

ЖИТОМИРСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ АГРОЕКОЛОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

КЛАЙПЕДСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ (ЛИТВА)

**УНІВЕРСИТЕТ ВІТАУТАСА МАГНУСА
СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКА АКАДЕМІЯ (ЛИТВА)**

**ГРОМАДСЬКА ОРГАНІЗАЦІЯ
«НАУКОВІ ГОРИЗОНТИ»**

СТАЛИЙ РОЗВИТОК СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ

Монографія

**За редакцією професора Т. Зінчук (Україна),
професора Ю. Раманаускаса (Литва)**

**Житомир–Клайпеда
2019**

Leidinio bibliografinė informacija pateikiama Lietuvos nacionalinės
Martyno Mažvydo bibliotekos Nacionalinės bibliografijos duomenų
banke (NBDB)

ISBN 978-609-481-021-3

© Авторські тексти, 2019

© Клайпедський університет 2019

© Видавництво «Центр учбової літератури» 2019

**ZHYTOMYR NATIONAL AGROECOLOGICAL UNIVERSITY
KLAIPĖDA UNIVERSITY (LITHUANIA)
VYTAUTAS MAGNUS UNIVERSITY
AGRICULTURE ACADEMY
NON-GOVERNMENTAL ORGANIZATION
"SCIENTIFIC HORIZONS"**

SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF RURAL AREAS

Monograph

**Edited by Prof. Dr. T. Zinchuk (Ukraine),
Prof. habil. Dr. J. Ramanauskas (Lithuania)**

**Zhytomyr–Klaipėda
2019**

Рекомендовано до друку Вченою радою Житомирського національного агроекологічного університету (Протокол № 3 від 24.10.2018)

Рецензенти:

Альвідас Балежентіс, професор, Університет Миколаса Ромеріса,
Вільнюс, Литва;

Жанна Дерій, професор, Чернігівський національний технологічний
університет, Україна;

Артур Кожух, професор, Природничо-гуманітарний університет в
м. Сєдльце, Польща;

Микола Місюк, професор, Подільський державний аграрно-технічний
університет, Україна.

Сталий розвиток сільських територій : монографія / за ред. проф. Т. Зінчук,
проф. Ю. Раманаускаса. — Клайпеда: вид-во Клайпедського університету;
Київ: «Центр учбової літератури», 2019. — 421 с.

Монографія присвячена проблемам реалізації політики сталого розвитку на сільських територіях. Розглянуто і досліджено окремі аспекти формування виробничого, природного, людського, фінансового, інвестиційного капіталу в умовах глобалізаційних викликів. Розкрито позитивні риси новітніх підходів до створення сприятливих умов сільського розвитку як наслідків реформ та процесів децентралізації. Набули поглибленого змісту питання соціально-економічних, екологічних, інноваційних змін на сільських територіях, які відбуваються на мікро- та макrorівні. Ключове місце відведено ролі і функціям об'єднаних територіальних громад як носіям прогресивних змін на сільських територіях. Світовий досвід розкриває можливості і приклади окремих країн світу щодо удосконалення політики сільського розвитку на засадах сталості.

Монографія має теоретично-прикладний та методичний характер, логічно структурована за тематикою досліджень. Матеріали монографії, представлені колективом вітчизняних та зарубіжних авторів, можуть бути корисними для представників органів влади, членів ОТГ, підприємців, науковців, викладачів, аспірантів та студентів, діяльність яких пов'язана з участю у процесах реформування місцевого самоврядування і науковими дослідженнями за представленою тематикою.

Видання здійснено в рамках реалізації проекту Міністерства освіти і науки України (Наказ № 1296 від 31.10.2016 р.) "Інклюзивна модель сталого розвитку сільських громад в умовах євроінтеграційної перспективи".

Збережено авторську орфографію, пунктуацію і стилістику.

Відповідальність за зміст матеріалів несуть автори.

Recommended for publication by the Academic Council of Zhytomyr National Agroecological University (Protocol No. 3, 24 October, 2018)

Reviewers:

Alvydas Baležentis, Professor, Mykolas Romeris University,
Vilnius, Lithuania;

Zhanna Deriy, Professor, Chernihiv National University of Technological,
Ukraine;

Arthur Kozuch, Professor, Siedlce University of Natural Sciences and
Humanities, Poland;

Mykola Misyuk, Professor, State Agrarian and Engineering University in
Podilia, Ukraine.

Sustainable Development of Rural Areas: monograph / ed. prof. T. Zinchuk,
prof. J. Ramanauskas. – Klaipėda: Klaipėda University; Kyiv: «Centre of
Educational Literature», 2019. – 421 p.

The monograph is devoted to the problems of sustainable development policy realization at rural areas. Some aspects of the production, natural, human, financial, investment capital formation under the conditions of globalization challenges are considered and investigated. The positive features of the latest approaches to creating favorable conditions for rural development as consequences of reforms and decentralization processes are revealed. The content of the socio-economic, environmental, and innovation changes at rural areas that occur at the micro and macro levels has been deepened. The key place is assigned to the roles and functions of the newly created territorial communities as bearers of progressive changes at rural areas. World experience reveals opportunities and examples of separate countries as for improvement of the rural development policy on the basis of sustainability.

The monograph has a theoretical-applied and methodical character, logically structured according to the subject of research. The materials of the monograph, presented by the team of domestic and foreign authors, may be useful for representatives of government bodies, members of the rural communities, entrepreneurs, scientists, lecturers, postgraduates and students, whose activities are related to participation in the processes of reforming local self-government and research on the presented topics.

The publication is printed within the framework of the project of the Ministry of Education and Science of Ukraine (Decree No. 1296, 31 October, 2016) "Inclusive Model of Sustainable Development of Rural Communities under Conditions of the European Integration Perspective".

Spelling, punctuation and style are preserved.

The authors are responsible for the content of the materials.

Зміст

Передмова.....	8
Розділ 1. Сільські території: реальні можливості та перспективи сталого розвитку	12
Публічний маркетинг як інструмент забезпечення сталого розвитку сільських територій (Олена Власенко).....	12
Трансформації інфраструктурного простору сільських територій (Валентина Довженко).....	23
Державно-приватне партнерство як засіб досягнення сталого розвитку сільських територій (Оксана Захаріна).....	37
Самозабезпечення сільських територій: трирівневий вимір (Ірина Кравець).....	46
Територіальні детермінанти економічного розвитку сільського соціуму (Ірина Кравчук).....	58
Intellectual Property Policy for an Agrarian Economy as a Key Problem of Sustainable Development Global Agenda (Oleh Skydan, Iryna Lytvynchuk).....	70
Innovative approaches to rural development (Julius Ramanauskas, Rimantas Stasys, Mariia Plotnikova).....	80
Роль об'єднаних територіальних громад в розвитку сільських територій на основі проектного управління (Оксана Присяжнюк).....	99
Marketing and Branding of Rural Territorial Communities (Lyudmyla Tarasovych).....	110
Institutional Support for Sustainable Development of Rural Areas (Tetiana Usiuk, Liudmyla Farion).....	120
Розділ 2. Ресурсний потенціал сталого розвитку	130
Modern realities and prospects of the land market in Ukraine (Vitalii Dankevych).....	130
System of Formation, Functioning and Development of Labor Potential in Rural Areas (Irina Gorbachova).....	145

Economic, ecological and social consequences of using natural resources by the agricultural business (Yevhen Dankevych).....	155
Демографія як ключовий детермінант сталого розвитку сільських територій (Олена Кільницька).....	168
The technological substantiation the energy self-sufficiency of agroecosystems in rural areas (Gennadii Golub, Savelii Kukharets, Yaroslav Yarosh, Jonas Čėsna, Valentina Kukharets).....	185
Сировинний потенціал біомаси як передумова сталого розвитку (Наталія Мельник).....	209
Теоретико-методологічні підходи до економічної сутності фінансового потенціалу сталого розвитку ОТГ (Марина Патинська).....	222
Теоретико-методичні підходи до використання земельних ресурсів в умовах багатофункціональної економіки (Петро Пивовар, Алла Пивовар).....	242
Food security through the rural inclusive growth opportunities (Oleksandr Chaikin).....	255
Формування соціального капіталу територіальних громад (Валентина Якобчук).....	264
Circular bioeconomy as an innovative foundation for sustainable development of rural areas (Maryna Yareмова).....	281
Розділ 3. Підприємства як стейкхолдери розвитку сільських територій на засадах сталості	291
Економічні та соціальні наслідки формування інтеграційних структур у аграрному секторі економіки (Андрій Данкевич).....	291
Корпоративна соціальна відповідальність як складова стратегії підприємств агробізнесу (Лариса Левківська, Олена Харчишина).....	308
Конгруентність управлінського контролю (Роман Савченко, Наталія Савченко).....	317

Сучасний стан та перспективи розвитку органічного виробництва фермерськими господарствами в Україні (Олександр Шегада).....	345
The mission of cooperatives in sustainable development of rural areas (Vitaly Zinovchuk).....	357
Розділ 4. Глобальні цілі та міжнародний досвід забезпечення сталого сільського розвитку	370
Сталий розвиток сільських громад: українські реалії та європейський приклад (Тетяна Зінчук).....	370
Changing the livestock sector through the Sustainable Development Goals (Audrius Gargasas, Oleksandr Kovalchuk).....	381
Гендерний мейнстрімінг як інструмент реалізації глобальних цілей сталого розвитку (Наталія Куцмус).....	391
Institutional and Investment Support for the Development of Rural Areas: USA experience (Oksana Prokopchuk).....	405
Вертикально інтегровані структури як ефективний метод ведення аграрного бізнесу в зарубіжних країнах (Євгеній Левківський).....	415

Передмова

Тенденції розвитку світової економіки свідчать не лише про прогресивність змін у всіх сферах життєіснування суспільства та новаційний характер, економічне зростання і процвітання національних економік. Зворотнім боком технологічного прориву в умовах глобалізації стає жорстка конкуренція за високорентабельні види діяльності при максимально можливому використанні екзо-та ендогенного потенціалу сільських територій. Структурні технологічні зрушення одночасно збільшують вразливість сільських територій, що проявляється у погіршенні стану навколишнього середовища, вичерпаності водних, лісових, земельних ресурсів, витісненні малого і середнього бізнесу, пасивності інституційно-соціального середовища щодо проблем якості життя і добробуту сільського населення.

Сучасна інтерпретація ризиків функціонування сільських територій та подолання негативних наслідків їх суцільної економізації зосереджена на політиці сталого розвитку. Екстраполяція Цілей сталого розвитку спрямована на майбутні інтегровані стратегічні дії держави, громадянського суспільства, бізнес-структур у відродженні функцій сільських територій. Зокрема, таких як: виробничої, демографічної, соціальної, культурно-духовної, екологічної, рекреаційної, комунікаційно-просторової та інших.

Враховуючи актуальність та значення соціально-економічних й природо-екологічних чинників для сільського розвитку, метою монографії є виявлення і аналіз проблем сільських територій, а також напрямів їх вирішення на засадах сталості. При цьому сільські території розглядаються з позицій потенційних можливостей відродження і збереження суспільних благ, володіння і розпорядження ресурсами, захисту економічних і соціальних інтересів селян, розвитку несільськогосподарської діяльності та підприємств малого і середнього бізнесу, формування інститутів громадянського суспільства на селі.

Монографія є науковою працею колективу вітчизняних і зарубіжних авторів. Зміст наукової праці структуровано за напрямками досліджень вчених та їх бачення різноманітного

контексту сталого розвитку сільських територій. У першому розділі “Сільські території: реальні можливості та перспективи сталого розвитку” обґрунтовано теоретичний зміст, завдання і функції таких понять, як “сталий розвиток”, “сільський розвиток”, “сільські території”; територіальні детермінанти економічного розвитку сільського соціуму; функції органів влади та місцевого самоврядування; маркетингові підходи в управлінні сільським розвитком тощо. Зміст другого розділу “Ресурсний потенціал сталого розвитку” зведено до аналітичного розгляду можливостей використання природно-ресурсного і людського потенціалу сільських територій в органічному зв'язку із завданнями політики сталого розвитку. Третій розділ “Підприємства як стейкхолдери розвитку сільських територій на засадах сталості” розглядаються економічні і соціальні наслідки функціонування підприємств різних організаційних форм на сільських територіях, їх участь у політиці сталого розвитку, рівень соціальної відповідальності аграрних бізнес-структур відповідно Цілям сталого розвитку тощо. Досвід європейських країн світу та світові підходи й приклади у вирішенні проблем сталого розвитку сільських територій висвітлені у четвертому розділі “Глобальні цілі та міжнародний досвід забезпечення сталого сільського розвитку”. Безперечним здобутком монографічного дослідження є поєднання авторських підходів до висвітлення комплексу проблем сталого розвитку на ґрунтовній теоретично-методичній та методологічній основі з використанням значного обсягу інформаційно-аналітичного і статистичного матеріалу.

Колективна монографія має наукову і практичну цінність, є спільним дослідженням провідних вітчизняних і зарубіжних вчених в сфері сталого сільського розвитку, становить професійний інтерес для спеціалістів, зайнятих у сфері виробництва, управління, агробізнесу і буде цікавою усім, хто досліджує стан сучасних проблем сільських територій.

Introduction

Trends in the development of the world economy show not only the progressive changes in all spheres of society's liveliness and the innovative nature, economic growth and prosperity of national economies. The back side of a technological breakthrough in the context of globalization is a tough competition for highly profitable activities with the maximum possible use of the exo- and endogenous potential of rural areas. Structural technological changes simultaneously increase the vulnerability of rural areas. This is manifested in the deterioration of the state of the environment, the exhaustibility of water, forest, land resources, supersession of small and medium-sized businesses, and inactivity of the institutional and social environment in relation to quality of life and welfare problems of rural population.

The current interpretation of the risks of functioning of rural areas and overcoming the negative consequences of their complete economy is focused on the policy for sustainable development. Extrapolation of the Goals of sustainable development is directed at future integrated strategic actions of the state, civil society, business structures with respect to the revival of the functions of rural areas. These are industrial, demographic, social, cultural and spiritual, ecological, recreational, communicational and spatial, and other functions.

Taking into account the relevance and the significance of socioeconomic and environmental factors for rural development, the purpose of the monograph is to identify and analyze the problems of rural areas, as well as directions for their solution on the basis of sustainability. This is important because rural areas are considered from the point of view of potential opportunities for the revival and preservation of public goods, the possession and management of resources, the protection of the economic and social interests of rural residents, the development of non-agricultural activities and enterprises of small and medium-sized businesses, the formation of civil society institutions in rural areas.

The monograph is a scientific work of a team of Ukrainian and foreign authors. The content of the scientific work is structured according to the directions of scientists' research and their vision of the

diverse context of sustainable development of rural areas. The first section "Rural Areas: Real Opportunities and Prospects of Sustainable Development" substantiates the theoretical content, tasks and functions of concepts such as "sustainable development", "rural development", "rural territories". Authors also defined territorial determinants of economic development of rural society; functions of government authorities and local self-government bodies; marketing approaches in the management of rural development, etc. The content of the second section "Resource Potential for Sustainable Development" comes down to an analytical review of the possibilities for using the natural resource and human potential of rural areas in an organic way with the objectives of sustainable development policy. The third section "Enterprises as Stakeholders of Rural Development on the Basis of Sustainability" characterizes the economic and social consequences of the functioning of enterprises of various organizational forms in rural areas, their participation in the policy of sustainable development, the level of social responsibility of agricultural business structures in accordance with the Goals of sustainable development, etc. The experience of European countries, world approaches and examples in addressing the problems of sustainable development of rural areas are covered in the fourth section "Global Goals and International Experience of Sustainable Rural Development". A significant achievement of this research is the combination of authors' approaches to the coverage of a complex of problems of the development of the industry on a theoretical and methodological basis with the use of significant information-analytical and statistical material.

The monograph has a scientific and practical value. It is a common research of leading Ukrainian and foreign scientists in terms of sustainable rural development, which is of professional interest for specialists, who deal with production, management, and agribusiness and will also be interesting for anyone involved in the investigation of the problems of rural areas.

РОЗДІЛ 1

СІЛЬСЬКІ ТЕРИТОРІЇ: РЕАЛЬНІ МОЖЛИВОСТІ ТА ПЕРСПЕКТИВИ СТАЛОГО РОЗВИТКУ

ПУБЛІЧНИЙ МАРКЕТИНГ ЯК ІНСТРУМЕНТ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СТАЛОГО РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ

(Олена Власенко)

Формування нової інституціональної парадигми вітчизняного суспільства відбувається в контексті світових та європейських тенденцій, провідною з яких є концепція сталого розвитку. Відтак, трансформація соціально-економічної системи країни базується на триєдиній платформі, що поєднує екологічну доцільність, соціальний пріоритет та економічне зростання. Водночас, поширення означеної концепції еволюції глобальної економіки генерує нову категорію – інклюзивний розвиток, яка обумовлює паритетні права всіх членів суспільства на підвищення їх рівня добробуту в контексті запроваджених змін.

Наразі, якість життя та рівень добробуту населення України значно відстає від європейських і світових норм й особливо значущим цей відрив прослідковується в сільській місцевості. Деформація виробничої структури, соціальна деградація населення, демографічна криза, руйнація інфраструктури, бідність, панування агрохолдингів, корумпована влада, тощо. Така ситуація порушує ключові принципи політики сталого розвитку й задекларовані основи реформування економіки України.

Водночас, аграрний потенціал України здатен забезпечити стійкі конкурентні переваги вітчизняній економіці, стимулювати розвиток переробної промисловості, відновити соціально-культурний статус сільських територій, посилювати екологічну спрямованість прийнятих рішень. Ключовою перепорою на шляху виправлення ситуації вбачається недосконала система публічного управління. На сьогоднішній день, органи місцевого самоврядування наділені відповідними повноваженнями, але низька довіра й громадянська освіченість сільських жителів гальмує реалізацію реформ.

Залучення сільських громад до прийняття управлінських рішень в сфері публічного управління – необхідна умова провадження сталого розвитку сільських територій. Вітчизняна законодавча база враховує світовий досвід й вихідні положення Європейської хартії місцевого самоврядування й заснована на засадах децентралізації та субсидіарності, які надають місцевим органам влади правову, організаційну й фінансову автономність¹. Відтак, механізм налагодження ефективного державного управління вбачається у залученні територіальних громад до визначення стратегічних пріоритетів й впровадженні тактичних заходів щодо розвитку соціальної сфери, удосконалення інфраструктури, вирішення екологічних проблем та забезпечення економічного зростання.

В умовах децентралізації управління центральні органи влади делегують місцевим органам повноваження і відповідальність за ефективне прийняття рішень щодо питань розвитку конкретної адміністративно-територіальної одиниці². До компетенції місцевих органів влади належить надання адміністративних послуг, запровадження соціальних та екологічних проектів, удосконалення бюджетного процесу, моніторинг якості публічної влади підвищення інформованості населення про європейські та світові тенденції розбудови сучасного громадянського суспільства та формування соціального капіталу громади. Отже, метою децентралізації є провадження ефективної політики використання природних, економічних, трудових та ін. ресурсів, за для підвищення якості життя кожного члена сільської територіальної громади.

Концептуально, наведене твердження, описує ідеологію маркетингу. В наукових та публіцистичних джерелах можна зустріти

¹ *Європейська хартія місцевого самоврядування.* URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_036 (дата звернення: 10.11.2018).

² *Кожина А. В. Пріоритети державної політики щодо місцевого самоврядування в контексті децентралізації влади та розвитку громадянського суспільства. Інвестиції: практика та досвід. 2015. № 9. С. 98-101. URL: http://www.investplan.com.ua/pdf/9_2015/23.pdf (дата звернення: 12.11.2018).*

багато трактувань дефініції «маркетинг» (онлайн-енциклопедія Вікіпедія подає інформацію про понад дві тисячі визначень), але в більшості випадків трактування сутності не викликає наукової дискусії. Тому коректно звернутися до провідного маркетолога зі світовим ім'ям Ф. Котлера, який заснував сучасну наукову школу й перманентно проводить дослідження щодо поширення застосування концепції маркетингу. Отже, маркетинг – це вид людської діяльності, що направлений на задоволення потреб шляхом обміну³. Відтак, ключовими категоріями є потреби цільового споживача та умови ефективного обміну.

В контексті нашого дослідження потреба цільового споживача – це підвищення добробуту та якості життя сільського мешканця. В свою чергу органи публічного управління – це організація, яка має задовольняти потреби цільового споживача (платника податків) в найефективніший спосіб. Результатом ефективного обміну є задоволений споживач-громадянин, який особисто відчув поліпшення добробуту та згоден підтримувати певну публічну владу та її політичну платформу. Тобто йде мова про провадження маркетингу до сфери публічного управління.

Використання маркетингових інструментів набуває широкого поширення в усіх сферах суспільного життя. Сьогодні боротьба за увагу цільової аудиторії набула особливої актуальності й сягнула далеко за межі бізнес середовища. Органи місцевого самоврядування однозначно відповідають даній концепції, адже в рамках своєї діяльності вони надають публічні послуги споживачам-громадянам й формують вектор позитивних змін. Тому наше дослідження направлено на визначення й характеристику маркетингового інструментарію з метою всебічного аналізу чинників, що забезпечуватимуть сталий розвиток сільських територій.

Основна потреба сільського жителя – це підвищення стандартів якості життя. Відповідно світовій практиці міжнародний індекс стандартів якості життя (*International Living's Quality of Life Index*), за яким визначається рейтинг 192 країн, враховує купівельну

³ Котлер Ф. *Основы маркетинга: Краткий курс / пер. с англ. Москва, Издательский дом "Вильямс", 2007. 656 с.*

спроможність, безпеку, охорону здоров'я, вартість життя, співвідношення вартості майна до рівня доходу, час перебування в дорозі, рівень забруднення, клімат. Для розрахунку використовується методика, яка дозволяє кожному міському мешканцю планети надати данні на сайті www.numbeo.com. Враховують ціни на продукти, одяг, автомобілі, оренду й придбання нерухомості; вартість комунальних, транспортних послуг, відвідування ресторанів та фітнесцентрів, утримування дітей в приватних дошкільних закладах і школах та ін. Розраховані показники представлено в табл. 1.

Таблиця 1

Зважений Індекс якості життя в Україні

(дані 30.11.2018 р.)

№ п/п	Назва показника	Значення	Рівень
1	Індекс купівельної спроможності	32,40	дуже низький
2	Індекс безпеки	51,12	помірний
3	Індекс охорони здоров'я	50,60	помірний
4	Кліматичний індекс	70,69	високий
5	Індекс вартості життя	27,54	дуже низький
6	Співвідношення вартості майна до рівня доходу	14,65	високий
7	Індекс перебування в дорозі	38,98	помірний
8	Індекс забруднення	66,66	високий
9	Зважений індекс якості життя	100,99	помірний

Джерело: адаптовано автором ⁴.

Для порівняння методичного інструментарію визначення Індексу якості життя міжнародною організацією *Economist Intelligence Unit* розрахований для 80 країн світу (Україна на 77

⁴ *Quality of Life Index for Country 2018 Mid-Year*. URL: https://www.numbeo.com/quality-of-life/rankings_by_country.jsp (дата звернення 30.11.2018).

місці)⁵, придатний для використання в сільських місцевості та включає дев'ять показників, а саме:

1. Рівень охорони здоров'я й тривалість життя.
2. Якість родинних відносин (рівень розлучень).
3. Насиченість суспільного життя (відвідування церкви, громадських зібрань, тощо).
4. Матеріальне становище та рівень купівельної спроможності.
5. Політична стабільність й безпека.
6. Кліматичні особливості й географічне розташування території.
7. Рівень безробіття.
8. Ступінь політичної свободи.
9. Гендерна рівність.

Низький рівень якості життя як міського так і сільського населення України свідчить про наявність незадоволеного споживача-громадянина. Тому органам публічної влади варто активізуватись щодо реалізації задекларованих реформ, імплементації світового та європейського досвіду, розбудови громадянського суспільства на засадах публічного маркетингу. Вітчизняний дослідник з питань маркетингу в публічному управлінні Є. Ромат окреслює дефініцію «публічний маркетинг» та характеризує його «...як систему використання управлінської концепції та практичного інструментарію маркетингу суб'єктами публічно-управлінської діяльності, що реалізується шляхом задоволення потреб суспільства або окремих його спільнот через механізми взаємообміну певними діями та ресурсами»⁶.

В науковій літературі з даної проблематики можна спостерігати процес становлення даної дефініції й непринципові розбіжності в трактуванні. Наприклад, А. Неделя, Х. Алвес оперують терміном «маркетинг публічного управління» (англ. «marketing

⁵ The Economist Intelligence Unit's quality-of-life index. URL: https://www.economist.com/media/pdf/QUALITY_OF_LIFE.pdf (дата звернення 25.11.2018).

⁶ Ромат Є. Маркетинг у публічному управлінні. Держава та економіка. Вісник КНТЕУ. 2016. №4. С.56–67.

public administration»)⁷. Визначення «маркетинг публічного сектора» або «маркетинг у публічному секторі» (англ. «public sector marketing» або «marketing in the public sector») використовують науковці Т. Проктор, А. Барбу⁸. В наукових працях даної тематики зустрічається терміни «маркетинг публічної служби» (англ. «*public service marketing*» та «урядовий маркетинг» (англ. «*government marketing*»)⁹.

Концептуально, вище згадані автори та їх наукові колеги притримуються ідеї, що маркетингова діяльність, яка пов'язана із сферою публічного управління є специфічною, актуальною й потребує подальших наукових розвідок. Наведені дефініції практично є синонімами, що більшою або меншою мірою концентруються на особливостях суб'єкту маркетингу (уряд, органи місцевої влади та самоврядування), але пов'язані об'єктом публічного маркетингу (споживач-громадянин) та базуються на класичній концепції маркетингу.

У наукових джерелах та практичних розробках з питань маркетингу можна зустріти дотичні типи маркетингу – соціальний, некомерційний, територіальний та ін. Вони відрізняються в контексті специфіки об'єкту спрямуванням маркетингових зусиль, але можуть доповнювати один одного в контексті сталого розвитку сільських територій.

⁷ Nedelea A. *The Concept of Marketing in the Public Administration. Conference, University Stefan cel Mare Suceava*. 2007. P. 22–24.

Alves H., J. L. Vázquez. *Best Practices in Marketing and Their Impact on Quality of Life*. Springer Science. 2013. 262 p.

⁸ Proctor T. *Public sector marketing*. NY, Pearson Education, 2007. 256 p.

Barbu A. *Public Sector Marketing: Importance and Characteristics*. *International Journal of Economic Practices and Theories*. 2011. Vol. 1. № 2 (October). P. 58–64.

⁹ Butler P., Collins N. *Marketing public sector services: concepts and characteristics*. *Journal of Marketing Management*. 1995. Vol. 11. №. 1–3. P. 83–96.

Bean J., Hussey L. *Marketing Public Sector Services: essential skills for the public sector*. HB publications. 2012. 216 p.

Amtower M. *Government Marketing Best Practices*. Amtower & Company, 2005. 195 p.

Відтак, соціальний маркетинг направлений на забезпечення якісними соціальними послугами осіб та соціальних груп які перебувають у складних життєвих обставинах і не можуть самостійно їх подолати¹⁰. В свою чергу некомерційний маркетинг використовують організації, метою яких є не отримання прибутку, а забезпечення певного суспільного блага. Метою функціонування некомерційних організацій, в більшості випадків, є соціальна та екологічна спрямованість, що безпосередньо впливає на якість життя населення. Відомі маркетингологи А. Андреасен та Ф. Котлер в своїй праці «Стратегічний маркетинг некомерційних організацій», яка має сім видань, наголошують, що маркетинг є одним із найголовніших факторів у процесі досягнення успіху некомерційних організацій¹¹.

В свою чергу, територіальний маркетинг володіє інструментами підвищення інвестиційної привабливості, соціальних стандартів та рівня життя певної територіальної громади. Провідний дослідник з даного питання О. Панкрухін вважає, що територія є ключовою компонентою, для процвітання та задоволення потреб внутрішніх і зовнішніх цільових груп якої впроваджуються маркетингові заходи¹².

Аналізуючи вищенаведені дослідження можна стверджувати, що публічний маркетинг сконцентрований на публічних потребах та методах провадження ефективної управлінської діяльності органами виконавчої влади й місцевого самоврядування, набуває ознак соціального в контексті розв'язання соціальних проблем населення, охоплює питання територіального розвитку в частині узгодження державних політики та територіальних пріоритетів та ґрунтується на ідеології функціонування некомерційної організації.

Тобто соціальний маркетинг входить до складу публічного і є некомерційним. Соціальний маркетинг завжди некомерційний, а

¹⁰ Про соціальні послуги: Закон України від 19.06.2003 р. № 966-15. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/966-15> (дата звернення: 24.11.2018 р.).

¹¹ Andreasen A. R., Kotler P. *Strategic Marketing for Nonprofit Organizations*. (7th Edition), Pearson International Edition. 2008. 504 p.

¹² Панкрухин А.П. *Маркетинг территорий*. 2-е изд. СПб.: Питер, 2006. 416 с.

некомерційний маркетинг ще поширюється на природоохоронну, політичну та ін. сфери. Публічний маркетинг може мати ознаки комерційного (надання послуг на платній основі) і некомерційного маркетингу. Територіальний маркетинг може поєднувати всі вищезазначені аспекти, але містити чітку комерційну складову (що не завжди відображає соціальний та екологічний інтерес мешканців). Наприклад економічна доцільність щодо розробки родовищ корисних копалин зможе мати негативні екологічні та соціальні наслідки. Натомість публічний маркетинг – консолідує зусилля державних органів влади та органів місцевого самоврядування задля підвищення добробуту кожного громадянина.

Публічний маркетинг прагне сформулювати та запропонувати рішення, які стосуються обміну та відносин, що виникають між публічними організаціями та окремими особами, групами осіб чи спільнотами у зв'язку із запитом про виконання публічно-орієнтованих завдань і послуг¹³. Саме публічні завдання і послуги виокремлюють публічний маркетинг та надають йому специфічних ознак. Під публічними послугами варто розуміти діяльність органів публічної влади, об'єднань громадян, фізичних осіб, інших суб'єктів рівних рівнів, що здійснюється за рахунок публічних і приватних коштів, з надання (передачі) фізичним та юридичним особам певних матеріальних чи нематеріальних благ, які є соціально значущими та приносять користь суспільству і державі¹⁴.

Публічні послуги надаються органами державної влади, місцевого самоврядування та підприємствами, організаціями й установами, які здійснюють свою діяльність під відповідальність

¹³ *Martial P. Public Sector Marketing. Encyclopedic Dictionary of Public Administration.* 2012. URL: http://www.dictionnaire.enap.ca/dictionnaire/docs/definitions/definitions_ang_lais/public_marketing.pdf (дата звернення: 15.11.2018).

¹⁴ *Чаусовська С.І. Поняття публічних послуг та їх класифікація. Держава та регіони. Серія: Державне управління. 2017. №1(57). С.102-108. URL: http://pa.stateandregions.zp.ua/archive/1_2017/20.pdf (дата звернення: 08.11.2018.p).*

публічної влади та за кошти державного чи муніципального бюджетів. Ознаками публічної послуги володіють державні, муніципальні, адміністративні, неадміністративні та соціальні послуги, характеристика яких зазначена як в нормативних документах так і в наукових дослідженнях, проте однозначного тлумачення ще не сформовано.

Класифікація публічних послуг досить широка. Найбільше відповідає контексту нашого дослідження розподіл послуг відповідно до сфер суспільного життя:

- захист: життя, власності, довкілля, інтелектуальної власності, тощо;
- соціальний захист: дітей, літніх людей, людей з особливими потребами, безробітних;
- реєстрація, ліцензування: змін громадського стану, стану об'єктів і суб'єктів; утворення громад, організацій; певних видів діяльності;
- повсякденна діяльність: охорона здоров'я; забезпечення комунальною, побутовою сферами; аграрні питання тощо;
- комунікація: пошта, телекомунікації, Інтернет, транспорт, засоби масової інформації;
- духовне та культурне самовираження: відпочинок, культурно-масові заходи, фізична культура і спорт¹⁵.

Отже, публічна послуга спрямована на формування життєзабезпечення й підвищення рівня та якості життя громадян. Схематично, взаємозв'язок основних складових публічного маркетингу представлено на рис. 1.

Відповідно представленій схемі органи публічного управління, в даному випадку – місцевого самоврядування, розробляють комплекс маркетингу й впроваджують дієві інструменти формування попиту, здійснюють ідентифікацію потреб споживачів та визначають ефективні методи їх задоволення. Товарна політики направлена на удосконалення якості й асортименту публічних послуг, цінова – спрямована на зменшення вартості отримання цієї послуги (або оптимізація ціни, а у разі

¹⁵ Сороко В.М. Надання публічних послуг органами державної влади та оцінка їх якості: навч посібн. Київ : НАДУ, 2008. 104 с.

надання послуг на безоплатній основі – зменшення вартості доступу). Основним завданням політики розподілу є формування зручної адміністративної, соціальної, медичної інфраструктури. Зміст політики просування або комунікаційної політики полягає в активній інформатизації населення щодо стратегічних орієнтирів діяльності публічної влади, висвітленні здобутків у реалізації задекларованих планів, створення ефективної комунікації в рамках сільської територіальної громади. Дієвими інструментами маркетингової комунікаційної політики є *PR (public relations)*, *SMM (social media marketing)*, *Event-marketing* (проведення заходів) тощо.

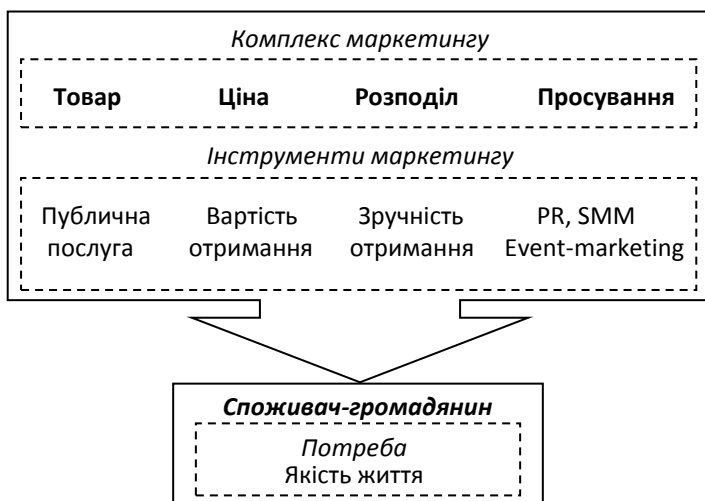

Рис. 1. Взаємозв'язок основних елементів комплексу публічного маркетингу

Джерело: власні дослідження.

Таким чином, використання інструментів публічного маркетингу вбачається ефективним елементом комплексного рішення щодо сталого розвитку сільської території. Можливості адаптації до європейської моделі сільського розвитку з елементами інклюзивного зростання необхідно забезпечувати, виходячи, принаймні, з двох ключових умов: 1) розвиток сільського підприємництва та доступність бізнесу до фінансових ресурсів в межах нових інституційних підходів та, 2) формування європейської

інтеграційності сільської економіки¹⁶. Саме впровадження передового європейського досвіду розбудови громадянського суспільства в межах нових інституційних підходів та формування європейської інтеграційної економіки із забезпеченням високих стандартів якості життя потребує адміністративного потенціалу, яким володіють саме органи публічної влади. Прогресивні технології публічного маркетингу направлені на формування суспільної свідомості та позитивного ставлення споживачів-громадян до проектів й рішень суб'єкта публічного управління.

На підставі проведеного дослідження можна визначити, що споживач-громадянин – головний об'єкт публічного маркетингу. Це фізична особа, яка проживає на певній території, має з нею соціально-економічними зв'язки і здатна брати участь у виборчих процесах органів публічної влади всіх ієрархічних рівнів. У разі впровадження маркетингової концепції на споживчому ринку, індикатором ефективності є рівень лояльності споживача, тобто його схильність обирати товари даного бренду. Натомість, результатом застосування маркетингового підходу в системі публічного управління вбачається формування лояльного електорату, тобто сегменту громадян, що здатні віддати свій голос за дієву політичну платформу. Тому ефективна колаборація публічної влади і територіальної громади на засадах публічного маркетингу забезпечує підвалини узгодженого реформування соціальної, економічної, екологічної складової з метою підвищення якості життя населення та забезпечення сталого розвитку сільських територій.

¹⁶ Зінчук Т.О. На початку пошуку стратегії інклюзивного зростання сільської економіки: світовий та європейський підхід. Вісник Сумського національного аграрного університету. Серія : Економіка і менеджмент. 2016. Вип. 4. С. 132-137

ТРАНСФОРМАЦІЇ ІНФРАСТРУКТУРНОГО ПРОСТОРУ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ

(Валентина Довженко)

Інфраструктурне забезпечення як складова соціально-економічного розвитку сільських територій

В контексті реформи місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні значна увага приділяється питанням розвитку сільських територій. Сільські території є важливою складовою національної економічної системи та перебувають під впливом широкого спектру реформ, спрямованих на покращання насамперед добробуту сільського населення. Розвиток сільських територій передбачає зміну соціально-економічних показників, які характеризують різні сфери життєдіяльності сільського населення протягом певного періоду часу. Складові інфраструктурного комплексу є основними елементами, що спроможні забезпечити соціально-економічний розвиток сільських територій та підвищити якість життя сільського населення.

Розвиток сільських територій слід розглядати як процес формування організаційно-територіального середовища у взаємодії його елементів¹⁷. Належне інфраструктурне забезпечення дозволяє реалізувати найбільш ефективну поліфункціональну модель розвитку сільських територій, альтернативні види трудової діяльності на селі, здійснювати м'який екологічний вплив на довкілля¹⁸. Інфраструктурна система (зважаючи на природу послуги) не може існувати відокремлено від об'єкту обслуговування,

¹⁷ Мельник В. Економічний потенціал розвитку сільських територій в умовах євроінтеграційних процесів: перспективи зміцнення / В. Мельник, О. Погрізук // Вісник Тернопільського національного економічного університету. – 2017. – № 3. – С. 38-48.

¹⁸ Ксьонжик І. В. Організація та регулювання інфраструктурного забезпечення розвитку сільських територій України [Текст]: автореферат дис. ... д-ра екон. наук : 08.00.03 / І. В. Ксьонжик. – Миколаїв, 2015. – 44 с.

оскільки саме його нормальне функціонування забезпечують результати діяльності інфраструктурного комплексу. З іншого боку, інфраструктура прискорює або уповільнює процеси промислового виробництва, економічний розвиток території та поліпшує умови життя суспільства¹⁹. Тому інфраструктурне забезпечення сільських територій не лише залежить від рівня їх розвитку, але й створює для цього сприятливі умови.

Сталий розвиток сільської території визначається чинниками виробничого та соціально-економічного розвитку, збереження природного середовища, культурної та духовної спадщини, інституційних перетворень²⁰, потенційні можливості яких залежать від рівня інфраструктурного забезпечення. Важливість інфраструктурного забезпечення у розвитку сільських територій також підтверджується функціями, які виконує інфраструктура в процесах трансформації економіки:

1. Обслуговуючо-забезпечувальна функція – інфраструктура сприяє протіканню основних виробничо-господарських та соціально-економічних процесів об'єктів регіонального розвитку.

2. Морфологічно-визначальна – існуюча інфраструктура обумовлює форму та зміст процесів економічно-просторового розвитку регіону.

3. Функція розміщення – інфраструктура сприяє появі нових об'єктів промислового та сільськогосподарського виробництва, а також соціально-побутового призначення або трансформації існуючих.

4. Комунікаційна функція проявляється у тому, що інфраструктура виступає передумовою та засобом встановлення просторових (міжрегіональних) зв'язків.

¹⁹ Іванова Н. В. *Особливості інфраструктурного розвитку економічного простору у контексті світових тенденцій глобалізації та регіоналізації* / Н. В. Іванова // *Інноваційна економіка*. – 2016. – №5-6. – С. 21-24.

²⁰ Руснак А. В. *Функції, завдання, чинники функціонування та сталого розвитку сільських територій* / А. Руснак. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pdaa.edu.ua/sites/default/files/nppdaa/4.2/244.pdf>

5. Інтегруюча функція. За умов світової тенденції до глобалізації та інтеграції ця функція набуває актуальності, оскільки можливості міжгалузевого, міжрегіонального та транснаціонального системотворення найчастіше ґрунтуються саме на інфраструктурній основі.

6. Функція диференціації – забезпечення окремих регіонів інфраструктурними об'єктами є причиною виникнення, посилення, згладжування їх соціально-економічних відмінностей²¹.

За рівнем забезпеченості об'єктами сфери обслуговування можна виділити 7 характерних груп сільських населених пунктів: 1) без об'єктів; 2) з мінімальною сферою повсякденного обслуговування (об'єкти, що надають 1-2 види послуг, як правило, торгівлі та охорони здоров'я або культури); 3) зі слабо розвиненою сферою обслуговування (є можливість отримати на селі 3 види послуг, як правило, торгівлі, охорони здоров'я, культури); 4) з первинним набором об'єктів повсякденного, але без об'єктів періодичного обслуговування; 5) з представниками всіх видів повсякденного й одного виду періодичного обслуговування; 6) із добре розвиненою соціальною сферою, але обмеженим набором об'єктів (представниками усіх галузей повсякденного і двох-трьох галузей періодичного обслуговування при загальній кількості не більше 14 об'єктів); 7) із добре розвиненою соціальною сферою і широким набором об'єктів (загальна кількість об'єктів понад 14)²².

Нині 25,4 % усіх сільських населених пунктів України не мають жодного об'єкта сфери обслуговування (проживає 2,5 % сільського населення). Низький рівень забезпеченості згаданими об'єктами характерний для другої і третьої груп (25,8 %), середній – у четвертій і п'ятій групах (28,0 %), а більш-менш достойний показник

²¹ Іванова Н. В. Генезис економічної категорії інфраструктура та її роль у суспільному поділі праці / Н. В. Іванова // Ефективна економіка. – 2010. – №11. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=392>

²² Теорія, політика та практика сільського розвитку / за ред. д-ра екон. наук, чл.-кор. НАНУ О. М. Бородіної, д-ра екон. наук, чл.-кор. УААН І. В. Прокопи, НАН України; Ін-т екон. та прогнозув., - Київ, 2014 – 376 с.

забезпеченості в шостій-сьомій групах (30,3 %), в яких проживає 48,6 % сільського населення²³.

Якість інфраструктурного забезпечення значною мірою впливає на соціально-економічні показники розвитку сільських територій та обумовлює економічне й соціальне благополуччя населення. Проте, сільські території є менш інвестиційно привабливими, ніж міські, тому потребують додаткових заходів і джерел залучення інвестицій у розвиток та модернізацію інфраструктури. Інфраструктурне забезпечення має базуватися на нових засадах фінансування та бути серед пріоритетів залучення інвестиційних ресурсів і комплексного розвитку з врахуванням потреб сільського населення

Сучасні тенденції інфраструктурного забезпечення сільських територій

Інфраструктура сільських територій та якість середовища життєдіяльності жителів українських сіл визначаються діяльністю комплексу галузей, що обслуговують населення сільських територіальних громад і виробничу сферу. Нині основні напрями трансформації інфраструктурного забезпечення сільських територій визначено як один із пріоритетних напрямів розвитку сільської місцевості в межах реалізації Державної стратегії регіонального розвитку на період до 2020 р., затвердженої постановою Кабінету Міністрів України від 6 серпня 2014 р. № 385²⁴.

Вивчення питань розвитку інфраструктури має включати такі складові: житлово-комунальне господарство, транспорт, зв'язок, освіта, медицина і рекреаційна система, культура, соціальне забезпечення, екологія. Вони є найбільш важливими системами для

²³ Мазур С. А. Інфраструктурне забезпечення розвитку сільських територій / С. А. Мазур // Економіка. Фінанси. Менеджмент: актуальні питання науки і практики. – 2017. – № 3. – С. 96-105. – Режим доступу: <http://efm.vsau.org/>.

²⁴ Державна стратегія регіонального розвитку на період до 2020 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/385-2014-п>.

формування нормальних умов функціонування та розвитку території, регіону та країни в цілому.

Підсистема житлово-комунального господарства.

Умови проживання, зокрема наявність власного житла, його стан та якість, є важливим показником життєвого рівня сільського населення. Динаміку рівня розвитку житлового фонду населення на сільських територіях наведено на рис. 1.

Рис. 1. Динаміка розмірів житлового фонду в сільській місцевості України²⁵

Сучасний стан об'єктів комунальної інфраструктури сіл характеризується високим ступенем зносу основного і допоміжного обладнання (для більшості об'єктів відсоток зносу складає від 60-90%). В цілому забезпеченість житлового фонду у сільській місцевості є гіршою, ніж у міських поселеннях, але поряд з тим, темпи обладнання житлового фонду у сільській місцевості значно вищі, ніж у міських поселеннях. Незважаючи на те, що більшість населених пунктів у сільській місцевості майже не мають спеціального технічного обладнання, а підприємства житлово-комунального господарства сільських поселень навіть організаційно не виділяються з різного роду комбінатів, розвиток житлово-

²⁵ *Житловий фонд України: статистичний збірник. / Державна служба статистики України. – Київ, 2018.*

комунального господарства на селі вимагає не меншої уваги, ніж у містах ²⁶.

Поряд з кількісними показниками важливішими для аналізу є якісні характеристики житлових умов сільського населення. Результати вивчення житлового фонду сільських територій наведено в табл. 1. Житлові приміщення сільських територій мають низький рівень благоустрою, а саме гірше забезпечені централізованим опаленням, водопроводом, каналізацією, гарячим водопостачанням, ваннами та душем тощо.

Таблиця 1

Питома вага обладнаних квартир у житлових будинках та нежитлових будівлях на 1 січня 2018 р.

	Водо- проводом	Гарячим водо- пос- та- чан- ням	Каналі- зацією	Опаленням			Газом	
				центр- альним	від ін- дивіду- альної устано- вки	під- ним	при- род- ним	скра- пленим
Україна	60,9	47,1	58,9	47,1	21,2	16,4	74,1	11,0
Міські поселення	77,3	62,8	76,4	73,0	5,3	0,7	85,5	0,1
Сільська місцевість	31,5	19,1	27,7	1,2	49,5	44,2	53,8	30,3

Більшість сільських домогосподарств мають у власності окреме житло. Однак наявність окремого житла не гарантує належних умов проживання, адже оснащення житлових будинків часто не відповідає сучасним вимогам. Зберігається великий розрив між обсягами житлового будівництва і якістю житла та комунальних послуг у селах, розташованих у приміських і рекреаційних зонах, і селах, розташованих у віддалених сільських районах.

²⁶ Стан та перспективи розвитку інфраструктури регіонів України. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.fes.kiev.ua/new/wb/media/InfrASTRUKTURA.pdf

Транспортна підсистема.

Транспорт відіграє значну роль у поліпшенні соціально-культурного обслуговування сільського населення. Соціальні умови життя сільського населення залежать від рівня розвитку та облаштування автомобільних доріг у сільській місцевості. Однак, рівень розвиненості дорожньо-транспортної інфраструктури на селі є досить низьким. Транспортна галузь в цілому задовольняє лише основні потреби населення та економіки в перевезеннях за обсягом, але не за якістю.

Проблеми розвитку пасажирського транспорту на селі зумовлені тим, що рівень транспортного обслуговування населення значно відстає від його запитів. Пасажирські перевезення характеризуються низькою якістю послуг через системну відсутність інвестицій, застарілий рухомий склад, невідповідність пасажиромісткості автобусів обсягам пасажиропотоків, фактичної відмови від користування автостанціями, велика кількість перевізників перебуває “в тіні”. Відсутнє регулярне автобусне сполучення 23 відсотків мешканців сільської місцевості. Через відсутність регулярного забезпечення транспортними послугами спостерігається зниження рівня життя мешканців сільської місцевості.

З метою вирішення проблем функціонування транспортної галузі Міністерством інфраструктури було розроблено Національну транспортну стратегію України на період до 2030 р. (схвалена 30 травня 2018 р.)²⁷. Стратегія визначає пріоритети комплексного формування транспортної політики та ефективного державного управління, основні напрями розвитку транспортної галузі на період до 2030 р. Зокрема стосовно сільських територій очікується надання населенню високоякісних, безпечних та доступних транспортних послуг незалежно від місця проживання; зменшення до 2030 р. частки сільського населення, яке проживає на відстані понад 3 кілометри від дороги з твердим покриттям, до 0,5 відсотка;

²⁷ Національна транспортна стратегія України на період до 2030 року. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/430-2018-p>.

охоплення до 2030 р. регулярним автобусним сполученням 90 % сіл та селищ тощо.

Ринкова інфраструктура.

Незадовільним є розвиток виробничої, логістичної та маркетингової інфраструктури аграрної сфери, інфраструктури агропродовольчих ринків, а це є одним із факторів розвитку агробізнесу і як наслідок підвищення рівня добробуту сільського населення. Ця проблема є особливо актуальною для дрібних фермерів і домогосподарств.

Збалансованість між потребами сільських жителів населених пунктів в основних видах товарів і пропозицією цих товарів забезпечується мережею підприємств галузі торгівлі та громадського харчування. Проте кількість магазинів та їх торгові площі в сільській місцевості мають неухильну тенденцію до зниження. За даними Державної служби статистики України станом на 1 січня 2018 р. у містах та селищах міського типу налічувалось 26,5 тис. магазинів (81,1 % від їх загальної кількості) із торговою площею 6,4 млн.м², у сільській місцевості – 6,2 тис. магазинів із торговою площею 0,6 млн.м². Торгова площа у розрахунку на один міський магазин була в 2,5 рази більша, ніж на один сільський – 243 м² та 96 м² відповідно. Також на початок 2018 р. у підприємств роздрібної торгівлі діяло 2,9 тис. кіосків, переважна більшість яких (96,5%) була зосереджена у містах та селищах міського типу²⁸.

Населення сільських територій задовольняє особисті потреби користуючись також послугами виїзної форми обслуговування, що здійснюється переважно місцевими підприємствами-виробниками. Однак, якісні характеристики такої форми торгівлі є досить сумнівними, адже в цих умовах пропонується невеликий асортимент товарів, часто продавці не дотримуються умов зберігання продукції, населення обмежене у виборі товарів за ціною, показниками якості та безпеки.

Підсистема зв'язку та інформатизації.

Інформаційно-комунікаційні технології є найбільш наукоємною складовою інфраструктурного забезпечення, що

²⁸ Державна служба статистики України. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>

активно розвивається на загальнодержавному рівні в напрямі впровадження елементів електронного бізнесу (торгівля, надання фінансових та банківських послуг) та електронного урядування (надання адміністративних послуг) та ін. Водночас, в окремих регіонах України, особливо сільських, спостерігається уповільнення процесів упровадження інформаційно-комунікаційних технологій або нерівномірність їх розвитку.

Обсяг реалізованих послуг у сільській місцевості через фіксований телефонний зв'язок у 2017 р. становив 429,6 млн. грн., або 7,1 %, та 0,7 % від загального обсягу послуг у сфері телекомунікацій та поштового зв'язку. Кількість абонентів фіксованого телефонного зв'язку (фіксовані телефонні лінії) в сільській телефонній мережі складає 858,7 тис. абонентів, або 11,9 %. Кількість абонентів Інтернет складала 585,~ тис абонентів²⁹. На жителів сіл припадає 27 % користувачів Інтернету. За останні роки диспропорції проникнення Інтернету в населених пунктах різної величини помітно згладилися (рис. 2). Однак значно відстає у поширенні Інтернету сільська місцевість, мешканці якої частіше посилаються на обмеження в технічних можливостях підключення малонаселених пунктів³⁰.

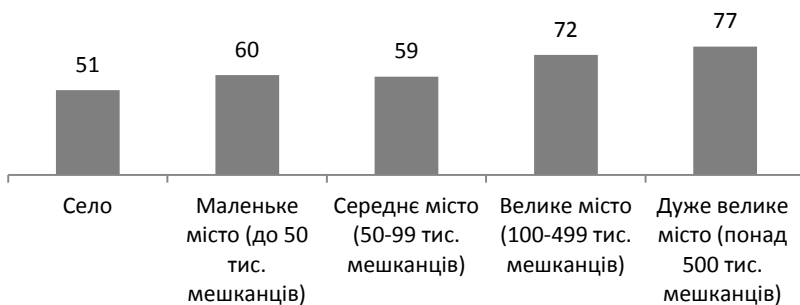

Рис. 2. Доля користувачів Інтернету серед мешканців поселень різних типів у 2017 р., %

²⁹ За даними Державної служби статистики України.

³⁰ Харченко Н. Динаміка користування Інтернет в Україні: травень 2017. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=705&page=2>

Отже, сільські території значно відстають за щільністю мереж фіксованого та мобільного зв'язку, Інтернет-покриття, що свідчить про нерівні можливості доступу сільського населення до універсальних телекомунікаційних послуг.

Освітня підсистема.

Лише 32,7 % сільських населених пунктів забезпечені дошкільними навчальними закладами, 45,5 % – загальноосвітніми навчальними закладами³¹. Водночас, упродовж 2001-2015 рр. кількість загальноосвітніх навчальних закладів у сільській місцевості зменшилася на 1426 (щороку закривалося в середньому 160 шкіл), 64 дитячих дошкільних установ³².

У 2017 р. школярів в Україні налічувалось 3,78 млн., було 17,34 тис. шкіл, тобто в середньому кількість учнів на школу складала 213. Такі тенденції змушують урядовців реформувати освітню галузь шляхом оптимізації шкільної мережі – закриття або об'єднання малих сільських шкіл. Основними проблемами сільських шкіл є: мала кількість учнів; нестача кваліфікованих вчителів; погана шкільна інфраструктура (гуртки, транспорт, матеріально-технічне забезпечення); низькі результати ЗНО.

Нерівний доступ сільського населення до освіти та недостатня забезпеченість кадрами шкіл сільської місцевості зумовили розгортання процесу створення опорних шкіл, яких станом на липень 2018 р. нараховувалось 504, зокрема 224 опорних школи³³ створено в об'єднаних територіальних громадах. Такі школи оснащують сучасними лабораторіями, комп'ютерами,

³¹ *Державна стратегія регіонального розвитку на період до 2020 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/385-2014-п>.*

³² *Мазур С. А. Інфраструктурне забезпечення розвитку сільських територій / С. А. Мазур // Економіка. Фінанси. Менеджмент: актуальні питання науки і практики. – 2017. – № 3. – С. 96-105. – Режим доступу: <http://efm.vsau.org/>.*

³³ *Моніторинг процесу децентралізації влади та реформування місцевого самоврядування / Міністерство регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://decentralization.gov.ua/.../Monitoring_11.06.2018.p.*

обладнанням, а також забезпечують шкільними автобусами для перевезення дітей з навколишніх сіл для чого реалізується Програма “Шкільний автобус”, якою передбачено централізовано в бюджеті поставку трьох автобусів у кожен сільський район.

Медична підсистема.

У 23 тисячах сіл та селищ наявні 4 тисячі амбулаторій та 12,7 тис. фельдшерсько-акушерські пункти. Їхній технічний стан – жалюгідний. У 71% із них відсутнє водопостачання, у 75% – водовідведення, у 82% сільських амбулаторій немає санвузлів. Фельдшерсько-акушерські пункти перетворились на проміжний пункт, через який пацієнта транспортують з точки “А” у точку “Б” – у район чи область, де є певний рівень медицини³⁴. У 56,1 % сільських населених пунктів відсутній обов’язковий фельдшерсько-акушерський пункт. Забезпеченість населення торговою площею аптек та аптечних пунктів на 100 тис. осіб у містах та селищах міського типу була у 5,8 разів більша, ніж у сільській місцевості, і на початок 2018 р. становила відповідно 1958 м² та 338 м²³⁵.

Основними питаннями медичної підсистеми, що потребують вирішення, є: застаріле обладнання, нестача лікарських засобів, недостатнє матеріально-технічне забезпечення. З огляду на це, закон “Про підвищення доступності та якості медичного обслуговування у сільській місцевості” (від 14.11.2017 р.) покликаний створити дієву модель первинної медицини. Насамперед через формування мережі первинної ланки сільських медичних закладів, впровадження сучасних технічних рішень і мотиваційних переваг для лікарів.

Культурна підсистема.

Найпоширенішими об’єктами культурної інфраструктури у сільських населених пунктах є бібліотека, будинок культури, майданчик для танців, а також культові споруди. Спорудження

³⁴ Реанімаційний пакет для сільської медицини. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://censor.net.ua/blogs/1106871/reanmatsyiniyi_paket_dlya_slsko_meditsini

³⁵ Державна стратегія регіонального розвитку на період до 2020 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/385-2014-p>.

церков досить динамічно відбувається в різних населених пунктах, мережа бібліотек і клубних закладів переважно залишилася ще з радянських часів. Розташування таких закладів характеризується високими міжрегіональними диспропорціями у розрізі сільських населених пунктів.

Так, у Чернівецькій, Тернопільській, Івано-Франківській, Закарпатській і Черкаській областях майже кожен сільський населений пункт має бібліотеку, у Хмельницькій, Херсонській, Одеській, Рівненській, Львівській областях, Автономній Республіці Крим — кожен другий, а в Донецькій, Дніпропетровській, Харківській, Сумській — лише кожен третій – четвертий сільський населений пункт. Близько 80-90 % клубних закладів у всіх регіонах розташовані в сільських населених пунктах. При цьому в Івано-Франківській, Закарпатській, Хмельницькій, Тернопільській, Черкаській, Чернівецькій областях на 10 сільських населених пунктів припадає 8-9 клубних закладів, у Дніпропетровській, Донецькій, Сумській, Запорізькій, Полтавській, Харківській областях — 3-4 клубних заклади³⁶.

Основними проблемами культурної сфери сільських територій є диспропорції її розвитку та недосконала система територіального розміщення об'єктів; низький попит на послуги даної сфери; недостатність бюджетних коштів для ефективного функціонування та розвитку відповідних об'єктів та відсутність дієвих стимулів залучення коштів з інших джерел.

Отже, нині інфраструктурне забезпечення сільських населених пунктів є вкрай незадовільним. Свідченням цього є відсутність або неналежний стан об'єктів інфраструктури, зниження якості та обсягів послуг, які надаються сільському населенню, низька платоспроможність сільських жителів. Тому у стратегіях регіонального розвитку щодо стану та перспектив функціонування місцевої інфраструктури увага має зосереджуватись на освітній, медичній, культурній та підсистемі соціального забезпечення,

³⁶ *Державна стратегія регіонального розвитку на період до 2020 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/385-2014-п>.*

зокрема в частині їх належного інвестування за рахунок бюджетних коштів та інших джерел.

Публічне управління інфраструктурними трансформаціями на сільських територіях

Формування позитивного іміджу сільських територій та сільського способу життя потребує певних інфраструктурних трансформацій. Основними завданнями в цьому напрямі мають бути: задоволення потреб сільського населення комфортним і сучасним житлом; підвищення рівня комплексного благоустрою сільських населених пунктів об'єктами соціальної інфраструктури, транспортним сполученням та автомобільними дорогами; підтримка місцевих ініціатив сільського населення у розбудові сільської економіки та сфери життєдіяльності; популяризація досягнень в сфері розвитку сільських територій.

Сучасний розвиток інфраструктури супроводжується економічними та технологічними трансформаціями. В умовах становлення постіндустріального суспільства зростаючу роль у розвитку інфраструктурного забезпечення відіграють нематеріальні чинники. Зокрема швидкими темпами розвиваються інформаційна мережа та сучасні засоби зв'язку. Негативні економічні та соціальні тенденції розвитку вітчизняних сільських територій пов'язані з низьким рівнем розвитку інфраструктури та недоступністю сільського населення до більшості соціальних послуг у сфері освіти, медицини та культури. Розвиток інфраструктури села з розширення базових послуг для економіки сільських територій та сільського населення має відбуватись з наголосом на розбудову комунікаційних та інформаційних мереж сучасного типу.

Розширене відновлення системи інфраструктурного забезпечення території повинно здійснюватись на засадах інноваційності, логістичних компетенцій, екологізації, маркетингу території, гармонізації пріоритетів національного та регіонального розвитку, інтеграції матеріального виробництва і сфери послуг. Значний вплив на еволюцію системи інфраструктурного обслуговування здійснює розвиток інфокомунікацій, перехід до п'ятого технологічного укладу суспільства, взаємопроникнення

господарської діяльності підприємницьких структур та нової інформації і сучасних знань. Основою перспективного розширеного розвитку інфраструктури України повинна бути інформаційна та організаційна інтеграція підприємств інфраструктурного комплексу з науковими та інвестиційними структурами³⁷.

Публічне управління розвитком сільських територій є формою діяльності органів виконавчої влади і органів місцевого самоврядування, що проявляється в прийнятті відповідних нормативно-правових актів, концепцій, стратегій і програм, спрямованих на розв'язання соціально-економічних проблем сільської місцевості та покращання умов проживання сільських мешканців³⁸.

Нині розвиток інфраструктурного забезпечення сільських територій відбувається в межах реалізації таких стратегічних урядових ініціатив: Державна стратегія регіонального розвитку на період до 2020 р. та Єдина комплексна стратегія розвитку сільського господарства та сільських територій на 2015–2020 роки. Попри підвищену увагу до сільських територій з боку влади, науковців, громадських організацій, бізнес-структур, їх стан дедалі погіршується, а інфраструктурне забезпечення зазнає руйнувань. Тому варто максимально наблизити прийняття управлінських рішень щодо відродження інфраструктурного комплексу сільських територій та його розвитку до сільських територіальних громад.

Очевидно, що з децентралізацією в Україні формується нова модель сільського розвитку з новою системою управління та новими економічними відносинами. В таких умовах змінюються вектори формування інфраструктурного забезпечення сільських територій. Зокрема, розвиток інфраструктурних об'єктів села буде відбуватись із врахуванням місцевих потреб та стимулюватиме

³⁷ Іванова Н. В. *Особливості інфраструктурного розвитку економічного простору у контексті світових тенденцій глобалізації та регіоналізації* / Н. В. Іванова // *Інноваційна економіка*. – 2016. – №5-6. – С. 21-24.

³⁸ *Публічне управління сільськими територіями України: навч. посіб.* / А. П. Савков, М. К. Орлатий, М. І. Кучер [та ін.]; за ред. А. П. Савкова, М. К. Орлатого, М. І. Кучера; Нац. акад. держ. упр. при Президентові України; НАДУ. – Київ: Фенікс, 2016. – 336 с. – С. 15.

місцеві ініціативи завдяки децентралізації структур, відповідальних за прийняття рішень на селі, повноваження яких стали більш широкими.

Отже, публічне управління інфраструктурними трансформаціями на території сільських населених пунктів має включати державне управління, місцеве самоврядування та громадське управління. Зазначені суб'єкти, здійснюючи свою діяльність в межах визначених повноважень, зобов'язані координати та узгоджувати свої дії з метою підвищення інвестиційної привабливості, організації інноваційної діяльності, державно-приватного партнерства в сфері інфраструктурного забезпечення сільських територій. Важливим є також підтримка сільських територіальних громад у організації діяльності інфраструктурних об'єктів, вільному виборі форм обслуговування та джерел фінансування.

ДЕРЖАВНО-ПРИВАТНЕ ПАРТНЕРСТВО ЯК ЗАСІБ ДОСЯГНЕННЯ СТАЛОГО РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ *(Оксана Захаріна)*

Сталий розвиток сільських територій передбачає комплексний розвиток економічної, соціальної та екологічної сфер села, які повинні перебувати у взаємодії і взаємозв'язку з тим, щоб використання природних ресурсів сільських територій задовольняло потреби нинішнього покоління та здійснювалося без шкоди для можливості майбутніх поколінь задовольняти власні потреб ³⁹ Аналіз розвитку сільських територій дає підстави стверджувати, що держава на сьогодні не в змозі в односторонньому порядку сприяти вирішенню проблем, які склалися в аграрному секторі. Така ситуація вимагає налагодженої співпраці між органами державної влади, органами місцевого

³⁹ Кульчій І. М. Державна аграрна політика України у сфері сталого розвитку сільських територій: правовий аспект / І. М. Кульчій // Проблеми законності. – Харків. – 2017. – Вип. 136. – С. 116-125.

самоврядування, сільськогосподарськими товаровиробниками та жителями села в аграрній сфері. Водночас, формування об'єктивного і цілісного характеру процесу глобалізації, успіхи країн світу в економічному розвитку XXI століття, здатність долати соціальні проблеми залежить від потенційних можливостей галузі адаптуватися до нових світових реалій та використовувати їх у своїх інтересах. Тобто перед вітчизняним сільським господарством постає дилема: або "вписатися у глобалізацію", оволодіти новими технологіями, засвоїти нову систему європейських та світових цінностей, досягти соціального прогресу, або "виживати самотійно", бути приреченим на відставання, стагнацію, сировинну орієнтацію на зовнішніх ринках, посилення імпортозалежності, втрату людського і соціального потенціалу та природних ресурсів, поступове спустошення сільських територій й збідніння сільського населення⁴⁰.

Одним із способів забезпечення сталого розвитку сільських територій є взаємодія держави та бізнесу на засадах державно-приватного партнерства, що сприятиме залученню додаткових фінансів від приватних суб'єктів на виконання державних та регіональних програм розвитку сільських територій, що в свою чергу покращить соціальне, економічне та екологічне забезпечення села. Державно-приватне партнерство виступає ефективним засобом реалізації інноваційної та інвестиційної політики, зміцнення економіки, розширення інфраструктури, реалізації соціальних проектів тощо.

Механізм державно-приватного партнерства, як однієї з форм взаємодії держави та приватного сектору економіки, широко використовується в країнах з розвинутою ринковою економікою. Так, співпраця між державним і приватним секторами економіки відкриває нові можливості отримати бажаний рівень ефективності під час реалізації важливих для всієї держави інвестиційних проектів. Пріоритетними напрямками реалізації проектів державно-

⁴⁰ *Інклюзивний розвиток сільської економіки в умовах глобалізаційних викликів / [Т.О. Зінчук, Т. В. Усюк, О.Д. Ковальчук та ін.]; за ред. д.е.н., проф. Т.О. Зінчук, к.е.н. Н. М. Куцмус. – Київ: "Центр учбової літератури", 2017. – 382 с.*

приватного партнерства є: розвиток виробничої та транспортної інфраструктури, модернізація житлово-комунального господарства, розвиток інноваційної інфраструктури, стимулювання наукомістких виробництв, підтримка вищої освіти і системи перепідготовки кадрів, модернізація охорони здоров'я, забезпечення консалтингової підтримки діяльності малого і середнього бізнесу та ін. Державно-приватне партнерство активно використовується і для підвищення ефективності системи державного управління в цілому. У зв'язку з цим велика увага приділяється наявності необхідних професійних компетенцій державних і муніципальних службовців в області проектного управління, формуванню і розвитку регіональних команд, здатних управляти проектами на основі сучасних стандартів і технологій, а також організаційній структурі проектної діяльності, її ефективній взаємодії з існуючою системою управління тощо ⁴¹.

В 2010 р. в Україні був прийнятий Закон "Про державно-приватне партнерство"⁴², який офіційно передбачає залучення державою приватного сектору до вирішення економічних, соціальних та екологічних завдань країни. Такий крок безумовно важливий з точки зору реалізації політики модернізації економіки та вирішення важливих проблем соціально-економічного розвитку територій. Законом визначено, що державно-приватне партнерство (далі ДПП) – співробітництво між державою, Автономною Республікою Крим, територіальними громадами в особі відповідних органів державної влади та органів місцевого самоврядування (державними партнерами) та юридичними особами, крім державних та комунальних підприємств, або фізичними особами –

⁴¹ Захаріна О. В. Публічно-приватне партнерство як механізм розвитку інфраструктури регіону / О. В. Захаріна, Л. І. Симоненко, М. І. Сайкевич // Державне управління: удосконалення та розвиток – 2018. – № 2. – [Електронне видання] – Режим доступу: http://www.dy.nayka.com.ua/pdf/2_2018/32.pdf.

⁴² Закон України "Про державно-приватне партнерство" [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2404-17/ed20120803>.

підприємцями (приватними партнерами), що здійснюється на основі договору.

Проект в рамках ДПП має юридичну силу між організацією публічного та приватного секторів, що вимагає нових інвестицій від приватного партнера (кошти, технології, досвід, час, репутацію тощо) та передає ключові ризики приватному партнеру (проектування, будівництво, функціонування), в якій оплата здійснюється в обмін на виконання робіт, з метою надання послуг, що надавалися державним сектором. Також ДПП, як форма співробітництва, передбачає наступне:

- 1) довгостроковість відносин;
- 2) інвестування в об'єкти комунальної власності;
- 3) розподіл ризиків між державним та приватним партнерами;
- 4) досягнення кращих економічних і технічних показників;
- 5) конкурсний вибір приватного партнера;
- 6) умови співробітництва оформлюються договором або системою договорів.

ДПП дозволяє державі, залишаючись власником та контролером процесу, за допомогою приватного партнера впроваджувати передові технології, оновлювати та розбудовувати інфраструктуру регіону, досягаючи не тільки розрахованих техніко-економічних показників, але й інших системних показників, що покращують добробут країни. Закон України "Про державно-приватне партнерство" (ст.4) містить широкий перелік сфер застосування державно-приватного партнерства, зокрема і виробництво, транспортування та постачання тепла та електроенергії. Планування та реалізація проектів відбувається в умовах невизначеності під впливом внутрішнього та зовнішнього середовища. Невизначеність, в свою чергу, призводить до неможливості уникнення ризиків. Тому важливою складовою проекту державно-приватного партнерства є передбачення ризиків, оцінювання їх розміру, планування заходів щодо запобігання та не перевищення допустимих меж ризиків.

При оцінці даних проектів найбільш суттєвими є такі види ризиків:

- невизначеність політичної ситуації, ризик несприятливих соціально-політичних змін у країні та регіоні;

– ризик, пов’язаний із нестабільністю економічного законодавства та поточної економічної ситуації, умов інвестування та використання прибутку;

– зовнішньоекономічний ризик (можливість введення обмежень на торгівлю та постачання, закриття кордонів тощо);

– неповнота та неточність інформації про динаміку техніко-економічних показників,

– параметри нової техніки та технології;

– коливання ринкової кон’юнктури, цін, валютних курсів, можливість стихійних лих;

– виробничо-технологічний ризик (аварії, виробничий брак);

– невизначеність цілей, інтересів та поведінки учасників; неповнота та неточність інформації про фінансовий стан та ділові репутації підприємств-учасників (можливість неплатежів, банкрутств, зривів договірних зобов’язань).

В економічній літературі під ризиком розуміють невизначеність, пов’язану з можливістю виникнення в ході реалізації проекту несприятливих умов, ситуацій та наслідків. З економічної точки зору ризик відображає ступінь відхилення від цілей, від очікуваного результату. Економічний ризик переважно ототожнюється з очікуваними втратами, які можуть відбутися в результаті обраного рішення. Проте ризик – це не тільки небажані результати прийнятих рішень. За певних обставин існує можливість отримати результат, що перевищить очікуваний прибуток. Ризики викликані спонтанним і суперечливим характером процесів, що протікають на підприємствах⁴³. Тому на будь-якому етапі господарської діяльності необхідно здійснювати оцінку можливих ризиків.

Оцінка ризиків – це процес визначення ймовірності виникнення факторів ризику, тобто певних подій або ситуацій,

⁴³ *Якобчук В. П., Захаріна О. В. Оцінка ризиків здійснення державно-приватного партнерства в умовах ринкових трансформацій / В.П. Якобчук, О. В. Захаріна // Наукова спадщина Йозефа Алоїза Шумпетера і сучасність: погляд із минулого в майбутнє, IV Міжнародна Шумпетерівська конференція (03-04 жовтня, 2018 р.). – Чернівці: Чернівецький національний університет, 2018. – С. 152-159.*

здатних негативно вплинути на розвиток проекту і досягнення запланованих результатів. А основною метою оцінки ризику є прийняття рішення щодо доцільності вкладання коштів і часу в конкретну справу. Якщо потенційний виграш переважає ризик, то інвестору є сенс приступити до реалізації проекту. Якщо цього не відбудеться, то проект краще відхилити.

Оцінка ризиків здійснюється на основі якісного та кількісного аналізу. Головною метою якісного аналізу є визначення чинників і зон ризику, проведення ідентифікації всіх можливих ризиків, виявлення чинників, що впливають на ризики, окреслення видів невизначеності та конфліктів, які зумовлюють ризик. Якісний аналіз ризиків може проводитися в будь-якій точці життєвого циклу проекту, проте він повинен проводитися принаймні один раз на початку нового проекту. Якісна оцінка ризиків – процес надання аналізу ідентифікації ризиків, що вимагає швидкого реагування. Така оцінка ризиків визначає ступінь важливості ризику та обирає засіб його мінімізації. До додаткових, але значущих результатів якісного аналізу відноситься аналіз вірогідності наслідків настання ризику.

Загальна послідовність оцінки ризиків складається з п'яти етапів, що включають наступні дії:

- 1) виявлення джерел і причин ризику, етапів і робіт, при виконанні яких виникає ризик;
- 2) ідентифікація всіх можливих ризиків, властивих даного проекту;
- 3) оцінка рівня окремих ризиків і ризику проекту в цілому, що визначає його економічну доцільність;
- 4) визначення допустимого рівня ризику;
- 5) розробка заходів щодо зниження ризику.

Розподіл ризиків проекту державно-приватного партнерства здійснюється за такими принципами:

- справедливого розподілу ризиків між партнерами;
- урахування особливостей виконання договору;
- урахування можливостей партнера щодо проведення оцінки та здійснення контролю за виникненням ризиків і їх впливом на виконання умов договору, своєчасного здійснення заходів для управління ними тощо.

Сьогодні для визначення ймовірності настання окремих ризиків при здійсненні державно-приватного партнерства відсутні методологічні напрацювання. Є потреба і в статистичній та економічній інформації стосовно впровадження подібних проектів в Україні та досвід їх розрахунків.

Вхідна інформація для процесу ідентифікації ризиків включає наступні критерії:

- фактори зовнішнього середовища проекту;
- фактори внутрішнього середовища;
- концепція проекту;
- план управління ризиками;
- аналіз наявної документації.

При цьому важливим є проведення моніторингу ризиків. Моніторинг ризиків включає контроль ризиків протягом всього життєвого циклу проекту. Якісний моніторинг ризиків забезпечує управління інформацією, яка допомагає приймати ефективні рішення до настання ризикових подій.

Методикою виявлення ризиків, пов'язаних з державно-приватним партнерством, їх оцінки та визначення форми управління ними пропонується скористатися одним або декількома методами, такими як:

- статистичний метод, який полягає у визначенні рівня загрози виникнення ризику залежно від ступеня ймовірності його виникнення;
- метод доцільності витрат, що полягає у визначенні рівня загрози виникнення ризику перевищення обсягу коштів, які планується витратити під час виконання умов договору, порівняно з попередньо визначеним і погодженим партнерами;
- метод експертної оцінки, який полягає у проведенні оцінки ризиків групою експертів та визначенні за результатами такої оцінки ризику з найбільшим рівнем загрози його виникнення.

Найбільш ефективними формами управління ризиками є оптимальний їх розподіл між учасниками ДПП та здійснення заходів щодо зменшення ймовірності їх виникнення. Заходами зменшення ймовірності виникнення ризиків є передусім вибір приватного партнера, що має досвід у відповідній сфері, а також визначення умов договору, які здатні забезпечити досягнення цілей, які ставить

перед ДПП як державний, так і приватний партнер. В той же час повністю виключити ймовірність настання ризику неможливо.

В узагальненому вигляді найбільш ефективними заходами мінімізації ризиків є:

- перегляд умов договору;
- звільнення сторони договору від відповідальності;
- зупинення виконання зобов'язання;
- страхування настання ризику.

Як виключний захід ліквідації ризику може застосовуватись розірвання договору, укладеного в рамках ДПП. Заходи мінімізації (ліквідації) наслідків виникнення ризиків мають бути передбачені договором, укладеним в рамках здійснення ДПП.

Підсумовуючи вище зазначене, відмітимо, що метою ДПП є поєднання зусиль державного і приватного секторів для обопільної вигоди. З боку діяльності державної організації, вигода може бути незначною або навіть нульовою, оскільки державний сектор залучає бізнес та громадськість до вирішення соціально-економічних, технічних та екологічних завдань, які мають загальносуспільне значення. За допомогою механізму ДПП можуть бути вирішені і довгострокові задачі – від створення і розвитку інфраструктури до розробки та адаптації нових технологій.

ДПП доводить синергетичний ефект (табл. 1) від його реалізації, що поєднує економічний, соціальний та екологічний ефекти, які у сукупності сприятимуть сталому розвитку сільської території, підвищенню ефективності діяльності держави на локальному рівні, розвитку бізнесу та покращенню умов життя громади в цілому.

Залучаючи приватного партнера через механізм ДПП, держава, перш за все, переслідує цілі створення добробуту для суспільства, а не отримання комерційних вигод. Завершальним етапом взаємодії держави і приватного сектора за умов розвинутості їх стосунків та задоволення результатами взаємодії може стати приватизація. Сутність приватизації полягає у відчуженні майна, що перебуває у державній або комунальній власності на користь юридичних або фізичних осіб. В свою чергу, ДПП відрізняється від приватизації тим, що, по-перше, існує розподіл ризиків між приватним партнером і державою стосовно

функціонування відповідного об'єкта інфраструктури та послуг, що надаються, а по-друге, об'єкти ДПП не передаються у власність приватному партнеру. ДПП є ефективним та перспективним інструментом економічного і соціального розвитку на локальному та державному рівнях, засобом залучення коштів у проекти, де державні та місцеві органи влади намагаються зберегти контроль та налагодити співпрацю з інвесторами. Під час такого співробітництва між державою і бізнесом досягаються кращі техніко-економічні показники та результати господарювання, ефективніше використовуються державні ресурси і комунальне майно.

Таблиця 1

Синергетичний ефект від реалізації проекту в рамках ДПП

<i>Економічний ефект</i>	<i>Соціальний ефект</i>	<i>Екологічний ефект</i>
Економія коштів місцевого бюджету.	Покращення якості життя населення.	Розвиток альтернативної енергетики.
Залучення інвестицій.	Краща ціна, за рахунок зменшення собівартості проекту, яка задовольняє широкое коло споживачів.	Енергозбереження та енергоефективність в рамках дотримання пріоритетів державної політики.
Оптимізація розподілу ризиків.	Забезпечення якісних умов життя громади за рахунок реконструкції об'єкту інфраструктури.	Мінімізація впливу на навколишнє природне середовище за рахунок впровадження сучасного котла.
Покращення якості надання послуг.	Стимулювання та підтримка місцевих ініціатив для розбудови середовища проживання.	Зниження екологічного навантаження на територію за рахунок зменшення шкідливих викидів, підвищення рівня екологічної безпеки тощо.
Сприяння розвитку малого і середнього бізнесу.	Збереження робочих місць.	Використання відходів (золи) як екологічно чисте добриво.

ДПП є доцільним для розвитку та забезпечення нормального функціонування суспільно значущих об'єктів, експлуатація яких потребує значних бюджетних коштів. В свою чергу, залучення громадськості до вирішення проблем села шляхом фінансування кращих програм розвитку сільських територій може стати ефективною формою державно-приватного партнерства в державі.

САМОЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ: ТРИРІВНЕВИЙ ВИМІР

(Ірина Кравець)

Теоретико-методологічні підходи до визначення самозабезпечення сільських територій

Забезпечення стійкого розвитку сільських територій залежить від наявності умов для вирішення його соціальних, економічних та екологічних проблем. В сучасних умовах пошуку нових, менш залежних принципів функціонування національної економіки все частіше стикаємося з поняттями «самодостатність» та «самозабезпеченість». Самозабезпеченість – це особлива, суперечлива економічна категорія, яка, з одного боку, є основою натурального господарства, а з другого боку, необхідність в ній виникає і в умовах ринкових відносин.

Досягнення стійких конкурентних позицій держави, її територіальних одиниць і підприємств в умовах міжнародної інтеграції вимагає, з одного боку, ефективної стратегії співпраці, розвитку рівноправних взаємовигідних відносин з іншими державами світу, а з другого - збереження високого рівня національної безпеки, в основі якої і лежить здатність до самозабезпечення різних сфер державного буття. Самозабезпеченість індивіда, самозабезпеченість підприємства, самозабезпеченість територій та країни – різні по своїй суті поняття, але в них закладено певну міру свободи та незалежності, збереження яких є актуальним в будь-які часи, а особливо в сьогоднішніх умовах внутрішніх та зовнішніх викликів.

Проблема безпеки як проблема самозабезпечення особистості і суспільства розглядалася ще з часів античності. Правовий аспект цієї проблеми виникає у період становлення капіталізму (Т. Гоббс, Дж. Локк, Д. Дідро), глобальні суперечності розвитку XX ст. актуалізували проблему безпеки. Спроба теоретичного обґрунтування шляхів розв'язання здійснена Вільфредо Парето, який визначав безпеку як взаємозв'язок трьох складових: політичної стабільності; економічного процвітання та обороноздатності держави.

Самозабезпеченість сільських територій в науковій літературі розглядається в контексті продовольчої⁴⁴, фінансової⁴⁶ та енергетичної⁴⁷ безпеки. Ми визначаємо *самозабезпеченість сільських територій* як стан, який не вимагає будь-якої допомоги, підтримки чи взаємодії для функціонування та розвитку сільських населених пунктів і прилеглих до них земель, при чому сюди можуть входити і невеличкі містечка.

В даному дослідженні представлено характеристики трьох рівнів самозабезпеченості, які мають місце в межах сільських територій: індивідуально-колективного (С1), корпоративного (С2) та національного (С3), (рис. 1. (а,б)). Піраміда, зображена на рис. 1. (а,б), символізує собою самозабезпечення від індивідуального (С1) до національного (С3), де С2 – проміжна ланка – різні види підприємств та господарства сімейного, ненатурального типу, і навпаки від С3 до С1.

Нереальна, перегорнута, хитка та нестійка пірамідальна система самозабезпечення (рис. 1. (а), де економіка стоїть на

⁴⁴ Саблук П. Т. *Глобалізація і продовольство: [монографія]* / П. Т. Саблук, О. Г. Білорус, В. І. Власов. – Київ : ННЦ ІАЕ, 2008. – 632 с

⁴⁵ *Продовольчий комплекс України: стан і перспективи розвитку* / [Л. В. Дейнеко, А. О. Коваленко, П. І. Коренюк, Е. І. Шелудько]; за ред. Б. М. Данилишина. – Київ: Наук. думка. – 2007. – 276 с.

⁴⁶ Луніна І.О. *Бюджетна децентралізація: цілі та напрями реформ [Електронний ресурс]* / І.О. Луніна // *Економіка України*. – 2014. – № 11. – С. 61-75.

⁴⁷ *Методика оцінювання економічної безпеки сільських територій України* / В. Д. Залізко, В. І. Мартиненков // *Економіка України*. - 2016. - № 1. - С. 19-34.

самозабезпеченні індивідів або господарств натурального типу, які не можуть (або не хочуть) фізично чи ментально забезпечувати себе у відповідності до сучасного стану суспільного розвитку. Потреби представників даного рівня самозабезпечення відрізняються від більшості представників суспільства, – їх психіка та свідомість практично вільні від ринку.

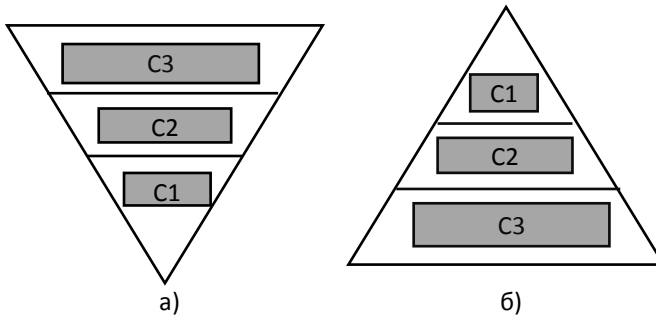

Рис. 1. Піраміда самозабезпечення «3С»⁴⁸

В умовах сьогодення суспільство представлено пірамідою, зображеною на рис. 1. (б), оскільки провідну роль в забезпеченні сталого розвитку відіграють рішення державного рівня, саме держава виступає гарантом щодо мобілізації ресурсів, здатності суб'єктів господарювання та громадян до гармонійного розвитку країни у всіх сферах суспільного існування. Розглянемо окремо кожен рівень самозабезпечення.

Індивідуально-колективний тип самозабезпечення в межах сільських територій (рівень «С1»)

Індивідуально-колективний тип самозабезпечення – це стан, який не вимагає будь-якої допомоги, підтримки чи взаємодії для виживання, тип особистої чи колективної автономії в межах сільських територій⁴⁹. Деякі представники сільських територій

⁴⁸ Авторська розробка

⁴⁹ Maurice Grenville Kains. *Five acres and independence*. 1973, USA.

сектору С1 ніяк не пов'язані з сектором С2 і С3, їм не потрібен ринок в їх ідеалі, їм не потрібна і держава взагалі. В дійсності, кількість «самозабезпеченців», у чистому вигляді в світі досить незначна, а групи, які визнають себе «самозабезпеченцями», так чи інакше є суб'єктами та об'єктами ринку, просто відсоткова частка їх матеріальних потоків по відношенню до загального обігу товарів та послуг є доволі незначною.

Вид самозабезпечення «С1» в загальній соціально-економічній системі існувати звичайно може, і існує (рис. 1. (б)), хоча в різні часи і в різних країнах таке особливе існування індивідів та груп неодноразово переслідувалося владою. Наразі ми можемо спостерігати такий вид самозабезпечення на сільських територіях і у нас в країні: екопоселення, родові поселення, релігійні поселення (аміши), самопоселення в зоні радіоактивного забруднення, проживання в зоні АТО, відлюдники. Проте, на даному етапі розвитку це виключення, яке лежить в площині нужденності або особистих (філософських, релігійних) переконань, і поки що, іде всупереч з поняттями сучасного суспільства, як цілісної соціальної системи.

Позитивних сторін такого типу самозабезпечення в межах сільських територій більше, ніж негативних, якщо тому сприяють кліматичні, географічні, політичні умови та генетично закладений гарний фізичний та психологічний стан здоров'я індивідів. Такий тип самозабезпечення не порушує екологічної системи, оскільки бере від оточуючого середовища рівно стільки скільки потрібно, для даного типу не властиве надмірне споживання, притаманний високий рівень зайнятості. Негативні риси груп даного типу самозабезпечення:

- ізолюваність, наявність внутрішніх громадських уставів, небажання розкривати принципи та тонкощі існування таких груп оточуючому суспільству, що створює плідний ґрунт для формування та розвитку сект;
- консерватизм, який межує іноді зі здоровим глуздом (ранні одруження, родинні одруження, неприйняття сучасних методів лікування тощо).

Корпоративний тип самозабезпечення (рівень «С2»)

Корпоративний тип самозабезпечення (С2) – стан, який не вимагає будь-якої допомоги, підтримки чи взаємодії для існування та розвитку підприємства, організації; це тип колективної бізнес-автономії. Такий тип самозабезпечення в чистому вигляді в межах сільських територій неможливий, навіть, якщо це ферма сімейного типу. При колективному веденні господарства дуже важко самостійно задовольнити весь спектр виробничих потреб: так чи інакше буде відбуватися обмін, наприклад, молочних продуктів на засоби праці (вили, заступи, тощо). Тобто, навіть господарства сімейного типу будуть учасниками ринку.

Самозабезпечення підприємства (рівень самозабезпечення підприємства), на нашу думку, можна розглядати як основу економічної безпеки організації. Економічна безпека підприємства – це такий стан розвитку суб'єкта господарювання, який характеризується стабільністю економічного та фінансового розвитку, ефективністю нейтралізації негативних факторів і протидії їх впливу на всіх стадіях підприємницької діяльності⁵⁰. В. В. Шликов розглядає економічну безпеку з точки зору сумлінності конкуренції, забезпечення інформаційної безпеки і правового захисту інтелектуальної власності⁵¹. Таким чином, бачимо, що поняття «економічна безпека» і «самозабезпеченість» хоча і кореспондуються в деяких аспектах, а саме в питаннях самозабезпечення ресурсів та капіталу, проте поняття економічної безпеки підприємства є значно ширшим, а самозабезпечення є однією із важливих складових економічної безпеки. Оцінка рівня самозабезпечення підприємств передбачає аналіз капіталу, матеріальних та трудових ресурсів. Зазначимо, що чим вищий рівень самозабезпечення, тим вищий рівень економічної безпеки.

Позитивні сторони високого рівня самозабезпечення підприємств в межах сільських територій можна розглядати з двох

⁵⁰ Камлик М.І. *Економічна безпека підприємницької діяльності. Економіко-правовий аспект* / М.І. Камлик. – Київ : Атіка, 2005. – 432 с., с.9

⁵¹ Шлыков В.В. *Комплексное обеспечение экономической безопасности предприятия* / В.В. Шлыков. – Рязань : Алетей, 1999. – 145 с., с. 138

боків: з позиції організацій (підприємств, корпорацій, агрохолдингів) та позиції публічного (державного) управління. Так, для підприємства високий рівень самозабезпечення гарантує: економічну безпеку, стабільність, можливість розвитку та розширення виробництва, внутрішньогалузеву та міжгалузеву інтеграцію та диверсифікацію. З боку публічного управління: чим більше успішних підприємств, тим більше фіскальних платежів до державного та міського бюджету, вищий рівень зайнятості сільського населення та рівень економічної безпеки країни.

Негативні сторони високого рівня самозабезпечення підприємств в межах сільських територій проявляються в: негуманному та нетолерантному ставленні до навколишнього середовища, пропаганді надмірного споживання, створенні монополій та олігополій. Високим рівнем корпоративного самозабезпечення в межах сільських територій характеризуються агрохолдинги України. Згідно з доступними статистичними даними, на 100 найбільших агрохолдингів припадає близько 30 % земельного банку України, вони обробляють близько 6 млн. га сільськогосподарських земель (рис. 2).

Слід зазначити, що в загальній структурі сільськогосподарських угідь, що знаходяться у користуванні найбільших агрохолдингів України (100 одиниць), 15 агрохолдингів займають 56,5%, а в загальній структурі сільськогосподарських угідь у користуванні всіма с.-г. підприємствами України – 16,7%, (табл.1).

Дослідженнями низки провідних вітчизняних науковців було встановлено, що діяльність агрохолдингів не сприяє соціально-економічному та екологічному розвитку сільських територій. Вони не беруть участі у розвитку транспортної, комунальної та інших видів інфраструктури сільських територій, будучи при цьому активними користувачами сільських доріг, електромереж тощо, скорочують робочі місця для сільського населення, порушують екосистему земельних ресурсів, не дотримуючись сівозмін, не

підтримують соціально-культурні цінності та традиції українського села та ін.^{52, 53}.

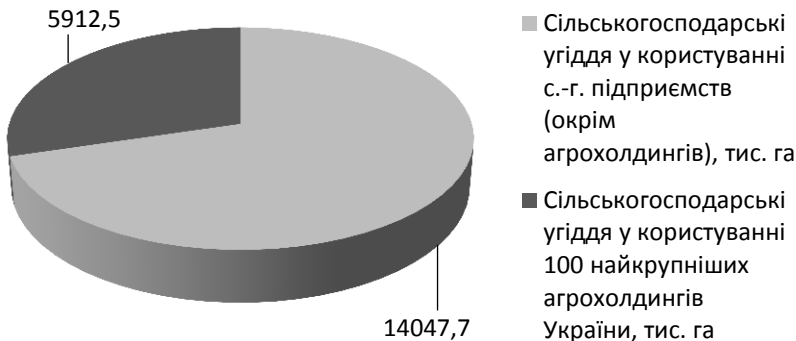

Рис. 2. Частка с.-г. угідь агрохолдингів у загальній структурі с.-г. угідь у користуванні с.-г. підприємствами⁵⁴.

Діяльність останніх чотирьох років вищенаведеної десятки агрохолдингів України знаходиться під постійним «прицілом» Антимонопольного комітету України (АМКУ). У відповідності до норм статті 12 Закону України «Про захист економічної конкуренції» монопольним (домінуючим) вважається становище суб'єкта

⁵² *Залізко В.Д. Вплив агрохолдизації сільськогосподарських підприємств на соціально-економічний розвиток сільських територій / В. Д. Залізко // Економіка України- 2013. - № 6. - С. 71-77.*

⁵³ *Бородіна О.М., Гець В.М., Гуроров А.О. та ін. Українська модель аграрного розвитку та її соціоекономічна переорієнтація: наук. доп. ; [за ред. В.М. Гейця, О.М. Бородіної, І.В. Прокопи]. – Київ : Ін-т екон. та прогнозів. НАН України, 2012. – 56 с.*

⁵⁴ *Побудовано автором на основі даних Державної служби статистики та інформаційної компанії «АгроПортал» - Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2016/sg/ksgr/ksgr_u/ksgr_11_2_017u.htm; <http://agroportal.ua/ua/publishing/infografika/top10-agrokholdingov-ukrainy-aktenty-2017-v-infografike/>*

господарювання, частка якого на ринку товару перевищує 35 % для одного суб'єкта підприємницької діяльності, 50% - до трьох, і 70% - до п'яти.

Таблиця 1

**Земельний банк найбільших агрохолдингів України,
2017 р., тис. га**

Назва агрохолдинги (Company name)	С.-г. угіддя у користуванні 10 найкрупніших агрохолдингів України, (agricultural lands in use of 10 largest agroholdings of Ukraine, thousand hectares)	у % до с.-г. угідь у користуванні с.-г. підприємств (% to agricultural land in the agricultural enterprises (in total use)
Kernel	600	3,0
UkrLandFarming	570	2,9
AP Group	410	2,1
МХП	366	1,8
Астарта-Київ	248	1,2
МРІЯ	165	0,8
ІМК	137	0,7
АГРОТОН	122	0,6
Agro Generation	120	0,6
Укрпромінвест Агро	120	0,6
Епіцентр	106	0,5
Аррейн	106	0,5
Harvest	97	0,5
Приват агрохолдинг	87	0,4
АСТ	86	0,4

На вітчизняному аграрному ринку присутні декілька великих гравців (агрохолдингів) в сегментах: курятина, яйця, соняшникова олія. Так, за дослідженнями АМКУ⁵⁵ виявлено, що:

⁵⁵ Звіт Антимонопольного Комітету України за 2017 рік. - Режим доступу: https://issuu.com/amcu0/docs/amcu_2017

за обсягами реалізації м'яса курячого найбільшими учасниками ринку є:

- ПАТ «Миронівський хлібопродукт» 38%,
- ТОВ «Комплекс Агромарс» 12%
- ТОВ «Агро-Овен» 6%;

за обсягами виробництва яєць курячих основними учасниками ринку є:

- група компаній ПАТ «Агрохолдинг «Авангард»;
- група компаній «Ovostar Union»;
- група компаній «Інтер Агросистеми»;
- група компаній «Ландгут-Україна».

Сукупна частка трьох найбільших промислових груп учасників ринку яєць курячих становила 46,61%.

за обсягами виробництва соняшнику та соняшникової олії основними учасниками ринку є:

- ДП ІІ «Сантрейд» - 21%
- ТОВ «Кернел-Трейд» - 35%.

Левові частини галузевих ринків сільськогосподарської продукції, що належать декільком агрохолдингам, свідчать про те, що законодавче регулювання (захист) економічної конкуренції є неефективним, має низку недоліків та потребує нової (чіткої, недвоякої) інтерпретації. Формування і проведення розумної антимонопольної політики повинно сприяти створенню конкурентної сфери ринків аграрної продукції економіки України, від якої значною мірою залежить добробут людей України⁵⁶. Олігополістична конкуренція, тобто конкуренція на ринку з небагатьма великими продавцями товарів, створює такий стан на ринку, де продавці (вищезазначені в тому числі) товарів та послуг можуть суттєво впливати на ціни їх реалізації. Тобто, чим вища частка ринку тим менша цінова і нецінова конкуренція, тим вища ціна продукції для пересічних українців.

Більш того, створення владою плідного ґрунту для розвитку монополій призводить до посилення автаркійних тенденцій в

⁵⁶ Марцин В. Конкуренція як засіб антимонопольного регулювання товарних ринків та місце в ньому держави / В. Марцин // Економіка. Фінанси. Право. – 2007. – № 10. – С. 3-8.

державі. Так, корпоративна система та професійні об'єднання промисловців (а фактично монополії) мали місце в Італії та Німеччині в 30-ті роки, вони були узаконені і призначені для посилення державного початку в даних країнах. Побудова корпоративної системи сприяла подальшому зближенню великого капіталу з державною владою. Представники великого капіталу були широко представлені у вищих державних і законодавчих органах. Важливою прерогативою, яку отримали корпорації за законом 1937 р., було монопольне право давати дозвіл на відкриття нових підприємств. «У 1940-1941 рр., пишуть автори дослідження про структуру італійських монополій, виданого після війни Загальною італійською конфедерацією праці (CGIL), не було якогось-небудь значного акціонерного товариства або групи товариств, які не мали б на своєму утриманні одного або двох представників політичної влади». Даний історичний приклад економічної політики розвитку корпорацій та злиття їх з владними структурами відображений в наукових джерелах як «економічна політика фашизму»⁵⁷ і є неприпустимим для наслідування.

Національний та муніципальний тип самозабезпечення (рівень «С3»)

Національний тип самозабезпечення (С3) – стан, який не вимагає будь-якої допомоги, підтримки чи взаємодії для існування та розвитку держави. Такий тип самозабезпечення називається автаркією. Під автаркією розуміють також економічний режим самозабезпечення країни, в якому мінімізується зовнішній товарний обіг. У сучасній економічній лексиці автаркією називають економіку, орієнтовану всередину, на саму себе, на розвиток без зв'язків з іншими країнами. В цьому сенсі автаркія замкнута економіка, яка передбачає абсолютний суверенітет⁵⁸. Самозабезпечення заради виключно самозабезпечення на рівні держави – то є хибний шлях,

⁵⁷ *Всемирная история: Канун второй мировой войны* / [Бадак А.Н., Войнич И.Е., Волчек Н.М. и др.]. – М. : АСТ; Мн. : Харвест, 2002. 528 с., С. 319-348

⁵⁸ *Історія в термінах і поняттях : [довідник]* / [За заг. ред. Т.В.

Орлової]. – Вишгород : Видавництво ПП Сергійчук М.І., 2014. – 732 с., с. 8.

утопія. Тобто, абсолютна автаркія неприпустима в принципі. Країни, які намагалися її здійснити, не змогли як слід вибудувати економіку і вибратися з убогості. Навіть Північна Корея, яка часто наводиться як приклад держави з автаркією економікою, такою вже давно практично не є - ще у 1994 році президентом КНДР Кім Ір Сеном був оголошений відхід від ідеології чучхе (стратегії опори виключно на власні сили) і взято курс на участь у світовій торгівлі.

В контексті сталого розвитку сільських територій і національного самозабезпечення характер діяльності та місце в структурі аграрного ринку суб'єктів господарювання має провідне значення. Діяльність аграрних підприємств сільських територій зорієнтовані як на внутрішній, так і на зовнішній ринок. І це є позитивним моментом в контексті національної продовольчої безпеки і відкритості. Проте, структура та характер експорту аграрної продукції свідчить про перевагу сировинних матеріалів над готовою продукцією. Тому, окрім заходів щодо удосконалення антимонопольної політики з приводу захисту конкуренції на аграрних ринках, Україні слід посилити свої позиції шляхом інноваційного розвитку вітчизняної виробничої та переробної сфери, а також здійснювати політику, яка б сприяла побудові ефективної системи національного аграрного виробництва на основі використання інтелектуальних продуктів, оскільки в умовах шостого технологічного укладу, переваги якого передбачаються в різкому зниженні енергоємності та матеріалоемності виробництва, в конструюванні матеріалів і організмів з наперед заданими властивостями, суспільство зацікавлено в появі нових технологій, а в Україні є досить потужний внутрішній інтелектуальний ресурс у вигляді людського капіталу і високого рівня технічної та аграрної освіти.

Муниципальний тип самозабезпечення – стан, який не вимагає будь-якої допомоги, підтримки чи взаємодії для існування об'єднаних адміністративних одиниць (об'єднаних територіальних громад, селищних громад, сільських громад, тощо). Станом на початок квітня 2018 р. в межах реформи децентралізації створено

725 об'єднаних територіальних громад (ОТГ)⁵⁹. Найважливішими питаннями в контексті сталого розвитку сільських територій є наступні:

- передача органам місцевого самоврядування належного обсягу повноважень у сфері управління земельними ресурсами;
- передача повноважень у сфері планування територій та містобудівної діяльності.

За умови вирішення даних питань в повному обсязі, місцеве самоврядування стане дійсно самокерованим на територіях, що належатимуть ОТГ. В результаті реформи децентралізації жителі селищ, які входять до ОТГ, будуть сприяти сталому розвитку сільських територій через механізм врахування громадських інтересів при використанні природних ресурсів, розробці та затвердженні містобудівної документації, тощо.

Беручи до уваги, що в даному дослідженні ми розглядали самозабезпеченість на різних рівнях, то відповідно не може бути однозначного висновку, окрім того, що самозабезпеченість - це певного роду свобода. Кожен тип самозабезпечення може існувати в реальності, проте ціна та відповідальність такого існування різна. Якщо у випадку С1 (індивідуально-колективний тип самозабезпечення) ведення такого способу життя та життєдіяльності – це індивідуальне рішення і, відповідно, особиста відповідальність за цей вибір, то у випадку С2 і С3 все не так однозначно.

Приймаючи рішення стосовно самозабезпечення сільських територій, розробляючи стратегію розвитку з найменшим ступенем залежності від зовнішніх факторів на корпоративному (С2) та національному рівні (С3), відповідальність за таке рішення не тільки особиста, а ще і соціальна та національна. Прийняття даних рішень має полягати в площині створення підґрунтя та сприятливих умов задля сталого розвитку не тільки сільських територій, а і країни в

⁵⁹ Аналітична доповідь від громадськості у форматі Shadow Report «Створення об'єднаних територіальних громад в Україні 2015-2017», Київ – 2018. - Режим доступу: <http://parlament.org.ua/wp-content/uploads/2018/04/Detsentralizatsiya-v-Ukrai-ni-2014-2017-rr.pdf>

цілому, розвитку її суспільного добробуту. За прийняття рішень на рівні С2 і С3, які містять елементи соціального, фізичного та морального насилля, економічної та соціальної дискримінації, невідновного порушення екосистем, має бути і застосовуватися кримінальна відповідальність.

ТЕРИТОРІАЛЬНІ ДЕТЕРМІНАНТИ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКОГО СОЦІУМУ

(Ірина Кравчук)

Сталий розвиток сільських територій є динамічним процесом, який потребує ефективного використання соціальних, економічних, екологічних, територіальних, інституціональних та управлінських ресурсів. Комплексне використання цих ресурсів зумовлює можливість підтримки економічного розвитку сільського соціуму, метою якого є позитивні кількісні і якісні зміни сільських соціально-економічних систем. Сільський соціум, як людська спільність певного типу, що має родові, сімейно-споріднені, національні, економічні, територіально-поселенські зв'язки, здійснює вплив на ефективність відтворення процесів сталого розвитку сільських територій. Передумовою забезпечення ефективності цього відтворення є ефективна взаємодія агентів сільського соціуму у процесі здійснення економічної діяльності.

В умовах глобалізації соціально-економічного простору світових аграрних систем вагому роль відіграє рівень розвитку локальних (територіальних) просторів – сільських територій, які є базовим сегментом продовольчого забезпечення, формування експортного аграрного потенціалу країн та підтримки здоров'я націй. Л. Туроу⁶⁰ доводить, що території є “ресурсом добробуту”, простором існування та взаємодії людей, яка спрямована на підтримку економічного зростання. Такі позиції ґрунтуються на

⁶⁰ Туроу, Л. *Будущее капитализма [Текст] / Л. Туроу; пер. с англ. А.И. Федорова.* – Новосибирск: Сибирский хронограф, 2010. – 432 с.

концепції “соціальної гармонії” Ф. Бастіа⁶¹, згідно якої об’єднання зусиль локального (територіального) соціуму детермінується спільною метою виживання. К Брунер у праці “Людина і концепція соціуму: два підходи до розуміння суспільства» (1987 р.)⁶² р. пише про алокаційну функцію соціуму, за допомогою якої здійснюється розподіл обмежених ресурсів між альтернативними способами використання та з найефективнішою їх комбінацією у процесі створення продуктів і послуг у конкретному територіальному сегменті.

Ф. Полік⁶³ обґрунтовує залежність розвитку національних економічних систем від економічних благ, що формуються завдяки участі членів соціуму у процесі забезпечення ендогенної взаємодії фірм, ринків, країн, регіонів, процесів, проектів, середовищ. Дослідник доводить, що ендогенною взаємодією вважається використання місцевих локальних (територіальних) ресурсів (просторових, соціальних, економічних, екологічних) для виробництва продуктів і послуг та отримання економічного результату для наступного циклу економічного розвитку. Сільський соціум є основним рушієм цієї взаємодії, оскільки економічні процеси відбуваються виключно за участю людини.

Сучасна парадигма економічного розвитку сільського соціуму ґрунтується на трьох концепціях – просторового розвитку, соціально-економічного розвитку, управління економічним розвитком. Кожна з цих концепцій формується на основі теорій, в яких економічний розвиток соціуму розглядається як результат

⁶¹ Бастіа Ф. *Економические гармонии* / Ф. Бастіа ; пер. с англ. – М. : Эксмо, 2007. – 1200 с.

⁶² Brunner K. *The Perception of Man and the Conception of Society: Two Approaches to Understanding Society* / Karl Brunner // *Economic Inquiry* July. – 1987. – V. 25. – P. 367–388.

⁶³ F. Pollice. *The role of territorial identity in local development processes*. Веб-сайт. URL:

<http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.121.681&rep=rep1&type=pdf>. (дата звернення: 16.08.2018 р.).

інтегрованого впливу просторових (територіальних), економічних, екологічних, інституціональних, комунікаційних чинників⁶⁴ (рис. 1).

Рис. 1. Концептуальна структура парадигми економічного розвитку сільського соціуму

⁶⁴ Побудовано на основі: Кравчук І. І. Економічний розвиток сільського соціуму: проблеми управління : [монографія] / І. І. Кравчук. – Житомир : Полісся, 2014. – 345 с.

Сільські території є “простором діяльності” сільського соціуму, в якому формується підприємницька сфера, здійснюється соціально-культурне забезпечення населення та накопичення капіталу (відтворювальні та трансферні джерела), формуються сприятливі екологічний і просторовий ландшафти, про що вказано у дослідженнях О. Максименка⁶⁵ та О. Топчієва⁶⁶. Це зумовлює формування потреби покращення існування на території та розвитку адаптаційного потенціалу сільського соціуму.

На формування локального “простору діяльності” сільського соціуму має вплив ендогенний потенціал сільських територій, складовими якого є підприємницький, ресурсний, екологічний, економічний, інституціональний потенціали. Ефективне використання складових ендогенного потенціалу сприятиме реалізації свободи індивіда у сільській економічній системі, формування якої здійснюється на засадах реалізації принципів ринкового встановлення ціни на людський капітал, економічної демократії, соціальної відповідальності. Це зумовить розвиток соціально-трудових відносин між працею і капіталом, сприятиме досягненню паритету інтересів власників, менеджерів, найманих працівників та стабілізації трудової сфери села

У будь-якій економічній системі ринкового типу локальний економічний розвиток становить фундамент, на якому формуються первинні ресурсні та фінансові потоки, закладаються основи регіонального поділу праці та виробничої кооперації, утворюються стабільні зв'язки та взаємозалежності різноманітних видів відтворювальних циклів та соціально-економічних процесів. У контексті даного дослідження економічний розвиток сільського соціуму відтворює зв'язки, на основі яких формуються внутрішні регіональні агропродовольчі ринки, зміцнюється єдність національної економіки, забезпечується базис соціально-економічного зростання інтелектуального капіталу села.

⁶⁵ *Інститути та інструменти розвитку територій. На шляху до європейських принципів / за ред. С. О. Максименка. – Київ : Міленіум, 2004. – 224 с.*

⁶⁶ *Топчієв О. Г. Суспільно-географічні дослідження: методологія, методи, методики / О. Г. Топчієв. – Одеса : Астропрінт, 2005. – 632 с.*

Основною передумовою економічного розвитку сільського соціуму є наявність ресурсів для здійснення підприємницької (економічної) діяльності на сільській території. Традиційними видами економічної діяльності на сільських територіях є сільськогосподарське виробництво, ведення лісового господарства, переробна та заготівельна сфери, надання послуг та інші види діяльності, пов'язані із специфікою ендегенного потенціалу конкретної сільської території (видобуток і обробка каменю, організація локальних продовольчих ринків, рекреаційна діяльність тощо).

Частка зайнятих у сільському господарстві України за період 2000-2016 рр. скоротилась майже на 6 відсоткових пункти й становила 17, 6 % (станом на 1 січня 2017 р.). Індекси виробництва сільськогосподарської продукції у господарствах всіх категорій у період 2010-2017 рр. коливались у межах 3-5 відсоткових пунктів. Частка господарств населення у виробництві продукції сільського господарства мала тенденції до зменшення й становила 43, 6 % у 2017 р. порівняно з 51, 7 % у 2010 р. Обсяг реалізованої продукції (товарів, послуг) лісового господарства (у фактичних цінах) у 2017 р. становив 13774,6 млн. грн., що майже втричі більше обсягу у 2010 р. (4097,7 млн. грн.)⁶⁷.

На 1 березня 2017 року в Україні налічувалося 4075, 2 тис. особистих селянських господарства. Це на 33,2 тис., або 0, 8 % менше, ніж на аналогічну дату минулого року (4108,4 тис.). Загальна площа земельних ділянок, що перебуває в їхньому розпорядженні, становить 6, 268 млн. га проти 6,307 млн. га на 1 березня 2016 року. У тому числі площа землі для ведення особистого селянського господарства на початок року також зменшилася: з 2,603 млн. га у 2016 році до 2,581 млн. га 2017 р. Земель для ведення товарного сільськогосподарського виробництва поменшало до 2,819 млн. га проти 2,837 млн. га на 1 березня 2016 року. У 2017 р. наділи для ведення товарного сільгоспвиробництва частіше беруть в оренду:

⁶⁷ Україна у цифрах у 2017 р. Статистичний збірник. За ред. І. Є. Вернера. Київ ТОВ «Видавництво «Консультант», 2018. с.

на 1 березня 2017 р. – 330,2 тис. га проти 315,9 тис. га на аналогічну дату 2016 р.⁶⁸.

У Законі України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законів України щодо стимулювання створення та діяльності сімейних фермерських господарств», № 2497-VIII від 10.07.2018 р.⁶⁹ визначено можливість громадянам, які живуть і працюють на своїй землі, отримати офіційний статус фермерів, що дозволить легально продавати їх продукцію, отримати соціальний захист і право на пенсію. Згідно цього Закону підприємці, які організували фермерські господарства, належать до платників єдиного податку четвертої групи фізичних осіб-підприємців. Передбачається, що реалізація закону дозволить створити умови для розвитку підприємницького фермерського потенціалу, що позитивно вплине на зростання надходжень до місцевих бюджетів від сплати податків і створення нових робочих місць на селі.

Фермерство, в силу своєї специфіки, може стати основою економічного розвитку сільського соціуму та соціального і економічного устрою сільських територій. Концепція розвитку фермерських господарств та сільськогосподарської кооперації на 2018-2020 роки спрямована на розвиток малого і середнього бізнесу в селах, збільшення робочих місць, створених фермерами (до 0,5 млн. з нинішніх 0,1 млн.) і зростання питомої ваги продукції, яку виробляють фермерські господарства, в ВВП аграрної галузі з поточних 6-8 % до 12 %. Наявність у кожному селі 3-5 фермерів, які створять робочі місця у перспективі забезпечить розвиток підприємницького потенціалу сільських територій⁷⁰.

⁶⁸ В Україні зменшилась кількість особистих селянських господарств. Веб-сайт. URL: <http://milkua.info/uk/post/v-ukraini-zmensilas-kilkist-osobistih-selanskih-gospodarstv> (дата звернення: 16.08.2018 р.).

⁶⁹ Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законів України щодо стимулювання створення та діяльності сімейних фермерських господарств : Закон України від 10.07.2018 р. № 2497-VIII URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2497-19> (дата звернення: 17.09.2018 р.).

⁷⁰ Розвиток фермерства дорівнює розвитку сільських територій Веб-сайт. URL: <http://minagro.gov.ua/node/24697> (дата звернення: 30.09.2018 р.).

Сільський соціум є об'єктом управління сільськогосподарських підприємств, інших підприємницьких структур, який мотивується ефективним управлінням до життя і праці на сільській території. Разом із тим, обмежена кількість економічних структур на сільських територіях або їх відсутність стає суттєвим антимотиваційним чинником для участі сільського населення у забезпеченні власного добробуту на території проживання. Сільський соціум як об'єкт управління є основним локальним реципієнтом координації, що формується на різних рівнях ієрархії інституціонального середовища і стимулює мотивацію до змін у економіко-соціо-еколого-територіальних системах.

Управління економічним розвитком сільського соціуму на засадах державно-приватного партнерства має здійснюватись за трьома векторами: 1) функціональним (розвиток державно-приватного партнерства в галузях, які визначають доступ сільськогосподарських підприємств до факторів виробництва і ринків; 2) галузевим (державно-приватне партнерство в окремих галузях на основі змішаних форм власності, кооперації державних та приватних компаній, укладання галузевих угод); 3) регіонально-муніципальним (державно-приватне партнерство щодо розвитку окремих територіальних виробничих сегментів, регіональних ринків праці, територіальної і комунальної інфраструктури).

За постулатами теорії суспільного договору Нобелівського лауреата з економіки Дж. Б'юкенена⁷¹ сільський соціум можна вважати середовищем горизонтальної соціальної контракції, що формується і підтримується за допомогою державного управління на трьох етапах: 1) локального «природного розподілу благ» (визначається зусиллями, що витрачені людьми на отримування і захист обмежених благ); 2) «укладання конституційного договору»

⁷¹ *Нобелевские лауреаты по экономике : избр. тр. : [сочинения] : пер. с англ. В 3 т. Т. 1. Джеймс Бьюкенен: конституция экономической политики. Расчет согласия. Границы свободы / рук. проекта В.Л. Иноземцев ; Московско-Парижский Банк Фонд экономической инициативы Центр исследований постиндустриального общества. – М. : Таурус Альфа, 1997. – 1997. – 556 с.*

(визначення прав свободи та прав власності індивідів і держави із захисту благ); 3) «пост конституційного договору» (функції держави із встановлення правил створення суспільних благ). Згідно з позицією Дж. Б'юкенена щодо можливості оптимізації державних функцій суспільного координування, контрактне середовище сільського соціуму сприятиме раціональній організації взаємодії сільського населення і забезпеченню координації його господарської діяльності шляхом агрегування економічних інтересів і захисту індивідуальних прав.

Економічний розвиток сільського соціуму є об'єктом прямого або опосередкованого впливу держави. В цьому сенсі основні форми державного управління (державного контролю і використання податків і субсидій як інструментів регулювання аграрного сектору економіки) розглядаються як реалізація соціально спрямованої аграрної політики, інфраструктурної стратегії, програм подолання нестабільності.

Найбільш потужні наукові школи, які безпосередньо чи опосередковано досліджували управління місцевим економічним розвитком, склалися в Німеччині, Швеції, Великій Британії, США та Франції. Концептуальні розробки їх представників ґрунтуються на теоріях розміщення (локалізації) та розвиваються в напрямках методологічного забезпечення систем управління місцевим економічним розвитком. Вагомими дослідженнями у становленні теорії локальної (місцевої) економіки є дослідження А. Ашмана та Н. Вальзера⁷², на думку яких основою локального економічного розвитку є базові галузі підприємницької діяльності, що розвиваються у конкретному територіальному просторі. Е. Блейклі та Н. Грін⁷³ пишуть, що в управлінні локальною економікою поряд з традиційними методами та інструментами використовуються спеціальні, зокрема планування ендегенного розвитку на основі використання локальних показників.

⁷² Athiyaman A. *Entrepreneurship and Local Economic Development* / A. Athiyaman, N. Walzer. – Hardcover : Lanham. 2007. – October 8. – 296 p

⁷³ Blakely E. J. *Planning Local Economic Development: Theory and Practice* / E.J. Blakely, N. Green. – Thousand Oaks : Sage Publications, 1989. – 216 c.

Ототожнення економічного розвитку сільського соціуму з «економічним розвитком на основі громади» запропонував С. Перрі⁷⁴ (США) в процесі розробки першої федеральної програми з Економічного розвитку громади (ЕРГ). На його думку, економічний розвиток громади, соціуму має відношення до певної місцевості, на якій проживає категорія людей, що займаються спільною діяльністю з економічного розвитку. У цьому ракурсі позиція С. Перрі є тотожною до підходів теоретиків локальної економіки, оскільки економічний розвиток може включати практично будь-який вид діяльності, який на місцевому рівні сприйматиметься як покращення життя громади.

У сучасній науковій термінології, пов'язаній з управлінням сільськими територіями, визначається багатоаспектність поглядів на управління економічним розвитком території, під яким нині розуміють не тільки відповідну діяльність владних структур. У дослідженнях А. Торра і Ж.-Б. Траверсака⁷⁵ описані особливості використання терміну “територіальне управління” (*governance*), яким вважається процес багаторівневої та багатополюсної координації в сильно асиметричному контексті, де існує багато центрів прийняття рішень.

Нині питання управління економічним розвитком сільських та приміських територій загострилось з двох основних причин. По-перше, ускладнюється склад людей на територіях: відносна однорідність тих, що займаються сільським господарством, поступається місцем мозаїці зацікавлених сторін, таких як постачальники послуг або промислових товарів, нові жителі, туристи й візитери; по-друге, збільшується залученість людей, які хочуть брати участь у процесах прийняття рішень та локальних проектах через різні групи тиску.

⁷⁴ Perry C. S. *Economic activity and social indicators: A rural-urban discontinuum?* / C. S. Perry // *American Journal of Economics & Sociology*. – 1984. – № 43(1). – P. 61-74.

⁷⁵ Torre A. *Territorial Governance: Local Development, Rural Areas and Agrofood Systems* / Torre A., Traversac J.-B. [eds.]. – Heidelberg : Physica-Verlag, 2011. – 242 p.

Забезпечення та стимулювання економічного розвитку сільського соціуму слід розглядати у площині формування об'єктно-суб'єктних відносин, що здійснюються в управлінні економічним розвитком населення, території, економіки, та результату (очікуваного ефекту) від координацій, що стимулюють або гальмують економічне зростання. У широкому розумінні «місцеве економічне зростання» – це постійне підвищення добробуту громадян, що мешкають на території країни – в містах, селищах та селах. Економічне зростання сільського соціуму розглядається як стабільний, випереджаючий розвиток, як відтворення місцевої економіки на засадах інтенсивного розвитку, збільшення обсягів валового регіонального продукту в розрахунку на одну особу.

Економічний розвиток сільського соціуму забезпечує формування сільських соціально-економічних систем, які є сукупністю соціальних, економічних, екологічних, територіальних, інтелектуальних, комунікаційних ресурсів (підсистем), ефективна взаємодія яких забезпечує та підтримує існування сприятливого інституціонального середовища, в якому відбувається економічне зростання та підвищується якість життя сільського соціуму.

Залежність розвитку сільських соціально-економічних систем від публічного менеджменту має прояв у реалізації координаційних та регулюючих функцій, в результаті яких відбуваються зміни цих систем, що є особливо актуальним в умовах децентралізації. Мірилом ефективності публічного менеджменту сільських соціально-економічних систем вбачатиметься відтворення циклів економічного розвитку сільських територій та підвищення якості життя сільського населення. Для цього необхідно акумулювати наявні ресурси з використанням інноваційних та креативних підходів у прийнятті рішень, що забезпечить інтелектуалізацію публічного менеджменту цих систем.

В цьому сенсі інтелектуалізацією публічного менеджменту вбачається процес координації з обрання інноваційних механізмів взаємодії суб'єктів сільських територій (членів сільського соціуму), в якій кожний з них забезпечує ефективний результат цієї взаємодії в межах своїх повноважень та використовує власні інтелектуальні здібності, досвід, можливості продукування ефективних рішень та координації їх реалізації.

Управління економічним розвитком сільського соціуму слід пов'язувати з економічним розвитком сільських населених пунктів, який вбачається процесом зміни, зростання та покращення кількісних та якісних характеристик його економічної системи шляхом раціоналізації використання виробничих, природних, трудових, фінансово-інвестиційних ресурсів на основі підприємництва та рівноправного поєднання різних форм власності для задоволення потреб місцевого населення, що описано у дослідженнях С. Слави⁷⁶.

“Точками зростання” в процесі економічного розвитку сільського соціуму слід вважати фермерські господарства, сільськогосподарські підприємства, інші підприємницькі структури (розташовані на сільських територіях), інтегровані формування, кластери. Стимулювання розвитку “точок зростання” забезпечується інституціональними засобами підтримки, залежно від їх територіального та галузевого розподілу. Водночас, консолідація зусиль сільського населення на освоєння та оптимізацію використання внутрішнього ресурсного потенціалу сільських територій сприятиме спрямуванню матеріальних і управлінських ресурсів для підтримки існуючих “точок зростання” та зародженню нових. Збільшення кількості “точок зростання” зумовлює створення “ареалів зростання” і розповсюдження імпульсів економічного розвитку на прилеглі території.

Інтелектуальний капітал сільського соціуму є одним з головних чинників підтримки “точок зростання”, а підприємницька активність, здатність використовувати досвід інноваційного розвитку є передумовою формування “потенціалу зростання” на сільських територіях. У розпорядженні Кабінету міністрів України «Про затвердження плану заходів реалізації Концепції розвитку сільських територій» від 19 липня 2017 р. №489-р.⁷⁷ до основних

⁷⁶ Слава С. Місцевий економічний розвиток: сучасні концепції та методи : Вибірковий огляд досвіду США в контексті умов України / С. Слава, Г. Грін. – Ужгород ; Мадісон : Мистецька лінія, 2000. – 236 с.

⁷⁷ Про затвердження плану заходів з реалізації Концепції розвитку сільських територій / Розпорядження КМУ від 19 липня 2017 р. №489-р. [Електронний ресурс] : Доступний з: <http://zakon2.rada.gov.ua>

заходів соціально-економічного розвитку сільських територій (відповідно, й економічного розвитку сільського соціуму) віднесені: створення організаційних, соціальних, економічних умов для розвитку різноманітних видів економічної діяльності та форм господарювання на селі; законодавче врегулювання питання розвитку туристичної та рекреаційної діяльності у сільській місцевості; спрощення умов доступу сільського населення до фінансових ресурсів; розроблення пілотних проектів з розвитку сільських територій, що стимулюватимуть такі види діяльності, як туризм, сфера обслуговування, народні промисли, у сільській місцевості, та подання їх заінтересованим центральним органам виконавчої влади на розгляд в установленому порядку щодо фінансування в рамках відповідних бюджетних програм розвитку; розроблення пілотних проектів щодо сприяння виходу малих та середніх сільськогосподарських товаровиробників на організований товарний ринок; розроблення нормативно-правових актів щодо удосконалення державної підтримки малих сільськогосподарських виробників та створених ними сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів; запровадження навчальних програм, проведення тренінгів і семінарів для сільських голів та фермерських господарств з питань розвитку несільськогосподарських видів бізнесу.

Економічний розвиток сільського соціуму в умовах локальної територіальної детермінації має підсилюватись соціально-відповідальним локальним менеджментом (підприємницьким, публічним, територіальним), основним завданням якого є мобілізація ресурсів (фінансових, матеріальних, інтелектуальних, креативних) для забезпечення соціально-економічного розвитку села, сільських територій та високої якості життя сільського населення.

INTELLECTUAL PROPERTY POLICY FOR AN AGRARIAN ECONOMY AS A KEY PROBLEM OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT GLOBAL AGENDA

(Oleh Skydan, Iryna Lytvynchuk)

In 2015 countries adopted the 2030 Agenda for Sustainable Development for people, planet, peace, prosperity and partnership. Nowadays the knowledge and innovation become the main drivers of growth for the 17 Sustainable Development Goals, thereby intellectual property has gained an unprecedented importance in a globalizing world. This chapter considers a number of new and emerging issues from the recently published book⁷⁸, which provides a comprehensive overview of the theoretical, methodological, and applied premises of intellectual property management in the system of scientific and educational provision for an agrarian economy as a basement of the sustainable development target mix.

The theoretical part of the investigation, mentioned above, presents a critical analysis of the evolution of scientific theories and identifies global impacts, trends, and challenges that have historically exerted profound influence (in line with the development of Arabic, British, “green”, “blue”, and “digital” agrotechnological revolutions) on shaping scientific research and academic educational institutions and organizations of agricultural nature as well as leading them to the modern condition (chart n.n.1, adapted Omamo W., Naseem A.⁷⁹).

Moreover, it attempts to crystallize the factors that triggered the development of the subject - matter in intellectual property management in the realm of scientific and educational provision for an agrarian economy. In particular, we conceptualized the economic theory of intellectual property in contrast to the currently prevailing philosophic and legal theories. Aside from that, we advanced compelling arguments in favour of prioritizing intellectual property as

⁷⁸ Lytvynchuk I. L. *Intellectual property management in the systems of AR4D (agricultural research for development): monograph*. Zhytomyr: ZNAEU, 2017. 618 p.

⁷⁹ Omamo W., Naseem A. *Agricultural science and technology policy for growth and poverty reduction. ISNAR discussion paper 3. International service for national agricultural research division*. Washington, 2005. 40 p.

an institutional trend in the current academic mainstream through the lens of the essence of relations in creating, transferring, and using intellectual property products in the realm of scientific and educational provision, as well as in reaching a new level in the quality of management impact on such relations in order to generate integrated added value chains in an agrarian economy.

Table 1

**Parameters of agrarian research networks
of the different generations**

Parameters	1 st generation, 60s of the XXth century	2 nd generation, 70-90s of the XXth century	3 rd generation, 10s of the XXIth century
Environment policy			
Economic openness	Low	Middle	High
Agriculture in GDP	High	Middle	Low
Economic development	Low	Middle	High
Organizational mechanisms			
The character of the civil society participation in agricultural research	Low funding, low involvement	Low funding, middle involvement	Low funding, high involvement
Legislation development	Low	Middle low	Middle high
Public sector potential	High	Middle	Low
Behaviour of actors at the micro level			
Form of agricultural production	Simple reproduction, low level of diversification	Simple reproduction, high level of diversification	Extended reproduction, highly organized market
Financial self-sufficiency	High	Middle	Low
Transaction costs	High	Middle	Low

An objectification of approaches towards the specification framework of intellectual property in an agrarian economy was vastly

improved through defining the peculiarities of legal status within the doctrines of *fair use*, *generis sui*, and *public domain*. In a similar vein, it was manifested that their implementation required non-conventional management approaches due to enforced multiple administration of intellectual property rights for agrarian intellectual products (based on their direct impact on the level of food safety and humanistic criteria).

A deeper insight was offered for the controversies in the development of intellectual property relations in an agrarian economy (notably, between expanding the application of intellectual property rights and enhancing the riskogenics of intellectual property relations; between the commodification of biological and genetic resources and the development of social initiatives against the monopolistic and oligopolistic expansion in the field; between the unification of intellectual property legal standards and the rigidity of a global system; between the strengthening of control over intellectual property rights infringements and the advancement of “grey” practices) that testify to the difficulties in management and the lack of any conceptual model to regulate the institutionalization processes of agrarian and intellectual property, which would take due account of specific aspects -in this field.

The methodological part of the investigation presents the review of academic communication within the scope of the topic. On the ground of obtained results (fig. 1⁸⁰), it was proven that there were tangible signs of establishing a school of thought for the intellectual property management in an agrarian economy. It appeared possible to discern its non-classical nature and the inherent features of an “invisible college” (an informal community within the academic setting with its own nature, structure, functions, and quantitative attributes characterized by certain dynamics of activities). Additionally, we substantiated the suggestions as to the institutional development of the school towards creating (based on co-creation models) the noon sourcing environment of agroinnovative consultancy and advisory functions for the interaction of experts in different fields of research for the benefit of agroindustrial production and the inclusion of rural areas.

⁸⁰ Lytvynchuk I. L. *School of thought of managing intellectual property in agroeconomic research. Actual problems of economics*. 2016. № 11 (185). P. 8–22.

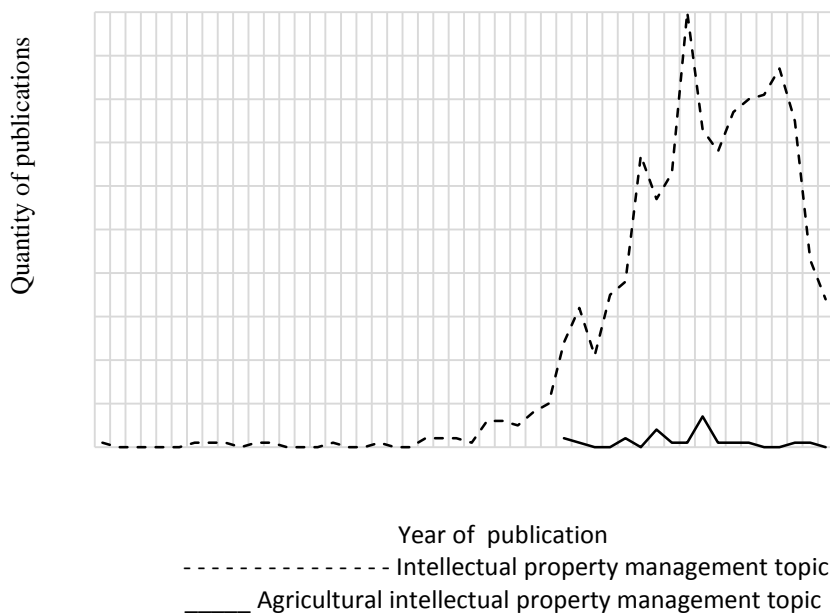

Fig. 1. Retrospective on the field of intellectual property management in the agrarian economy (by Google Scholar)

Having analysed the discourse related to the framework of categories, concepts, and methods of intellectual property management, as well as objective science and education oriented trends in social development, we explored the genesis of gnosiological approaches to the issues of intellectual property management. Hence, we defined the pathways of establishing a paradigm of intellectualization in conformity with the laws of technological revolutions and provided arguments evincing its merits as a methodological model for the comprehension of in-depth transformational processes and the qualitative essence of the management impact. In particular, it might be applicable as a methodological basis for scientific research of intellectual property management issues in the scientific and educational provision for an agrarian economy enabling its management as a dynamic, dissipative,

coherent, and societal system as well as directly influencing the development of specific management philosophy.

The research comprehensively described the architectonics of the system of the scientific and educational provision for an agrarian economy. We suggested the intellectual property management methods based on identifying the focus and the intervention model depending on the level of convergence/divergence of basic subsystems in the structure of the scientific and educational provision for an agrarian economy as a higher-level complexity system. We updated the definition of the content and structure of management functions in the scientific and educational provision for an agrarian economy aimed at the adjustment of social and private economic interests in the process of regulating relations emerging due to acquiring and exercising property rights for intellectual property objects.

The analytical part of the book exhibits the dependency of the dynamics of an agrarian economy on the level of education and research development, as well as the intensity of their connection to the agroindustrial production. We provided a potential assessment of global and national networks of agrarian research and analyzed the opportunities for integrating the innovative development resources of an agrarian economy and the institute of intellectual property management. Consequently, we further pursued the search for critical factors determining the profile identity of the scientific and educational provision for an agrarian economy on a global scale. To be more specific, we analyzed the dependency factors of the system on the fluidity of the general social, economic, and geopolitical context; the lack of a unified approach to organizing financial support for agrarian research; the variability of architecture and functionality of public sectors of national networks; the privatization of public sector research results by private sector; the increase of university segment multifunctionality; the progressive dynamics of shaping aggregated subregional and international actors; the diffusion of sectoral research networks.

The existing analytical research was intensified to explore the peculiarities of public policies for intellectual property (conventional policy standard based on the intensification of intellectual property rights protection with the maximum engagement of legal tools to

obtain exclusive monopoly property rights; open innovations policy oriented towards the liberalization of using target knowledge threads by users in order to accelerate innovation processes; mixed policies of combining intellectual property rights regimes oriented towards the conflict resolution of the previous two dichotomic models – fig. 2) in terms of identifying threats for the actors of global agrarian research networks.

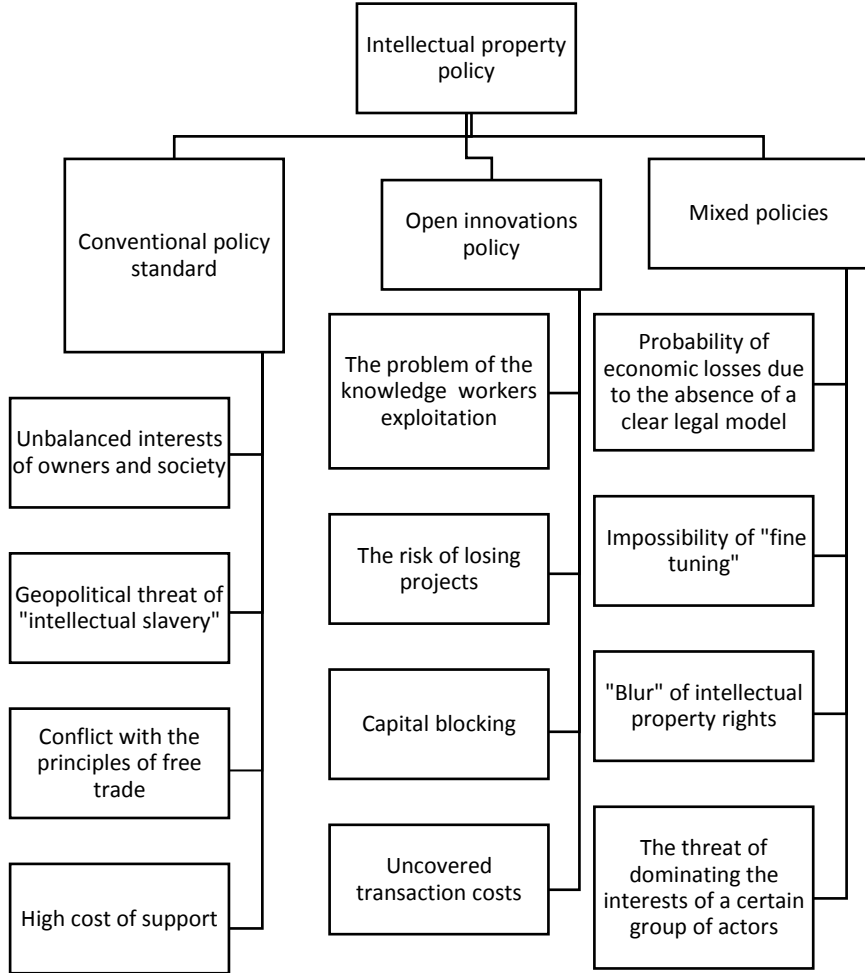

Fig. 2. Intellectual property policies implementation risks

A benchmark analysis was applied to the implementation experience of respective policies into the national systems of innovation management (a hierarchical model, a cluster-based model, a technological platform model, a PPP model, and an aggregated model).

With due regard to the comparative studies of international practices, we finalized the definitions of barriers for the institutionalization of agrarian intellectual property, in particular, the problems of the modernization of the public management institute and the administration of intellectual property that impede the modernization of domestic system of the scientific and educational provision for an agrarian economy. Methodological approaches were improved to monitor the institutionalization processes of intellectual property based on the methods of collecting and interpreting individual assessments of the allocation efficiency parameters of intellectual property management by the system insiders approbated during the survey in a social professional segment among the authors of academic and research works. Our findings testified to the growing significance of the problem of balancing the interests of the state, research, education, and agrarian business in the matters of the distribution of intellectual property rights. It implies the need to develop a mechanism to manage intellectual property in the system of academic and educational provision for an agrarian economy, thus meeting the requirements of fulfilling theoretical, descriptive, and pragmatic management functions with account for the specification nature of intellectual property rights in an agrarian economy stemming from the criteria of social benefit and compromise between the stakeholders.

The recommendation part of the book takes into account a global trend of changing the correlation of private and social interests to the benefit of the latter in terms of administering agrarian intellectual property (the inclination of agricultural knowledge towards the “negative space of intellectual property” due to ranging them as global public goods) and offers a comprehensive model of intellectual property public management for the system of scientific and educational provision for an agrarian economy, with identifying the goals, the structure of the mechanism under modelling, and the causal relationships between its elements (fig. 3, 4).

Goal: Avoiding the sectoral contrasts of the intellectual property policies	Elements	Characteristics	Implementation level: <ul style="list-style-type: none"> • Operational • Tactical • Strategic
Functions: <ul style="list-style-type: none"> • Planning • Organization • Motivation • Control 			Effects: <ul style="list-style-type: none"> • Target (achievement of the goals) • System (adaptation to the external environment) • Balance of interests (meeting the expectations of stakeholders) • Functional (optimal costs and results) • Integral (general effect)
Principles: <ul style="list-style-type: none"> • Pragmatism • Synthetics • Transparency • Subsidiarity • Reflection • Integration of rational and emotional • Historism • Universalism • Objectivity • Dynamism • Logic • Correlation with Significant Changes in Society 			Relationship Type: <ul style="list-style-type: none"> • Vertical • Horizontal
Rules and regulations: <ul style="list-style-type: none"> • Oslo and Frascati manuals • Principles of sharing benefits • Lambert Toolkit • National Strategy for Intellectual Property Development in Ukraine for the period up to 2020 			
Tools (tools): <ul style="list-style-type: none"> • Organizational • Economic • Legal 			
Resource: <ul style="list-style-type: none"> • Human • Financial • Informational 			

Fig. 3. Elements of the public intellectual property management mechanism in the system of scientific and educational provision for an agrarian economy

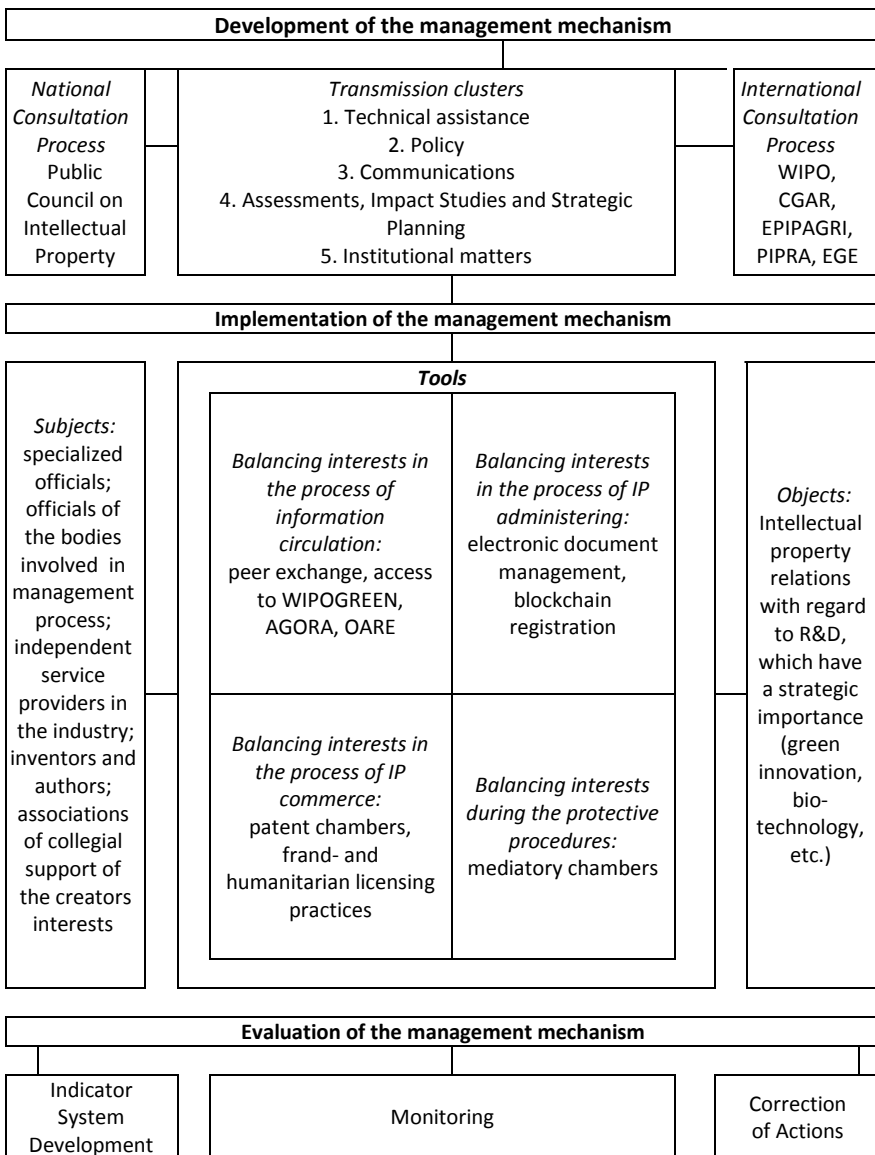

Fig. 4. Implementation process of the public intellectual property management mechanism in the system of scientific and educational provision for an agrarian economy

A concept was devised for the development of public-private agrarian partnership of stakeholders in the system of the scientific and educational provision for an agrarian economy with the detailed gradual implementation plan that is oriented (unlike all others) towards overcoming the inertness of intellectualization processes by means of stimulating institutional convergence. Consequently, certain constructive suggestions were made in regards to harmonizing intellectual property standards with the investment and tax laws to increase the efficiency of the interaction mechanisms for the intellectual property rights holders in an agrarian economy. A set of applied recommendations was formulated to elaborate the models of public intellectual property management based on pilot projects for innovative development in an agrarian sector implemented on the principles of academic entrepreneurship and technology transfer.

The mirror tool “problem tree – objective tree” was used to draft solutions to the lower level problems in terms of the awareness of stakeholders within the scientific and educational provision for an agrarian economy as to the needs and capacities to plan the changes of intellectual property pathoinstitutes. A project for the communication strategy for the reform campaign in public policy in the field of intellectual property was suggested. A public program to support academic integrity was improved by means of developing a road map to counteract plagiarism, as well as the implementation algorithm by the agents in the system of academic background on macro and microlevels.

All statements above in a case of successful putting into practice will support the implementation of the Sustainable Development Goals as a part of Technology Facilitation Mechanism, by facilitating multi-stakeholder collaboration and partnerships through the sharing of information, experiences, best practices and policy advice among civil society, the private sector, the scientific community, government entities and other stakeholders.

INNOVATIVE APPROACHES TO RURAL DEVELOPMENT

*(Julius Ramanauskas, Rimantas Stasys,
Mariia Plotnikova)*

Modern trends in the development of rural areas

Systemic changes in the structure of the population (in favor of the growth of urban residents of Ukraine) is causing growing consumption of energy and material resources, which is accompanied by dynamic changes in the spheres of energy, water and gas supply, hygiene, sanitation, education, health and other. Similar consumption trends also can be noticed with other resources. The latter is one of the causes of social tensions. The outflow of the population (mostly young) to the cities is accompanied by the problems of housing. Big cities are consuming significantly more water, food, fuel and spew into the atmosphere a huge amount of gaseous, liquid and solid waste. At the same time the cities are the largest sources of waste.

Intervention in natural processes contributes changes in modes of soil and surface water, soil structure, changing the microclimate⁸¹. At the annual session of the Economic and Social Council of the United Nations in Geneva the solving the urgent problem of reducing the production of waste has been noticed as a priority for the researchers as well as the entire world community.

The development of rural territories is mainly focused on the manufacturing of agricultural products, the intensive use of the land plots, avoiding pesticides and herbicides. Primary orientation mainly on the tenant, instead of the landowner has caused the occurrence of some social and economic processes, the most decisive among which are the development of erosive processes, the decreasing of agricultural lands (within 1990–2013 their area was reduced by 504 thousand hectares), the significant reduction of agricultural population)⁸².

⁸¹ UN. – Source: <http://www.un.org/ru/ecosoc/president/corner/index.shtml#mdg> [09.05.2014]

⁸² Social-demographic characteristics of households in Ukraine in 2013. Ukrstat.org – documentary publication of State Statistics Service of Ukraine. – <http://ukrstat.org/uk/operativ/operativ2013/gdn/sdh/sdh2013.htm> [2014 08

Production in specific climatic conditions is carried out in the conditions of the low level of investment activity on the territory of family homestead settlements and related sectors of the economy, physical and moral ageing infrastructure, loss of material and human resources. Increased social tension leaves potential sector unrealized. The question of provision of services in health, education and leisure remains insufficiently resolved. Inadequate level of financing forms means that there are traditionally difficult conditions for building institutions of social infrastructure and cultural and recreation complexes.

Diversification of economy could help to return the city dwellers to rural territories and, at the meantime, stimulates the needs of development of social infrastructure and services, creates opportunities for additional earnings for peasants, reduces the level of migration from the villages including migration abroad)⁸³.

Efficient management of water, air, land and other resources should be a result of a multifunctional development of territories, which makes the pressure on agriculture low, contributes to the modernization and improvement of labor conditions. The problem of monofunctionalism of rural territories also limits the possibility of accumulation of investment resources in the rural economy. Reorientation of economic activities in the spheres of tourism, energy, consumer, information and other services should reduce the negative consequences of absence of administrative management and insufficient capacity of local authorities to strategic accumulation of the effect of the investment process. Thus, the modern system management approach by the means of using vector of innovational investment for development of rural territories should be created.

Understanding of the need for improving of the level and quality of life, forming the foundations of food and economic security at the global, supranational, national, regional and local levels identify a vector of rural development and research of foreign and domestic scientists.

09]; State Statistics Service of Ukraine. Official site. – <http://www.ukrstat.gov.ua/> [2014 08 09]

⁸³ Baturina G. (2013) «Rodova sadyba» – one of the direction of sustainable development of rural areas / G.M. Baturina // *Agroinkom*. – №4-6: 102-109.

Currently, this research is dealing with finding of a modern man with healthy lifestyle, finding mechanisms for restoration ecology, development of new technologies, formation of social society based on raising awareness and providing direct democracy through local communities.

Unlike modern technology oriented on the intensive approaches to production with the main focus on a large-scale production, ease of packaging methods, transport and storage, traditional ones preserve the natural integrity of the product and its consumer component. Conceptual intention of the synergistic, symbiotic and other forms of configurative cooperation with nature go to eco-friendly products and nutritious, healthful and delicious food, characterized by growing demand from the population.

Despite these challenges, the priorities of the development of family homesteads is the organic production, the development of a “green economy”, the restoration of traditional agriculture with the aim of sustainable development and as an important source of income of the local population. The main factors of development should be the introduction of certification and sales expansion of markets through promotion of their local product brands, providing access of family businesses to financial services and local resources. Providing the benefits of a small (up to 1 ha) family homesteads will create the conditions for the safe of biological diversity, to achieve higher quality and purity of the product. Factors of structural adjustment of the economy will be the activation of own capital of the overwhelming part of the population by building the local community and strengthening control over her assets within rural areas.

Teoretical aspects of sustainable rural development

Sustainable development is a progressive movement forward, conscious transformation of the pillars forming the natural energy balance through a permanent, high-quality refill for maximum filling volumes and climbing the social structure. It should be noted that the varied manifestations of the universe, each of them has a motion vector toward a common goal, which is defined as the trajectory, speed, time,

willingness consciousness starting potential and mechanism of movement. At the same time there remain unchanged, interdependence and integral nature of all components of the universe and activating the role of man in all processes that occur in it.

According to research by M. Porter, competitiveness of market conditions is characterized with their better ability to demonstrate higher performance indicators compared to the main competitors within a certain period of time, which is possible including monopoly of the entity in the absence of competition. Taken the above into consideration, support of a national identity is able to form a niche where there is a national competitiveness in conditions of global challenges. While the general trend towards urbanization, technocratic way and globalization processes in general create conditions for the unification of national interests and identity as improving processes, subjects of management, and the goods offered by them. Alternative trends emerged in the world over the past fifty years are one containing the desire to abandon the competition. The well-known agrarian revolutionary the Austrian farmer Sepp Holzer refuses to compete with his neighbors, creating new niches for economic activities, offering new products and methods of presentation to the consumer, refusing from patenting his experience in order to share with all willing (Хольцер, 2009). In Ukraine, a similar movement is on the organization and arrangement of tribal estates and tribal settlements. The main idea of which is arrangement on the site for at least 1 hectare by each willing adult citizen of Ukraine or a family of an independent self-efficient eco-friendly environment where it is possible to lead a harmonious life. The practice of economic activity and social processes in rural areas of Ukraine shows that at this site, which lovingly fitted for 10 years without sufficient labor, material and financial costs can produce more than 20 tons of wonderful organic foods. This activity is not farming. Special is the relationship of man with the land – area is not a subject to alienation, sale or mortgage, it can only be transferred and inherited. This brings economic benefits of naturally grounded management and life. The positive consequences of Man and Nature interaction proved

ecological, social and economic suitability of nature-reasonable functioning of social and economic systems⁸⁴.

The results of such interaction are:

1) cultivation of unused, unpopular or exhausted ground as the agricultural lands restoring a fertile layer on them and transforming the Earth into blossoming gardens. Such gardens already exist in Ukraine and are equipped with the people creating patrimonial estates; preconditions are being created and the security potential is realized;

2) renewal of natural balance and biogeocenosis, which reduces under the influence of high monofarming, especially in the case of pesticides, herbicides and GMO application;

3) growth of indexes of production of agricultural, garden, forest and fish goods; reduction of hunger probability or food supplies shortage, including all socially unprotected layers of population;

4) increase in employment level of population and reduction in unemployment because of working the own land;

5) simplification of financial burden for state and the local budgets, connected with payments for unemployment, pension and other types of social welfare; decrease in expenses for service of the out-of-date inhabited sector attracting private investments into housing

5) construction (additional pluses are gradual leaving habitation in cities and the decision of habitation shortage problem), maintenance with a necessary infrastructure;

6) society decriminalization due to the possibility for one family to own the indivisible plot of land in 1 hectare. It will be a small Motherland for this family that's why they try to equip it and take care

⁸⁴ *The Garden of Eden – Nature Ghosts. Video.* – http://vk.com/video176831035_169879952?list=5773cb48c82a0d151a [2014 08 09]; Kholtser Z. (2012) *Desert or Paradise*. – Kyiv: Publishing house «Zerno». P. 26; Lupenko Yu. O., Meselia-Veseliak V. Ya. (2012) *Strategic directions of Ukrainian agriculture development in the period up to 2020*. – Kiev: ESC "IAE". 218 p.; Heiets V. M., Borodina O. M., Prokopa I. V. (2012) *Ukrainian model of agrarian development and its socioeconomic reorientation: scientific report*. – Kiev: Institute for Economics and Forecasting. 56 p.; Kholtser Z. (2012) *Desert or Paradise*. – Kyiv: Publishing house «Zerno». P. 26.

of it. There will be redirecting of destructive energy in the energy of life and creative work;

7) decrease in a political tension among people due to greater satisfaction of life and engaging the citizens in meaningful business – making their own patrimonial estate comfortable – in this creative and productive process;

8) revival and flourishing of national crafts and amateur and folk arts, the increasing popularity of creative collectives; sustainable development of home mini-production (furniture, clothing, shoe, foodstuffs / semi-products, articles of daily necessity, hygiene products, cosmetic etc.) and providing the whole country with the goods not only of high quality, but also of high cultural ethnic value owing to revival of traditional crafts and export of their products;

9) overall great interest of the nearby and distant states in the culture of Ukraine, the popularity of eco-tourism;

10) conservation and increase in natural resources of the country – water, agrarian, wood, biological; restoration of air and water purity;

11) growth of quality indexes of plant-breeding work in selecting, brooding and reproducing valuable breeds of animals; traditional plants revival, including their disappearing types;

12) improvement of garbage distribution and processing; discharging the centralized system of the infrastructural provision, including cleansing system;

13) culture revival of family and children's leisure; upgrading of education, rest and strengthening of health with the help of hardening and greater physical activity;

14) decrease in a consumption level of tobacco, alcohol, drugs in connection with replacement of bent to the listed dependences due to satisfaction of physical, nutritious and psychological demands of the person in ecological products, creative activity, an involvement into arrangement of family space of love;

15) even distribution of population in urban and rural communities;

16) increase in the level and quality of the realized maternity and paternity; reduction of divorces (due to the improvement of psychological climate in the families); an increase in birth rate and a decrease in death rate; diminishing in the amount of abandoned

children and increase of adoptions; the decision of problems of increasingly grown loneliness and retired people unemployment as a result the cost cutting of budgets at all levels and social tension in a society;

17) rise in the general creativity of society (each patrimonial estate is unique).

The efficiency criterion is the health of Man, the improvement of social-demographic situation in the country and the world, an increase in pure water and air, circulating in the biosphere of our planet.

Taken into consideration the trends of Ukrainian European sustainable development, the future of society is based on the activities of local communities, and the fundamentals of the production of wealth - are realized through the mechanisms provided for in the consumer associations (communities, participation in whose management and activities is implemented on the basis of equity contributions). There is a corresponding legislative reinforcement. The society of the future is built on the principles of organic farming, waste-free life, use of renewable energy sources and bio-adequate approaches in education and upbringing of children, providing permanent spiritual improvement of each individual who lives in the village. It has to be noted that cooperation with nature, observation and careful attitude, particularly from the side of system-synergetic approach, is forming the foundations for sustainable growth, and creating conditions for improving the people's quality of life forming the foundations of food, economic and environmental security and development in the long run. Practical realization character of mankind heritage as a form of expression of open society is a guarantee of the preservation of its degradation. Further development of the acquired knowledge and dissemination of the principles of cooperation increases the stability of the system as a self-organized structure.

Investments as priority directions of sustainable rural development

Sustainable rural development of the regions should be enforced by measures of increase the possibilities and by opening the potential

of individual territories and persons living on them, on the basis of environmental protection, ecological culture with the active participation of the state in the context of the formulation of the principles of rational nature management. Multifunctional approach from the standpoint of management of socio-ecological and economic components of sustainable rural development is a prerequisite for ensuring internal demand, boosting productivity, employment of rural population, guarantee of national food and economic security, enhancing international exchanges.

Evaluation of investment processes in the system of interaction between the investor and the entities can be represented as follows:

1) in case of absence of interactions, for example: the increase in production is proportional to the nested resources, when the last are unlimited, an investor interested in the related field of activity:

$$\begin{cases} \frac{dx}{dt} = \alpha x, \\ \frac{dy}{dt} = \beta y. \end{cases} \quad (1)$$

x, y – correspond the production volumes and the applicable resource;

α, β – correspond the rates of growth of volumes of manufacture and consumed resources;

t – time.

2) in the case of synergy interaction of investor and an investment:

$$\begin{cases} \frac{dx}{dt} = \alpha y, \\ \frac{dy}{dt} = \beta x. \end{cases} \quad (2)$$

Graphical model of described situation presents in Fig. 1 (a, b). In the case of formation of investment priorities in the alternative

sector/region economy or in competitive in relation to the researched subject entities, a third model of investment processes forms:

3) model of the demand for factors of production, in the absence of competition:

$$\begin{cases} \frac{dx}{dt} = \alpha y, \\ \frac{dy}{dt} = -\beta x. \end{cases} \quad (3)$$

x – the production volumes;

y – the demand for factors of production.

Solving a system of equations by finding the first derivative, we get the following expression:

$$\begin{cases} \dot{x} = \alpha y, \\ \dot{y} = -\beta x. \end{cases} \Rightarrow \ddot{x} = \alpha \dot{y} \Rightarrow \ddot{x} + \alpha\beta x = 0$$

Cyclical nature of technology in the agricultural sector let us show the model of production as follows:

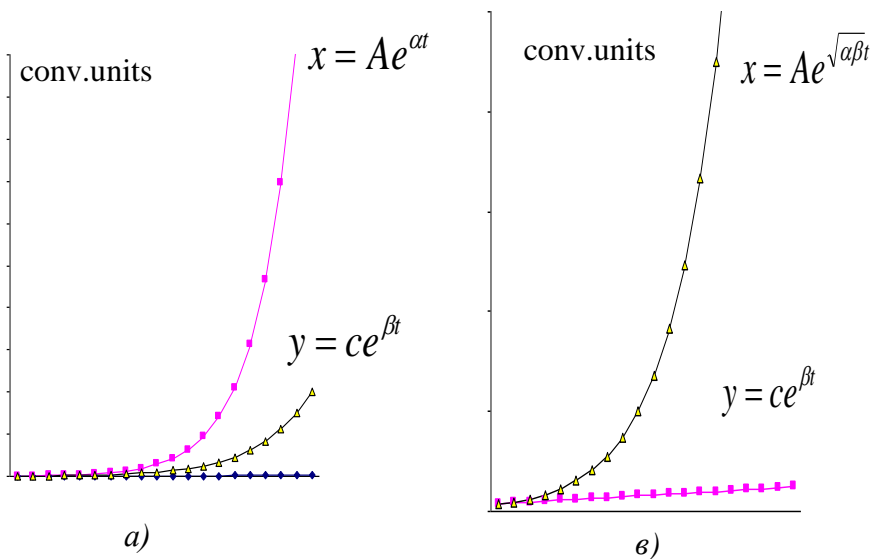
$$x = A \sin(\sqrt{\alpha\beta}t + \varphi) + C$$

φ – the scale of production;

C – minimum level of production.

In the conditions of competition both between the consumers of the factors of production and between investors, model suggestions for investment resources can be represented as follows:

$$\begin{cases} \frac{dx}{dt} = \alpha y + \gamma x, \\ \frac{dy}{dt} = -\beta x. \end{cases} \Rightarrow x = A e^{kt} \sin(k_1 t_1 + \varphi) \quad (4)$$

a) unlimited flow of resources , б) the synergetic interaction

Fig. 1. The dynamics of the production volumes and consumed resources

A graphical model is presented in Fig. 7.2.2. Such a system more resistant to external influences, but is characterized by large amplitude fluctuations that do not have a central axis.

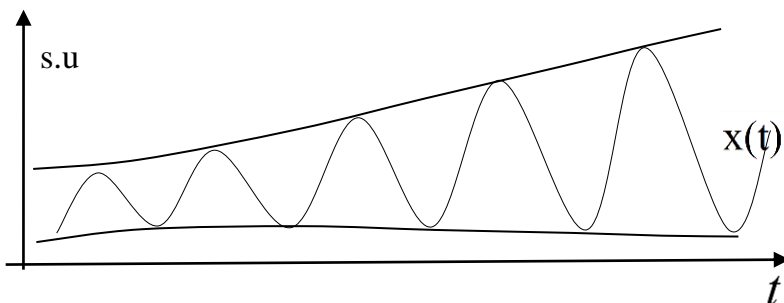

Fig. 2. Dynamics of production volumes in the conditions of market competition

Evaluation and engaging external resources leads to increasing productivity, increasing production and buildup of potential of subjects, revealing new possibilities for gaining competitive advantage in the future. National agricultural sector shows a tendency to activate the role of infrastructures of the agricultural market and the impact of their activities on economic entities. The latter especially evident at the regional level. Meanwhile, national producers are at a stage of formation and acquirement of new qualities and properties, but not enough coordinated, which often does not allow use of their potential for system sustainable development. Initial prerequisites of explanations of innovational investment decisions are: type and basic parameters of innovational investment strategies; the total amount of capital, aiming at the formation of the enterprise portfolio; the volume of investment market proposals, investment tools, which are fully correspond to the most important parameters of the chosen type of portfolio (formed as a result of their value list); the values of the indicators of the level of profitability, level of risk and the coefficient of correlation, which are included in a list of certain types of instruments for investing. The formation of the food safety – aim of the economic policy of any country, so the sustainable development of national agriculture sector is permanent interest to the government and parliament. Evaluation and engaging external resources leads to increasing productivity, increasing production and buildup of potential of subjects, revealing new possibilities for gaining competitive advantage in the future.

National agricultural sector shows a tendency to activate the role of infrastructures of the agricultural market and the impact of their activities on economic entities. The latter especially evident at the regional level. Meanwhile, national producers are at a stage of formation and acquirement of new qualities and properties, but not enough coordinated, which often does not allow use of their potential for system sustainable development. Initial prerequisites of explanations of innovational investment decisions are: type and basic parameters of innovational investment strategies; the total amount of capital, aiming at the formation of the enterprise portfolio; the volume of investment market proposals, investment tools, which are fully correspond to the most important parameters of the chosen type of

portfolio (formed as a result of their value list); the values of the indicators of the level of profitability, level of risk and the coefficient of correlation, which are included in a list of certain types of instruments for investing.

Public activity of new ecological settlements of sustainable rural development

Life in nature creates a new level of consciousness that promotes healthier nation, revival of historical and cultural heritage, handicrafts, creates conditions for attraction of its own private investment, increases employment, including through diversification (shift from agricultural production to refining, industrial production, incl. furniture, woodworking, sewing, etc., the provision of services, incl. green tourism, repair, consulting and advisory activity, infrastructure); developments in education (incl. noosphere); reducing the burden on the environment, objects of industrial and social infrastructure in the cities; improvement of agricultural raw materials in place of their production. Handling and processing of local raw materials, environmental technologies, particularly in construction contribute to the work motivation and self-motivation itself of the settlers which is socially and environmentally appropriate, and contribute to the restoration of the resource potential of the territory, promote an active role of local communities which are targeted sector of the national program of decentralization of power. Therefore, standard approaches, which are used in the analysis of socio-economic processes in rural areas in the market, in the case of the revival of the village by organizing family homestead settlements, are not triggered. Moreover, in practice, family homestead settlements appear, paradoxically, in the rural areas with the worst indicators of socio-economic development. To some extent, the fate of these villages can be compared to a man who survived clinical death. Typically, after clinical death a man takes such physical and spiritual properties, which he (a man) has not had before. Villages where left several people, or ones being somewhere administrative and territorial centers having simultaneously no residences on its territory, with the advent of the settlers begin to

renovate on a new moral - psychological basis not only through these, new residents, but also by coming home of those who hails from the village and decided to go back after seeing its revival. These villages are filled with new young people with new visions of life and a new outlook on these areas and new approaches to life and life of a separate family homesteads and settlements in general. The current state of Ukraine is characterized by significant structural, functional, system and related to them social, environmental and economic problems and significant potential for the development of entrepreneurial and other activities. The implementation of capacity-building strategy requires the active support of the local authorities and population residing in the territory, as well as the formation of the local economy of the region.

Systemic and direct involvement in providing strategic sustainable development are the pillars of the implementation of multi-dimensional and multi-functional nature of space. Formation of multifunctional regional development territory is characterized by 1) environmental imperative as the principle of objective necessity of the moral development of the person in contact with nature; 2) natural and genetic, harmonious, holistic, universal, forward-oriented thinking of people living in the territory; 3) healthy, able-bodied, creative, dynamic and environmentally-thinking people; 4) increasing the capacity of the territory due to the increased harmonization of interaction "Biosphere-Society" system; 5) increasing personal and social opportunities in their human transformation from the problems; 6) the ecologization of consciousness while person's fulfilling of biosphere function; 7) conscious choice in favor of the laws of the world and the cosmos. Thus, indicators of a holistic multi-regional development are environmental imperative; holistic social and environmental thinking; integrated, structured approach to decision-making and implementation; ideological activities on the basis of the genetic understanding of unity of the world; improving the spiritual and moral potential of human society; increase axiological (spiritual and moral integrity purposes) activities of the company; improving the nation's health and its ability to learn. Axiological and ideological activities of groups are typical for such an approach (high standards of behavior and self-actualization).

Optimization of relations "man-nature" is implemented through the harmonization of the Company's interaction with natural systems

through organic farming, permaculture design, nature congruous waste less management and livelihood, meeting consumer needs, restoration of the natural resource potential, the introduction of renewable energy sources, adequate methods of education and training in power system improvement parts of the world as a whole. World experience of ecological settlements testifies to their close association with science and high technology in harmony with nature⁸⁵.

The first experience of practical realization of development tasks and local self-government was embodied in economic and public activity of new ecological settlements. Patrimony settlements are an association of people with the purpose of revival of national traditions, natural and historical heritage with the help of patrimony creation by each family wishing that. Today there are about hundred patrimonial settlements at different stages of formation which are placed in all regions of Ukraine. The results of sociological questioning of residents living in fifteen patrimonial settlements in Zhytomyr and Kiev regions of Ukraine and the practice of their patrimonial settlements managing testify that four-five hours of daily work is enough for absolute satisfaction of vital needs. The rest time settlers can devoted to their children's upbringing, education, preventive measures and recovery of health, creative work and socially useful work, etc.

The average age of the settlers is thirty-five years which enhances fertility, "the rejuvenation of the village", the return of national customs

⁸⁵ Christian D. L. (2003) *Creating a Life Together: Practical Tools to Grow Ecovillages and Intentional Communities* / D. L. Christian. – Paperback: New Society Publishers. – 273 p. – https://archive.org/details/fa_Creating_a_Life_Together-Practical_Tools_to_Grow_Ecovillages_and_Intentional_Com [27.01.2016]; GEN (Global Ecovillage Network). – <http://gen.ecovillage.org> [27.01.2016]; Gilman R. (2013) *The Eco-village Challenge. The challenge of developing a community living in balanced harmony - with itself as well as nature - is tough, but attainable* / R. Gilman // Context Institute. *Catalyzing a graceful transition to the Planetary Era*. – <http://www.context.org/iclib/ic29/gilman1/> [27.01.2016]; *Inspiring Stories from Ecovillages: Experiences with Ecological Technologies and Practices* (2013). Editors: Ansa Palojarvi, Jarkko Pyysinen, Mia Saloranta. Vilnius: BMK Leidykla. 120 p.; *Living in harmony: inspiring stories from ecovillages* (2013). Editor: Dalia Vidickiene. Vilnius: BMK Leidykla. 124 p.

and traditions, folk crafts, etc. So we see two processes in the development of society:

1) capitalistic (market) - key point for its development are – the rate of profit. This process of social development, as industrialization (urbanization) – technocratic approaches in manufacturing, consumer approaches to life, - went to "dead end" of a social development that was noted in UN documents.;

2) social and environmental (family farms, tribal and environmental settlements) - determinant of development sees the principle of necessary sufficiency of material goods, providing the possibility of permanent spiritual improvement.

Settlements are mainly located in 15 and more kilometers from motorways and, as a rule, in 70-100 km and more from the regional centers. The land fund of settlements is mainly presented by poor humus, sod-podzol, sandy and clay sour forest soils, which are often eroded and useless for a scale agricultural production. Active settlers try to invest in house building (in particular, using the traditional technology from adobe), water supply (wells, ponds, chinks), renewal of roads and other objects of their infrastructure, as a rule, without additional financing from local and regional budgets.

Realization of the project "The Patrimonial estate" and on its basis the Bill of Ukraine "About patrimonial estate and patrimonial settlement" drawn up by All Ukrainian public organization "National movement for protection of the Earth" (chairman Vasilev M. L.) together with the National scientific centre "Institute of Agricultural Economy" (Kiev) provides legislative fastening to each Ukrainian family wishing to equip their own patrimonial estate the right for 1 hectare of land. It is offered to provide such plot free-of-charge in eternal use without the right for sale, but with the possibility to transfer by right of succession. At the moment the Bill is under consideration in the appropriate ministries of the Cabinet of Ministers and in the committees of the Supreme Soviet of Ukraine.

The first experience of practical realization of development tasks and local self-government was embodied in economic and public activity of new ecological settlements. Family homestead settlements are an association of people with the purpose of revival of national traditions, natural and historical heritage with the help of patrimony

creation by each family wishing that. Today there are about hundred family homestead settlements at different stages of formation which are placed in all regions of Ukraine. The results of sociological questioning of residents living in fifteen Family homestead settlements in Zhytomyr and Kiev regions of Ukraine and the practice of their Family homestead settlements managing testify that four-five hours of daily work is enough for absolute satisfaction of vital needs. The rest time settlers can devoted to their children's upbringing, education, preventive measures and recovery of health, creative work and socially useful work, etc.

The average age of the settlers is thirty-five years which enhances fertility, "the rejuvenation of the village", the return of national customs and traditions, folk crafts, etc. So we see two processes in the development of society:

1) capitalistic (market) - key point for its development are – the rate of profit. This process of social development, as industrialization (urbanization) – technocratic approaches in manufacturing, consumer approaches to life, - went to "dead end" of a social development that was noted in UN documents;

2) social and environmental (family homesteads, family homestead settlements) - determinant of development sees the principle of necessary sufficiency of material goods, providing the possibility of permanent spiritual improvement.

Settlements are mainly located in 15 and more kilometers from motorways and, as a rule, in 70-100 km and more from the regional centers. The land fund of settlements is mainly presented by poor humus, sod-podzol, sandy and clay sour forest soils, which are often eroded and useless for a scale agricultural production. Active settlers try to invest in house building (in particular, using the traditional technology from adobe), water supply (wells, ponds, chinks), renewal of roads and other objects of their infrastructure, as a rule, without additional financing from local and regional budgets.

Realization of the project "The family homestead" and the Bill of Ukraine "About family homestead and family homestead settlement" drawn up on its basis by All Ukrainian public organization "National movement for protection of the Earth" (chairman Vasilev M. L.) together with the National scientific centre "Institute of Agricultural

Economy" (Kiev) provides legislative fastening to each Ukrainian family wishing to equip their own family homestead by receiving the right of owning 1 hectare of land. It is offered to provide such plot free-of-charge in eternal use without the right for sale, but with the possibility to transfer by right of succession. At the moment the Bill is under consideration in the appropriate ministries of the Cabinet of Ministers and in the committees of the Supreme Soviet of Ukraine.

The existing management practice in Ukraine has witnessed that creation of the family homesteads with all essential things provides investments no less than 300 thousand hryvnias during 10 years period. If we consider the territory of the average Ukrainian village, with its area of 250 hectares, so the investments of private individuals for this one village will be 75 million hryvnias during 10 years period or 7.5 million hryvnias every year. Also the environmentally safe products will be grown to the sum no less than 2.5 million hryvnias every year. Revival of 600 settlements that have been taken away from the map of Ukraine during the Independence period and 600 villages which are on the verge of extinction nowadays, will provide employment for 100 thousand workers during the following 10 years and new investments amounting to 9 billion hryvnias per year and the production of ecologically safe goods to the sum of 3 billion hryvnias. One of the settlers' advantages is plantation of unfruitful trees on their areas no less than 0.3 hectares, green fence along the perimeter, creation of self-providing and harmonic ecosystem demanding very little human interference for its functioning. In the mentioned villages workers will plant 100–150 thousand hectares of wood preserving up to 1.5 billions of hryvnias state-financed investments for soil protecting actions. The increase of settlements will provoke the increase of service sector employment, as long as creation of service organizations, new enterprises including high technological, preserving and revival of cultural establishments, kindergartens functioning and another parts of social and industrial infrastructures. The described actions will lead to the development of family budget economy, physical health, decrease of the infrastructure workload in the cities, development of new settlements and as a result development of service sector and new work places. Adoption and realization of items from the Bill of Ukraine "About family homestead and family homestead settlement" in context

“1 hectare for every Ukrainian family” will provide the Ukrainian family development on the qualitatively new level of moral and psychological base and will have not only tactical but strategically positive effect.

Nowadays the new prerogative of village is implied in practice – it is the preservation of authenticity, family traditions, actions concerning preservation and development of national culture, history, traditions, values system that are realized in the home town, consisting of one’s own house and a dale. In particular, the techniques of cutting out wood spoons, painting eggs, embroidery, batik painting, pine root, willow, straw, herbage braiding, bee keeping, making of dolls, amulets, clay toys, potter and hammered products, fir tree toys of felt and some other materials; building of the local natural ecological materials; baking domestic nonyeasty bread; herbs gathering and herbal treatment; storing up wood mushrooms, berries; actions arrangement concerning green, ecological and village tourism, revival of local flora and fauna; joint projects with research institutes and educational establishments are mastered on a high level. The settlers conduct active work concerning rubbish gathering, revival soil fertility, supply of ecological norms, water and air cleaning; formation of people’s outlook through conscious relation to the Earth as the ideal place of human’s existing, upbringing of youth, education, culture, science and art orientation for propaganda of spirituality leadership in our life and activity, the realization of principle “Earth’s Health – Human’s Health”⁸⁶.

The average settlers’ age is 40 years with a greater part of young workers of a childbearing age. On the background of the general decrease in birth rate the tendency for increase in the amount of settlers is considered as positive. The average amount of children in a family is 2-3. In general the postpensionary age of the village population contrasts with thirty-five year settlers, who are oriented on the area revival, solving of domestic and village problems together. The realization of the Conception “The Family homestead” allows solve the spectrum of social-ecological and economic tasks of rural territories

⁸⁶ Semenets, H., Yakobchuk, V. & Plotnikova, M. (2018), *Family Homesteads Settlements as the Subjects of the Public Management in Rural Territories. Management Theory and Studies for Rural Business and Infrastructure Development*. Vol. 40. No. 4 p 587-598.

development without additional financing from local and state budgets, that absolute positively represented both a demographic situation in rural territories and the prospects of its potential disclosing in future. The support of already active and still creating settlements by the state includes passing the Law of Ukraine "About family homestead and family homestead settlement", simplification and transparency of getting 1 hectare land by each wishing family to arrange its own patrimonial estate as well as carrying out the information activity to revive national history, culture and way of life in Ukraine.

The general decrease in the agricultural production, the decline in rate of demographic development of rural settlements and the general population demotivation lead to the degradation and disappearance of rural way of life as such. The strategic significance of the village areas for foundation and formation of the basis of national self-determination, industrial and economical safety, support of nation's health and its future lead to the search of new problem solving ways in this situation.

Thus, as the rural development consider progressive systemic conscious purposeful movement forward, accompanied by the growth of natural energy balance of rural areas through its continuous replenishment, increasing volumes of resource potential and hierarchical increase of individual and of a system as a whole in the public hierarchy.

Analysis of the situation in rural areas is characterized with such the indicators and trends as follows: low employment, wages, gasification, road surface, water and district heating; reduction of network of schools and pre-schools, kindergartens, village health centers; absence or irregular nature of bus service; wide range of other social problems, forcing villagers to travel to cities or abroad. Trends for the demise of rural areas accompanied by appearances and growth of new settlements in rural areas by settlers from the cities. Their development belongs to the change of consciousness. Reviving settlements in rural areas the settlers are building housing, roads, schools, houses of culture and creativity, healing, health and recreational facilities. The average age of the settlers is thirty-five years which enhances fertility, "the rejuvenation of the village," the return of national customs and traditions, folk crafts, etc.

The strategic importance for the development of rural areas and forming the foundation for the nation's self-determination, food and economic security governance steering vector in the direction of the law based on the rights of any of the Ukrainian family wanting to get 1 hectare of land with a view to equipping family homesteads free of charge, without sale or pledge but only with the right to transfer it inherited. Public-private partnerships towards purposeful and organized work on the planned development of the network of settlements in rural areas will increase revenues to local and national budgets and solve socio-economic problems on territories.

Mechanism of rural territories' achieving of self-sufficiency is based on: 1) their development as a non-stop movement, the evolution of space and structures in it, multi-vector nature of the development is realized through a variety of forms and methods of achieving it, as well as the ongoing process of transformation (conversion of energy and elements that make up the system); 2) man as a living self-developing system is inextricably linked to self-development of the environment, which is possible due to the optimization of natural farming, permaculture design, wasteless life, the introduction of renewable energy sources, bioadequate methods of education and training; 3) practical realization of regional development is implemented to the practice of regional development, is implemented to the practice of administration on regional, district and rural level in Zhytomyr region and may be successfully widespread to other community of Ukraine and the world.

РОЛЬ ОБ'ЄДНАНИХ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАД В РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ НА ОСНОВІ ПРОЕКТНОГО УПРАВЛІННЯ

(Оксана Присяжнюк)

Формування та адміністрування об'єднаних територіальних громад (ОТГ) має на меті забезпечення умов для соціального, економічного та екологічного розвитку територій, що входять до їх складу. Акцент уваги керівництва ОТГ на сільські території посилюється їх проблемним характером, потребою у забезпеченні виконання стратегічних орієнтирів та євроінтеграційним вектором

загальнодержавної політики. Проектний підхід в управлінні громадами дозволить забезпечити вирішення основних проблем їх розвитку, оскільки базується на засадах чіткої спрямованості на досягнення поставленої мети та фіксації рівня відповідальності за виконання поставлених завдань. Ключовим фактором забезпечення досягнення ефектів в умовах сільських територій виступає вкладення фінансових ресурсів, яке в складних економічних умовах потребує зважених управлінських рішень з боку їх керівництва та зосередження значної уваги на можливості участі у грантових програмах, що також потребує знань, вмінь та навичок з управління проектами.

Актуалізація проектної діяльності в управлінні та адмініструванні в Україні обґрунтована значною увагою науковців та практиків до вивчення та пошуку напрямів удосконалення застосування проекту, як інструменту досягнення цілей будь-якого рівня управління (держава, регіон, громада, підприємство). Дослідженню проблем розвитку сільських територій, об'єднаних територіальних громад та аспектів проектного управління присвятили праці О. М. Бородіна, М. і. Стегней, К.О. Шаптала, О.О. Гуторова та ін. Поділяємо думку сучасних науковців, які доводять існування суто управлінських проблем, що стримують розвиток сільських територій. При цьому, однією з основних вважають відсутність послідовного й безперервного контролю та належного рівня відповідальності за прорахунки й невиконання намічених зобов'язань⁸⁷. Вважаємо, що дану проблему доцільно вирішувати за допомогою використання інструментів проектного управління, зокрема формування матриці відповідальності, де чітко зафіксовані завдання та рівень відповідальності за їх виконання.

Зважаючи на потребу здійснення комплексу завдань задля досягнення стратегічних орієнтирів розвитку сільських територій, є доцільним фокусування уваги на потребі фінансування системних проектів, що спрямовані на вирішення комплексу проблем певних

⁸⁷ Стегней М.І. Сучасні напрями забезпечення сталого розвитку сільських територій: європейський досвід і українські реалії / М.І. Стегней // *Актуальні проблеми економіки*. – 2013. – № 3 (141). – С. 125-133

територій, в основному за рахунок державного бюджету, грантових коштів та інвестицій⁸⁸

Доцільність застосування проектно-орієнтованого управління у забезпеченні розвитку об'єднаних територіальних громад та особливо сільських територій, що перебувають у їх складі, обґрунтовано також з позицій зарубіжної науки та практики. Так, практичний досвід європейських країн при реалізації інвестиційних проектів, спрямованих на забезпечення сільського розвитку, акцентує увагу на їх впровадженні та виконанні на засадах комплексності, відкритості, залучення широких верств населення, мобілізації місцевих ресурсів та інституціоналізації проектних рішень.⁸⁹ Вважаємо, що вивчення та запозичення позитивного зарубіжного досвіду є необхідною передумовою дієвості проектного управління на всіх стадіях життєвого циклу проекту. Також важливо враховувати тісний взаємозв'язок цілей розвитку сільськогосподарського виробництва, сільських територій та спрямованість спільної аграрної політики ЄС в основному на посилення зайнятості селян, забезпечення їх знаннями щодо можливостей впровадження інноваційних технологій для активізації їх участі в управлінні ОТГ на засадах партисипативності⁹⁰. Зважаючи на це, можна зробити висновок про важливість проектного управління в усіх сферах діяльності об'єднаних територіальних громад задля досягнення запланованих параметрів їх розвитку. Керівники громад повинні вивчати зарубіжний досвід проектного управління та стимулювати інноваційне мислення місцевих жителів.

⁸⁸ Гуторова О.О. *Проблеми та перспективи розвитку сільських територій в Україні* / О.О. Гуторова // *Актуальні проблеми інноваційної економіки*. – 2016. – № 4. – С. 68-73.

⁸⁹ Шаптала К.О. *Використання європейського досвіду розвитку сільських територій* / К.О. Шаптала // *Культура народів Причорномор'я*. – 2012. – № . 229 – С. 7-9

⁹⁰ *Політика сільського розвитку на базі громад в Україні: наукова доповідь / за ред. чл.-кор. НАН України, д-ра екон. наук О.М. Бородіної, чл.-кор. НААН України, д-ра екон. наук І.В. Прокопи, д-ра екон. наук О.Л. Попової ; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогно-зув. НАН України».* – Київ, 2015. – 70 с

З метою логічної систематизації дій, які необхідно здійснити, щоб розробити проект розвитку сільської території в ОТГ, вважаємо за необхідне зауважити, що кожен проект розпочинається з генерування його ідеї та її подальшого обґрунтування. Тому передумовою впровадження проектного підходу у діяльність громад є створення умов для активізації ідей щодо забезпечення досягнення бажаних результатів у всіх сферах діяльності. Першочергову, визначальну роль у формуванні сприятливого середовища для креативного мислення та висування ідей майбутніх проектів виконує керівник ОТГ та управлінський персонал.

Так, відповідно до статистичної інформації станом на 01.01.2017 в Україні створено 216 об'єднаних територіальних громад, найбільша кількість з яких зосереджено у Дніпропетровській, Тернопільській, Чернігівській та Хмельницькій областях, відповідно, 34, 26, 25 та 22 громади⁹¹. Рівень активізації створених об'єднаних територіальних громад у забезпеченні розвитку сільських територій можна охарактеризувати за допомогою проведення аналізу вартостей інвестиційних агропромислових проектів у регіональному розрізі. Дослідження довели, що активна розробка та впровадження проектів задля досягнення соціальних, економічних, екологічних та інших ефектів управління в регіонах не залежить від кількості створених об'єднаних територіальних громад і від прощі регіону. Лідерами серед регіонів у кількості впроваджених проектів є Полтавська, Вінницька, Черкаська та Львівська області⁹² (тобто у цей перелік не входять регіони, що є найбільшими з позицій кількості створених ОТГ та їх площею). Наведені факти дають підставу вважати, що значним важелем забезпечення сільського розвитку на територіях громад є ініціативність та небайдужість їх мешканців, керівництва та

⁹¹ Кількість адміністративно-територіальних одиниць за регіонами України на 1 січня 2017 року. Державна служба статистики України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

⁹² Інформація про інвестиційні проекти, які реалізуються в агропромисловому комплексі станом на 1 липня 2018 року. Міністерство аграрної політики та продовольства України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://minagro.gov.ua/monitoring?nid=20665>

зацікавленість у розробці і практичному втіленню проектів задля досягнення бажаних результатів і ефектів у всіх сферах діяльності.

Наведені результати досліджень підтверджені і нормативно-правовими документами. Так, серед причин погіршення сучасного стану сільських територій, зазначених в Концепції розвитку сільських територій, наведено неготовність територіальних громад села, селища до ініціювання та участі у проектах місцевого розвитку⁹³. Зважаючи на це, вважаємо однією з передумов успішного впровадження проектного управління в ОТГ є застосування ефективних комунікативних технологій керівництва громади та її жителів, створення умов для їх активізації у висуванні нових ідей розвитку сільських територій.

Обґрунтування необхідності формування у сучасних керівників громад креативного мислення та активного застосування інноваційних моделей управління з акцентом уваги на наявні проблеми і шляхи їх вирішення, зважаючи на потенціал певної території, вбачаємо також у спрямуванні загальнодержавної політики на євроінтеграцію та умови децентралізації. Модель управління сучасною об'єднаною територіальною громадою повинна максимально враховувати проблеми минулих періодів, пов'язані з недоліками в законодавчому забезпеченні реформ та, як наслідок, неефективним функціонуванням структур управління територіями.

Основною метою керівництва кожної об'єднаної територіальної громади, як було зазначено, є досягнення соціально-економічного та екологічного ефектів від здійснення управлінської діяльності. Запорукою забезпечення таких ефектів є плідна співпраця керівників громад всіх рівнів з жителями територій, що входять до їх складу, а одним із важливих її результатів є формування авторитету керівництва. Вважаємо, що особливо у складних соціально-економічних умовах голова кожної громади має перейматися створенням позитивного свого іміджу та іміджу її

⁹³ Про схвалення Концепції розвитку сільських територій. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 23 вересня 2015 р. № 995. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995-2015-%D1%80>

керівництва, який можна суттєво посилити виконанням на практиці обіцяних параметрів розвитку у передвиборчій кампанії. Досягненню запланованих показників діяльності ОТГ в значній мірі може сприяти активізація проектного управління. Пропонуємо застосовувати проектний підхід при забезпеченні виконання кожної позиції планових завдань за потреби розбиваючи їх на субпроекти.

Посилення уваги на проектне управління в рамках адміністрування окремих територіальних громад обґрунтоване, зважаючи на його можливість реалізувати потреби мешканців громади, враховувати наявні в ній ресурси⁹⁴. Врахування інтересів жителів при реалізації проектів формує мотивацію та активізацію їх до спільних зусиль щодо участі в розробці та впровадженні проектів, спрямованих на забезпечення розвитку територій. Окрім трудових ресурсів, сучасні проекти, спрямовані на розвиток сільських територій, повинні враховувати вплив наявності та розміщення матеріалів, проблеми та можливості створення інформаційної бази, джерела формування проектного бюджету, енергетичні, інтелектуальні ресурси тощо

Зважаючи на загальновідоме розуміння проекту, як цільової діяльності, що спрямована на поєднання необхідних ресурсів задля досягнення бажаного результату та наведені вище обґрунтування доцільності його впровадження у практику адміністрування сучасних ОТГ, пропонуємо чітку послідовність дій, що активізують проектне управління в їх межах. Алгоритм впровадження проектного управління в діяльність громад передбачає логічно послідовні, здійснені вчасно дії, основними з яких є покрокове досягнення стратегічних цілей через ефективне впровадження проектів (рис. 1).

Відповідно до поданого алгоритму вважаємо за необхідне звернути особливу увагу на базовий елемент, головний орієнтир – сформовану стратегію та план соціально-економічного розвитку громади. З метою практичного впровадження стратегічних завдань має бути запропонована необхідна кількість проектів, які зважаючи

⁹⁴ *Єдина комплексна стратегія розвитку сільського господарства та сільських територій на 2015-2020 роки. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://minagro.gov.ua/node/16025>*

на обмеженість у часі та ресурсах можуть бути виконані, як одночасно, так і в певній логічній послідовності.

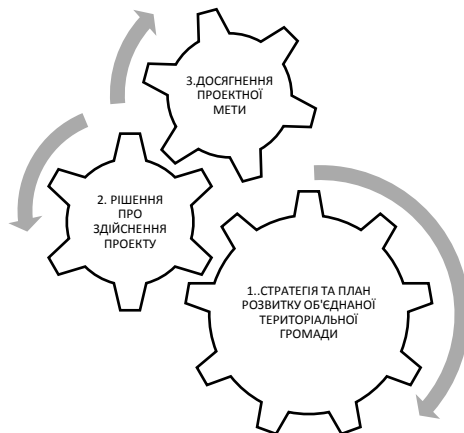

Рис. 1. Базові компоненти впровадження проектного управління в адміністрування об'єднаних територіальних громад

Зважаючи на те, що кожна фаза проекту передбачає скоординоване в часі виконання завдань та з метою систематизації робіт, які потрібно здійснити керівництву ОТГ задля впровадження проектного управління, розглянемо дану діяльність, як проект та наведемо його робочу структуру (рис. 2). Як зазначалося вище, передумовою успішного впровадження проектного управління в адмініструванні ОТГ є розроблені стратегічні орієнтири їх розвитку, аналіз внутрішніх можливостей реалізувати проект, враховуючи його ризиковість та ресурсне забезпечення. При цьому слід відзначити, що одним із важливих аспектів управління кожним проектом є його структура та структуризація. Відповідно до теоретичних положень проектного управління, основним призначенням проектної структури є формування ієрархічної побудови проекту та визначення оптимальної кількості ланок на кожному рівні управління. Вважаємо, що сформована ефективна структура проекту має пряму пропорційну залежність з його бюджетуванням і рівнем завантаженості кожного учасника

проектної команди на певному етапі його виконання. Як правило, керівний склад ОТГ не багато чисельний, тому для реалізації стратегічно важливих та масштабних проектів доцільно застосовувати комбіновані типи проектних структур, що передбачають гнучкі зміни складу проектної команди відповідно до потреби досягнення проектних цілей.

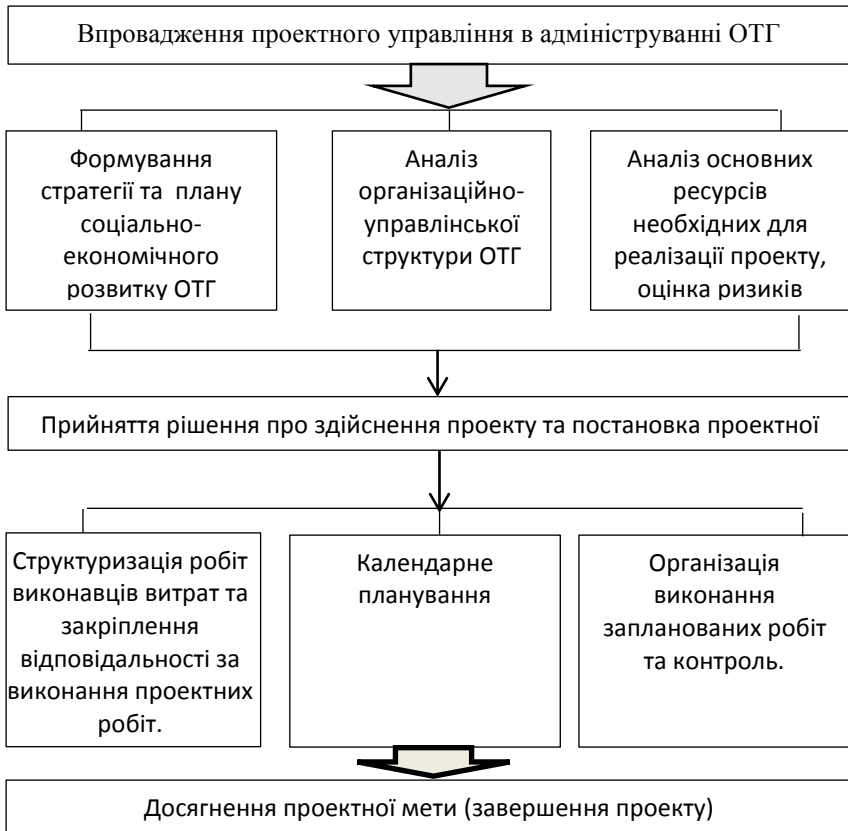

Рис. 2. Робоча структура впровадження проектного управління в об'єднаних територіальних громадах

За умови впровадження малих оперативних проектів, які не потребують значних фінансових людських та матеріальних ресурсів, доцільно формувати прості класичні структури, тобто призначити

керівника та виконавців кожному виду робіт. Такі структури управління проектами громади можуть бути створені шляхом вилучення на період реалізації проекту з існуючої організаційно-управлінської структури ОТГ працівників, які будуть задіяні у ньому. Керівник такого проекту підзвітний голові ОТГ, який приймає рішення про рівень розподілу влади та відповідальності при здійсненні проектного управління. Перевагами створення даного типу структури є відсутня необхідність залучати найманих працівників. Окрім того, склад структури в основному з управлінських працівників ОТГ дасть їм змогу легко перелаштовуватись на період виконання проекту в згуртовану проектну команду, яка уже поєднана спільними цілями та обізнана в особливостях ефективної взаємодії з внутрішнім та зовнішнім середовищем громади..

Зважаючи на перевагу у більшості проектів функції управління витратами при формуванні цілей, пропонуємо значну увагу звернути на можливість застосування у проектах громад, спрямованих на розвиток сільських територій структури, що базується на модулях (відомої в проектному менеджменті, як модульна структура). Особливістю цієї структури є те, що модулі вводяться до неї для виконання визначених проектних завдань і виводяться зі структури при їх успішному завершенні. Прикладом таких модулів може слугувати залучення команди фахівців для проведення соціологічних досліджень, що є передумовою збору необхідної інформації при формуванні стратегії громади та плану соціально-економічного її розвитку або розробників програмного забезпечення для проекту ОТГ тощо.

Таким чином, акцент на проектне управління в об'єднаних територіальних громадах має бути відображений в їх організаційно-управлінських структурах. Структура управління громадами повинна бути адаптована до потреб її мешканців та для здійснення ефективного управління проектами, спрямованими на місцевий розвиток, які реалізуються за кошти громади, місцевих або вітчизняних інвесторів. Окрім того фахівці з розробки та управління проектами можуть застосовувати свої знання та вміння при отриманні державних коштів та субвенцій на реалізацію проектів. Прикладом цього може бути конкурс проектів Державного фонду

регіонального розвитку, основними умовами участі в яких є відповідність пріоритетам Державної стратегії регіонального розвитку, стратегіям розвитку регіонів, підтримка програм, проектів співробітництва територіальних громад та їх добровільного об'єднання⁹⁵

Формування ефективної структури та структуризація проектних робіт, виконавців, витрат, а також календарне планування проекту є основою для подальшої організації та контролю виконання проекту та досягнення його цілей.

Дослідженнями доведено, що необхідність у розробці та впровадженні кожного проекту в межах сільських територій породжується існуванням ряду невирішених проблем у цій сфері. Досить часто проблеми є багатоаспектними і можуть бути вирішені шляхом реалізації складних мультипроектів, в рамках яких монопроекти можуть бути поєднані, як взаємодоповнюючі або взаємовпливаючі, відповідно, коли наступний проект не може бути впроваджений без результатів попереднього проекту або виконання двох проектів одночасно створює умови для досягнення синергійного ефекту. Виконання таких проектів потребує врахування складності сучасних економічних умов господарювання, що обмежують фінансові можливості впровадження інноваційних ідей та обґрунтовують потребу оптимального забезпечення всіма необхідними видами ресурсів. Зазначені умови надають першочергового значення проектному управлінню в рамках засвоєння фінансових ресурсів відповідно до грантових програм. Як приклад, доцільно згадати Проект Агентства США з міжнародного розвитку (USAID) «Підтримка аграрного і сільського розвитку», що здійснюється компанією «Кімонікс Інтернешнл Інк» та спрямований на фінансову підтримку ініціатив об'єднаних територіальних громад

⁹⁵ Міністерство регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України. Державний фонд регіонального розвитку. Конкурс на відбір інвестиційних програм і проектів регіонального розвитку, що можуть реалізовуватися за рахунок коштів державного фонду регіонального розвитку у 2019 році. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dfrr.minregion.gov.ua/region-news?NID=1583>

у забезпеченні їх стійкого розвитку та впровадженні проектів. При цьому важливого значення набуває процес інформування, консультування керівництва громад щодо наявності грантових програм, умов участі в них та їх навчання процесам подання заявок до участі у грантових проектах. Такі питання можуть бути вирішені за допомогою сайтів, платформ, що створені різними об'єднаннями, а також шляхом налагодження співпраці з науковими установами, вищими учбовими закладами тощо. Прикладом такої діяльності може бути сайт Всеукраїнської асоціації сільських та селищних рад, Портал управління знаннями, Програма для України з розширення прав і можливостей на місцевому рівні, підзвітності та розвитку «U-LEAD з Європою» тощо. Прикладом налагодження співпраці громади з вищим учбовим закладом в Житомирській області, зокрема, може слугувати підписання меморандуму про співпрацю між Баранівською ОТГ, яка засвоює грантові кошти Європейського Союзу в рамках проекту «Молодіжний кластер органічного бізнесу Баранівської ОТГ» та Житомирським національним агроекологічним університетом, який виконуватиме дорадчо-консультаційну функцію за вказаним проектом.

Таким чином, забезпечення розвитку сільських територій громад на основі проектного управління обґрунтовано потребою цілеспрямованої реакції їх керівництва на існуючі проблеми. Передумовою впровадження проектного управління в адмініструванні ОТГ є сформована стратегія та план соціально-економічного розвитку громад. Ключовим аспектом алгоритму впровадження проектного підходу в адмініструванні ОТГ є формування структури проекту та його структуризація, від якої залежать процеси планування, організації та контролю його виконання. Сучасні складні економічні умови потребують пошук джерел фінансування проектів об'єднаних територіальних громад. Зважаючи на це, на особливу увагу керівництва ОТГ заслуговує можливість участі у грантових програмах та державних конкурсах інвестиційних проектів, що потребує формування специфічних знань щодо оформлення необхідної документації. Отже, проектне управління є одним із дієвих інструментів реалізації стратегічних цілей ОТГ та важелем впливу на формування креативного

мислення, навичок та досвіду ефективної співпраці їх керівництва та жителів.

MARKETING AND BRANDING OF RURAL TERRITORIAL COMMUNITIES

(Lyudmyla Tarasovych)

The issues of rural development in Ukraine have always been of top-priority for an immediate solution. This is determined by their importance for the effective development of the national economic system as a whole and the agricultural sector in particular. These issues became particularly relevant and acute in the context of implementation of free enterprise and private property institution in rural areas. It is related to the fact that the establishment and implementation of market mechanisms took place against the backdrop of a catastrophic decline of rural areas, and in particular, in the field of agricultural production as the main resource platform for the formation of conditions and the creation of vital goods for rural residents, and also for ensuring an appropriate level of quality of their life.

Modern policy of rural development in Ukraine is being implemented in the midst of constant economic and institutional changes. On the one hand, managerial measures on the development and introduction of efficient tools for the elaboration and implementation of this policy are carried out. On the other hand, the eventual result does not always live up to the expectations and the situation remains difficult⁹⁶. The development of united territorial communities on a permanent basis is possible through shifting the focus of the agricultural policy of the state from the support of agricultural sector of economy to the support of rural development, the economic basis of which is the rural economy. Reconciliation of the objectives of agricultural policy and policy of rural development is the prerogative of

⁹⁶ Tarasovych L., Tamulienė V. *Marketing as a tool for social and economic rural areas development. Management Theory and Studies for Rural Business and Infrastructure Development*. 2017. Vol. 39. No. 4. P. 524–536.

the practice of the multifunctional development of rural economy, which configures the possibility of forming the main priorities of the strategic development of the united territorial communities.

Agriculture has always been a driving force for the development of rural areas. However, its position in the overall rating of investment attractiveness varies significantly in virtue of transformational processes. Under current conditions of economic management, the emphasis on the priority of increasing agricultural production and the development of rural infrastructure is gradually shifting to the elaboration of a new model of rural development following the European model. The process of decentralization, which is currently taking place in Ukraine, harmoniously fits into the concept of a new policy of rural development. The transfer of significant power and budgets from the state authorities to local self-governing authorities not only opens up new opportunities for the development of the united territorial communities but also creates a proper platform for the revision of the existing paradigm of rural development.

The process of decentralization in Ukraine was started in 2014 with the adoption of the Concept on the Reform of Local Self-Government and Territorial Organization of Power⁹⁷, Laws “On Cooperation of Territorial Communities⁹⁸”, “On Voluntary Union of Territorial Communities⁹⁹” and amendments to the Budget and Tax Codes regarding the financial decentralization. The first functioning united territorial communities appeared in Ukraine after the local elections of October 25, 2015. Their number amounted to 159. On April 29, 2018, the first elections in 40 united territorial communities (4 urban, 14 settlement and 22 rural) took place. Today there are 706

⁹⁷ *Concept on the Reform of Local Self-Government and Territorial Organization of Power: Ordinance of the Cabinet of Ministers of Ukraine of April 4, 2014 No. 333-p.* URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/333-2014-%D1%80> (access date: November 9, 2018).

⁹⁸ *On Cooperation of Territorial Communities: Law of Ukraine of June 17, 2014 No. 1508-VII. State Paper of the Verkhovna Rada (VVR), 2014, No. 34, section 1167.*

⁹⁹ *On Voluntary Union of Territorial Communities: Law of Ukraine of 157-VIII. State Paper of the Verkhovna Rada (VVR), 2015, No. 13, section 91.*

united territorial communities in Ukraine; their area is 179.2 thousand square kilometers or more than 30% of the total territory of Ukraine. Almost 15% of the population live there, i.e. 6.3 million people¹⁰⁰.

There is an essential aspect in the transformation of policy of rural development in the context of decentralization of powers and authority. It is the awareness of the rural community of the importance and promising outlook of positioning of their territories, its desire and ability to actively participate in the development of rural areas, ensuring their viability. The prosperity and welfare of any united territorial community depends on how successfully it will be able to self-organize, to coordinate the activities of their members in order to achieve their common goals. Successful accomplishment of this goal is almost impossible without involving external resources¹⁰¹. It is necessary to attract investments for the development of a united territorial community. On the one hand, it requires the creation of an attractive, favorable investment climate in the united territorial community and the region as a whole. On the other hand, the elaboration of specific programs and projects that will involve such investment resources is necessary.

Another positive aspect of the decentralization of powers and authority is that the direction of financial resources accumulated in the budget of the rural community is solely dependent on its decision. As a rule, such financial distribution is carried out in order to create appropriate conditions for the maintenance and increase of the efficiency of using human and natural resource potential, organization and implementation of small and medium-sized businesses in rural areas, identification of additional sources of non-budgetary financing and mechanisms of public-private partnership.

¹⁰⁰*Dynamics of uniting territorial communities in Ukraine (2015–2018)*. URL: <http://socialdata.org.ua/dinamika-obiednannya-teritorialnikh-q/>. (access date: November 9, 2018).

¹⁰¹*Resource provision of a united territorial community and its marketing: textbook* / [G. A. Borshch, V. M. Vakulenko, N. M. Grynchuk, Yu. F. Dekhtiarenko, O. S. Ignatenko, V. S. Kuibida, A. F. Tkachuk, V. V. Yuzefovych]. Kyiv : 2017. P. 72.

The change of the managerial entity is another difference between the traditional and the new paradigm of rural development. If in the traditional paradigm it is a national Government (and this is an embedded stereotype), then in the new one it is multilevel management. Moreover, the place and role of local levels of government is constantly increasing; in our opinion, it is especially significant. Today, various partnerships between different sectors of economy and business join in the elaboration and implementation of the policy of rural development in the new paradigm. These partnerships range from public to private, including local authorities and self-government, communities of rural residents, local activists and representatives of education and science. Comparison of the present paradigm of rural development and the one that has existed till nowadays is reflected in the table. 1.

Table 1

Old and new paradigm of rural development policy in Ukraine

Characteristic	Old paradigm policy	New paradigm policy
Objects of policy	Alignment, incomes and competitiveness of farm enterprises	Competitiveness of rural areas and economy; development of local initiatives, first and utmost entrepreneurial ones; use of resources that have not been used before
Key objectives, sector	Agricultural production	Different sectors of economy, including rural tourism, IT, crafts, environmentally oriented entrepreneurship
Main tools	Subsidies	Investments
Managerial entity	National government	All levels of government, local actors – public agencies, private business, non-governmental organizations, scientists

Source: adapted¹⁰².

¹⁰²*New approaches to the development of rural areas in the context of decentralization and changes in the regional policy: URL: <https://www.csi.org.ua/> access date: November 9, 2018).*

The distinction of opportunities and peculiarities of the development of rural and urban areas from the perspective of activating entrepreneurial business processes is a relevant issue in the context of this research. Taking into account these differences is urgent for a decision to open own business, since making a maximum profit is important for a business under the market conditions. In this regard, there are key positions that characterize rural areas through the lens of common features (compared with those that are typical of urban areas): low population density; a relatively small number of entrepreneurial structures per thousand people of the rural population; the predominant orientation of people for the employment in agricultural production; low level of business diversification; lack of mobility and entrepreneurial initiative of the rural population; low level of innovation, scientific activity, etc. In addition, a considerable part of rural areas requires greater number of employed people. They are oriented exclusively towards local markets, that is why it is usually unprofitable to create and run a business in rural areas (unlike big cities or urbanized areas with high population density). This indicates a leveling of their competitive status from the perspective of sustainable development.

Marketing and branding are the most efficient modern tools that are necessary to create a new model of rural development. The basis of marketing in the context of the united territorial communities is a consistent and systematic study of the state and trends of the development of the territories aimed at making efficient marketing decisions. Branding of the territory of a united territorial community is a process of brand formation and management. It includes brand creation, enhancement, promotion, updating, possible repositioning and rebranding. Branding of the territory of a united territorial community involves the use of technologies for the formation of its special image and the attitude of the target audience to it¹⁰³.

¹⁰³ *Resource provision of a united territorial community and its marketing: textbook* / [G. A. Borshch, V. M. Vakulenko, N. M. Grynchuk, Yu. F. Dekhtiarenko, O. S. Ignatenko, V. S. Kuibida, A. F. Tkachuk, V. V. Yuzefovych]. Kyiv : 2017. P.85.

Territorial branding can also be understood as a way of capitalizing a brand through the creation of added value by means of using special institutional assets of the territory; it is achieved through the creation and implementation of relevant branding projects, and allows local communities to carry out brand projects on a structured multi-level set of attributes of the territorial brand¹⁰⁴. This definition gives an objective evaluation of the possibility to involve marketing tools in the practice of branding mechanisms for the united territorial communities.

It has been proved in practice that the proper level of marketing support for the development of rural areas encourages the engagement of the local population in creating the necessary conditions and measures for the activation of small and medium-sized businesses, ensuring self-sufficiency and financial capacity of rural areas. Identification of a rural territory, making the most of its competitive advantages, its positioning at the regional, interregional and national levels enable the sustainable development of the territory. The aforesaid emphasizes the inherent features of a territory, which is the platform for creating its own territorial brand. This means that it is easier to improve (increase) the economic, environmental and social indicators of a balanced development, and hence the model of their territorial growth.

At the same time, marketing of territories should not be detached from reality. The search for the brand of a united territorial community should be aligned to the real competitive characteristics of a rural territory, avoiding the typical branding error, artificiality. Today it is important to understand and perceive marketing as a philosophy, an objective opportunity and a determinant of inclusive development of rural areas that will meet the needs and expectations of users of territorial benefits. Furthermore, it is carried out both directly within the territory of a specific rural area (local level), and outside it (external level).

Marketing of the united territorial communities today is considered as:

¹⁰⁴Vakar T. V. *Methodological basis for the branding of rural areas. Ekonomika ta derzhava. 2016. No. 9. P. 80–83.*

- a factor of social and economic growth, encouraging multifunctionality of the economy and increase of its potential;
- a means of forming a modern marketing product aimed at promoting the interests of the rural community and ensuring its sustainable image;
- a tool for creating a favorable business environment for attracting financial resources (internal and external), elaboration and implementation of various programs and development projects (both local and international);
- an incentive to improve the effectiveness of the institutional basis, which directly affects the positioning of competitive advantages of the united territorial communities at the local, regional, national and international levels.

Marketing of rural areas fulfills the following functions: information and communication, analytical, production and sales and also management. The essence of the information and communication function of marketing of rural areas primarily consists in the information and communication support of the development of rural economy, advocacy, PR and advertising on the internal and external markets. The fulfillment of the analytical function is confirmed by the regular marketing research, monitoring of the market environment, segmentation of the target markets, etc. The production and sales function is the support of the production of new competitive products and services produced by the rural economy, logistic provision, and introduction of commodity, price and sales policy, and also organization of service. The management function involves planning, organization and control of marketing activities that take place in rural areas.

Depending on which of the entities is the initiator, three organizational models of marketing of united territorial communities should be distinguished¹⁰⁵: administrative (initiators are state institutions or local self-government bodies); entrepreneurial (the process is initiated by a business; entrepreneurs operating within the

¹⁰⁵*Peculiarities of the territorial marketing. URL: http://stud.com.ua/49435/marketing/osoblivosti_marketingu_teritory. (access date: November 9, 2018).*

territory are interested either in intensifying the export of territorial goods and/or services or in attracting investments and new business to the territory); civil (marketing of the territory is initiated by various local community institutions or even individual citizens). Relevancy of the engagement of marketing technologies is congruent with the decentralization reform, since the peculiar features of the territory (economic, environmental, social, historical, cultural, confessional, demographic, etc.) are taken into account when it comes to the strategic planning of its development, guarantees on the material and financial basis of local self-government are established, in particular regarding local taxes and levies. The place of marketing and branding of the united territorial communities is shown in Fig. 1.

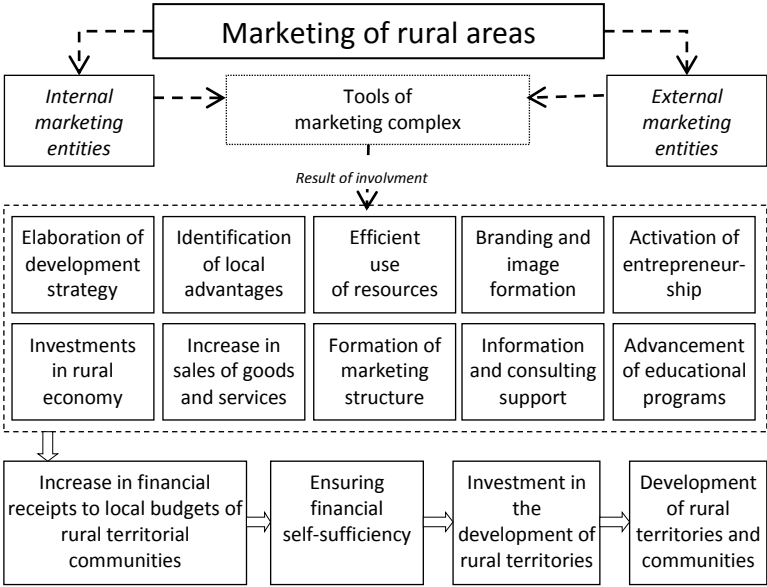

Fig. 1. Place of marketing in the development of rural areas and branding of the united territorial communities

Source: adapted¹⁰⁶.

¹⁰⁶Tarasovych L. V. *Marketing support of the development of rural areas. Practical guide to the organization and running business in rural areas / T. O. Zinchuk, T. V. Usiuk, L. M. Levkivska et al.; under the editorship of T. O. Zinchuk, T. V. Usiuk. Kyiv : “Tsentri uchbovoi literatury”, 2018. P. 75–86.*

Therefore, the sustainable development of united territorial communities using marketing technologies includes: comprehensive marketing research of the market environment and economic situation; identification of the competitive advantages of united territorial communities as an object of demand and on this basis, justification of the priority areas of rural economy in order to attract financial resources; branding and formation of image; monitoring and analysis of production and sales opportunities of the territory, determining the range of demand formation and stimulating sales of goods and services that are produced in rural areas, taking into consideration the available resource potential and the ability to produce them in the longer term; searching for and attracting potential investors (domestic and foreign); improving the investment climate, developing quality investment offers of the territory and various projects with the substantiated business-project of their implementation; elaboration and implementation of marketing strategies and programs for the development of rural areas as well as community; adopting commodity, price, distribution and communication policy; development of marketing infrastructure; control of marketing activity in rural areas and evaluation of its efficiency, etc.

The arsenal of marketing technologies for the sustainable development of united territorial communities involves the use of traditional marketing tools, territorial marketing and marketing principles for the formation and implementation of strategies for their development. It should be noted that the inherent feature of marketing of rural areas is that it configures and at the same time is characterized by the attributes of marketing of resources and infrastructural objects (marketing of attractiveness for business), agricultural marketing and immediate marketing of the territory (territorial marketing).

Marketing of resources is intended to accompany the process of producing material (resources, products) and intangible benefits (services) within the rural territories, i.e. a new marketing product. Marketing of infrastructure objects, or marketing of attractiveness for business, is aimed at ensuring the effective development of the territory as a whole in order to focus on business processes of entrepreneurs, ensure a high degree of civility of market relations, develop and popularize infrastructure potential (power and water

supply, transport network, various types of communication, banks, etc.), legal, scientific, technical and personnel support.

Agricultural marketing generates the development and implementation of marketing technologies in the field of agribusiness in general and agriculture as a key branch of the rural economy in particular, in order to meet the needs of consumers, taking into account the regularities of functioning and development of the market of agricultural products and food.

Territorial marketing focuses on the factors of sociocultural identification of the territory. These are the brand, image, specialization of the territory, features of its attractions, as well as unique resource, production, natural, spatial, human, demographic, settlement, historical and cultural potential.

Consequently, today the marketing concept of development is the economic basis for the newly formed united territorial communities. The development and implementation of brands, that is, marketing products is seen as the main goal of marketing of rural areas, since these products form a sustainable and attractive image of rural territories and ensure the promotion of their interests among investors, tourists, existing and potential consumers of goods and services produced by the rural economy, etc. In addition, one of the key tasks of the marketing of rural areas is the differentiation and positioning of the territory in such a way that it stands out in the perception of target groups (residents, business, guests, tourists) among other territories-competitors. Marketing technologies are considered to be key tools for establishing effective links between government authorities, business entities, citizens, non-governmental organizations and other entities interested in the productive development of united territorial communities, their branding, formation of image and competitiveness.

INSTITUTIONAL SUPPORT FOR SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF RURAL AREAS

(Tetiana Usiuk, Liudmyla Farion)

The development of rural areas is directly regulated and controlled by public authorities. It is the state policy on sustainable development of rural areas and the implementation of socioeconomic initiatives that should be based on balancing the interests between the relevant state institutions and the organizations of entrepreneurial type operating in rural areas, as well as creating favorable conditions for the formation of strategic benchmarks for their effective functioning. However, the introduction of institutions (norms, rules and restrictions) by the state is of unsystematic, intuitive character and it is not consistent not only with the needs of the population, but also with the needs of socioeconomic development of the country as a whole.

Investigation of institutional barriers in the context of adaptation of rural areas in Ukraine to emerging changes in the environment contributes to the awareness of the effectiveness of administrative and management measures that do not always bring the expected result. The analysis of institutional support facilitates the objective assessment of the efficiency of economic activity in rural areas, in particular, regarding the identification of the motives of agricultural producers, which contradicts the interests of the rural population. The state authorities pay considerable attention to the functioning of institutions aimed at ensuring effective socioeconomic development of rural areas¹⁰⁷.

Institutions as a legal instrument forward the activities of business entities in a certain direction, reducing uncertainty and contributing to the fact that the economic environment becomes predictable. Moreover, institutions act as a restriction for economic operators and provide appropriate mechanisms for control and

¹⁰⁷ Frolov A. *Principles of institutional approach to the state regulation of the sphere of provision the population with food products: from designing institute to institutional trap* [Electronic source] / A. Frolov. – URL : <http://justinian.com.ua/article.php?id=3635>

protection¹⁰⁸. The mechanisms of control, in their turn, involve a set of means whereby one can determine the observance or violation of the rules, as well as apply incentive or disincentive sanctions.

The decrease in population along with the dissolution of rural settlements caused by the demographic and transformational crisis led to weakening of state control over rural areas, reduction in economic potential and competitive advantages due to the disposal of agricultural land, which threatened the economic security of the state and rendered the sustainable development of agricultural production impossible. The prevalent trends in the world economy confirm the predicted rising cost of energy carriers, extension in the crop acreage for agricultural crops, which are raw materials for biofuel, and, accordingly, increase in the shortage of food products and raise of the world prices for them¹⁰⁹.

Principles of the state policy in promoting the development of rural areas are based on the creation of such organizational, legal, investment, financial and information conditions for its functioning, which would ensure the increase in the efficiency of the activity of rural areas and rural councils. These include:

- equal access to financial, material, natural, informational and other resources;
- consistent and comprehensive mechanisms for the state regulation of rural development;
- target-driven support of rural business entities, the selection of priorities and the concentration of resources for their implementation.

The investigation of the socioeconomic and ecological potential of rural areas makes it possible to assert that there is a need to intensify the processes of business diversification in rural areas. A significant reason for such processes is the low level of employment and material

¹⁰⁸ Usiuk T. V. *Institutional determinants in the development of rural entrepreneurship* / T. V. Usiuk // *Marketing and Management of Innovations*. – 2013. – No. 4. – P. 283–290.

¹⁰⁹ Usiuk T. V. *“Institutional traps” in the development of rural entrepreneurship* / T. V. Usiuk // *Development of Agricultural Entrepreneurship: Trends and Prospects: Proceedings of the 4th International Research-to-Practice Conference of Young Scholars (at a distance)*. – Kyiv : NNTs IAE, 2012. – P. 35–38.

well-being of the rural population. The process of diversification of the rural economy allow for achieving both social (the use of human capital of rural areas, the development of entrepreneurial abilities, the improvement of social infrastructure) and economic effects (additional workplaces, growth in employment level as well as incomes of rural residents, increase in production volumes).

Efficient development of rural areas requires the functioning of a certain institutional environment. Such environment should not only allow for the efficient use of the potential of agricultural enterprises, but should also improve it substantially. Such an environment means the presence of infrastructure, which is intended to promote effective production activity, well-functioning sales, the formation of a positive image of the entities of rural entrepreneurship and the leveling of the threats of external and internal influence. One of the ways to prevent losses, reduce the impact of seasonal production variability on the economic situation in rural areas and prevent the bankruptcy of agricultural enterprises is the extension of traditional employment types with developing those activities that are of non-agricultural nature.

The accelerated development of non-agricultural employment, which would absorb the labor freed from agricultural enterprises, will allow for:

- 1) a considerable extension of the sphere of workforce engagement in rural areas;
- 2) leveling the interseasonal charater of work of rural population;
- 3) the formation of multi-sectoral structure for the employment of rural residents;
- 4) slowing down the pace and minimizing nagtive consequences of rural migration;
- 5) creating conditions for the consolidation of young people in rural areas by means of the development of production types that require high qualification;
- 6) increasing the incomes of rural residents and reducing poverty.

Under current economic conditions, state allocations still remain the only tool for balancing the interests between the state authorities

and enterprises and they are the levers for ensuring favorable conditions for carrying out economic activity in rural areas. Trends in strengthening the role of local territorial communities in the management of rural areas, the state budget deficit and the lack of sufficient financial resources at the state level for ensuring the sustainable development of rural areas require the introduction of changes to the fiscal and budgetary policy (Table 1).

Table 1

**First-priority directions for using budget funds in rural areas
of Zhytomyr region (according to the results of sociological survey),
2017**

Impact factors	Districts					General total	Rating
	north	central	south	west	east		
Development of small business	1	2	6	4	3	16	4
Development of farming	4	2	3	2	3	14	5
Development of alternative types of activity	3	1	2	5	0	11	6
Development of households of population	4	0	17	1	4	26	3
Improvement of living conditions	7	6	3	5	6	27	2
Development of social infrastructure	7	10	8	10	4	39	1
Providing help to vulnerable social groups	1	4	1	5	3	14	5
Development of health care system	4	6	1	1	2	14	5
Cultural and educational training of young people	3	4	3	6	0	16	4
Environmental protection	4	2	0	1	3	10	7

According to the analysis of the results of the sociological survey, the bulk of the budget funds is allocated for the development of social infrastructure, which is the same in all districts of Zhytomyr region. Another important area of expenditures is improving the living conditions of rural population and the development of their households. The low level of development and financial provision of rural areas requires the search for possible alternatives to the state financial provision. Under current conditions, it is the non-budgetary instruments that can form an investment base for diversifying economic activity within rural areas. The main non-budget sources of financial provision for rural territorial communities are: foreign investment; profit from entrepreneurial activity and self-employment of rural residents; means of supporting funds; foreign grants for the development of infrastructure of territorial communities; targeted investment loans; free targeted assistance from the state or commercial institutions; charitable contributions.

In the context of decentralization, the sources of the formation of local budgets in rural areas depend on the quality of the reforms carried out and on the efficient allocation of the available administrative, technical and human resources by the rural councils. The main areas for the improvement of further fiscal decentralization for the development of rural areas should be the following:

- 1) the influence of the state authorities on the rates of basic taxes, as well as on providing payment privileges;
- 2) improvement of collection of property tax, as the amount of inflows will be stable;
- 3) empowerment of local authorities to enter the national financial market in order to attract additional financial resources (investments, loans);
- 4) for the development of territories, all taxes should be paid at the place of carrying out activity;
- 5) elaboration of programs for the development of territories in order to increase investment attractiveness;
- 6) involvement of the community in drawing up an expenditure part of the budget.

Ensuring the sustainable development of rural areas depends on the quality of their regulation mechanisms. They are primarily

determined by the parameters of resource management in rural areas, use of the potential of economic entities, state support, and the development of social infrastructure (Table 2). The viability of a rural community as a structural unit of the development of rural areas depends both on material and non-material factors of development. According to respondents, the priority determinants of the impact on the functioning and development of rural areas are: development of agriculture, earning power of rural population and their employment, as well as state support for the development of rural areas.

Table 2

Factors influencing the functioning and development of rural areas of Zhytomyr region (according to the results of sociological survey), 2017

Impact factors	Districts					General total	Rating
	north	central	south	west	east		
Development of agriculture	9	10	4	9	8	40	1
Development of other types of economic activity	5	1	3	2	1	12	6
Earning power of rural population	7	7	3	4	4	25	2
Living conditions of rural residents	5	1	4	3	3	16	5
Employment of the population	3	8	5	4	5	25	2
Social infrastructure	0	3	6	7	4	20	4
Natural resources	0	3	1	2	3	9	7
State support	7	3	6	3	5	24	3
Transport and information infrastructure	0	0	0	3	0	3	10
Development of rural tourism	0	2	2	2	0	6	8
Development of organic production	1	0	2	2	0	5	9

It is expedient to develop rural areas in Zhytomyr region via increasing the added value of agricultural products, the formation and preservation of workplaces, and the sound management of agricultural land. Organic agriculture is consistent with the world-wide concept of sustainable development, since it ensures stabilization and recovery of qualitative parameters of land resources. In addition, it guarantees diversification of activities in the country and provides people with quality food products; it also opens the prospect of social and economic growth of rural areas due to exporting certified products to world markets.

Four strategies for further functioning of rural areas in Zhytomyr region were selected based on the analysis of the advantages, challenges and risks in their development and taking into account the possibility of influencing the solution of existing problems:

1. *Strategy for innovation-driven development* of rural areas which will ensure:

- the creation of new high-tech manufacturing and innovation enterprises;
- active attraction of domestic and outward investments in the regional economy; strengthening of the information sector;
- the use of agricultural waste for the production of renewable energy;
- expanding the use of tourist resources and developing new integrated tourist products.

2. *Strategy for economic development* of rural areas which involves:

- creation of new workplaces; increasing the incomes of rural population;
- arranging the conditions for self-employment of rural residents;
- development of small and medium-sized business that meets the needs of the territory;
- increasing the efficiency of agricultural production;
- diversification of agricultural production;
- increasing the incomes of individual households.

3. *Strategy for social and environmental development* of rural areas:

- improving the state of facilities of engineering and social infrastructure in rural areas;
- improving the condition of rural roads in certain territories;

- increasing the quality of providing health care services in rural areas;
- increasing the proportion of rural population covered by the qualified medical help;
- raising the level of young people's social activity;
- formation of environmental culture;
- implementation of measures for the efficient use of nature resources and natural environment protection.

4. *Strategy for sustainable development* of rural areas aimed at:

- increasing the incomes of individual households;
- decreasing the unemployment level;
- organization of effective system for providing social services to population;
- improving the system of community redevelopment;
- creation of population self-organization entities;
- formation of environmental culture; improving the mechanisms of environmental conservation;
- increasing the number of infrastructure facilities for maintenance of ecological behavior of inhabitants and formation of a healthy lifestyle;
- developing green tourism in rural areas;
- creation of proper material, financial and organizational conditions for strengthening the economic basis for the development of territorial communities.

First of all, the strategy for development of rural areas in Zhytomyr region should be congruent with “State Strategy of Regional Development of Ukraine for the Period until 2020”; “Strategy for the Development of Zhytomyr Region until 2020”; economic, social, environmental, infrastructural, territorial and other aspects of the regional development; the schemes of planning of administrative-territorial units of rural settlements, as well as local development strategies (development strategies of cities and rations of the region).

Complex strategic analysis allows for identifying positive and negative factors that will influence the development of rural areas, as well as determining strategic directions for leveling the problems of social and environmental nature. Four main points, at which the indicators of the development of rural areas may be, are outlined by

adapting the methodology of the Boston Consulting Group (BCG) for constructing the matrix to the conditions of research. The use of the BCG matrix in the process of analyzing the social and environmental potential of rural areas makes it possible to determine the degree of influence of budget expenditures on the pace of provision of rural population with social goods and the level of growth of environmental emissions (Table 3).

Table 3

**Characteristic of social and environmental potential of rural areas
in Zhytomyr region**

Sector	Provision of rural population	Rate of growth of provision, %	Share of expenditures from regional budget, %
Education, pupils/ 1 educational establishment	170.0	0.06	31.2
Health care, people/ 1 hospital bed	127.6	0.39	43.5
Housing and utility sector, people/ 1 m ² habitable surface	30.5	0.01	2.63
Culture, people/ 1 place in clubs	2.44	0.41	3.35
Environment (pollutant emissions), people/ 1 t substance	17.9	10.49	0.01

Strategic analysis of the development of the social and environmental potential of rural areas in the context of constructing the BGM matrix specifies the top-priority areas for the state support and identifies sectors of economy that require the implementation of regional development programs. According to the results of the research, the classification of the branches of economy is congruent with the following strategies:

- *“Problem children”* – environment (pollutant emissions) – have a weak level of development: a small part of expenditures on environmental protection stimulates the growth in volumes of emissions. In such a situation, it is expedient to choose a strategy for

the development and intensification of efforts. In order to ensure environmental safety in rural areas, a significant amount of investment is required. One of the main tasks is a comprehensive study of the environmental problems and consequences of the environmental load.

- *"Dairy cows"* – education, culture, health care, and housing – an increase in the share of budget expenditures, compared with other sectors, and a slowdown in the provision of population with social benefits indicate the need to develop strategic programs for rural development, taking into account the existing needs of the population. In this context, the strategy of this category is to maintain the current state, i.e. retention and increase of the share in the structure of budget expenditures. The main task of such a strategic position for raising the level of provision of the population with social goods is the introduction of state programs for the development of the social component of rural areas. Therefore, the use of methods of strategic analysis is an effective means of assessing the state of rural areas and conducting a full-fledged strategic planning in order to form an effective strategy for the development of rural areas.

Formation of the institutional environment for the development of rural areas is currently at the initial stage. Sustainable development of rural areas based on the maximum use of their potential involves identifying an active initiative at the local level, the coherence of the activities of the managerial hierarchy, and also the functioning of specialized institutions that would regulate the organizational and financial aspects of the development of rural areas and agriculture.

РОЗДІЛ 2

РЕСУРСНИЙ ПОТЕНЦІАЛ СТАЛОГО РОЗВИТКУ

MODERN REALITIES AND PROSPECTS OF THE LAND MARKET IN UKRAINE

(Vitalii Dankevych)

Modern global changes has got a significant effect on land relations in agricultural sector development, the most influential of which are: sharp agrofood products price increase which significantly manifested in poorest countries; agricultural markets conjuncture change which is characterized by such features as prices instability, their unpredictable ups and downs, economic development dynamics uncertainty; natural resources intensive use that in some countries is coming to its absolute limits; water resources, as an important agricultural production condition, deficit; agricultural land reduction arable land in particular, as industrialization result; global warming which affects the agricultural zones limits displacement; rapid biofuel production development.

Land resources are not just a component of the environment, territory where the population resides and the countries administrative delimitation structure is conducted but, first of all – economic resources: agricultural land, forests, mineral deposits. Exhaustiveness is one of these resources characteristics that's why their rational and scientifically justified use is the key to each country economic prosperity. In order to achieve sustainable development it is necessary to use natural resources in such way when society material needs satisfaction meet optimum from involved in economic turnover resources and also their condition for future generations preservation.

The way of land use in agriculture is significantly different from other industries where it is operated purely as a the spatial basis and mineral source – exhaustible resource, that is the specific agricultural production feature. Land in the agricultural sector due to its inherent natural properties and under careful treatment conditions could be used infinitely not only as a territorial resource, but also as the

substance is able to provide living organisms vital functioning in order to obtain food products and raw materials for processing industries.

World population will rise from the current 6.9 billion people to 9.1 billion according to FAO by 2050 forecasts. Moreover, economic progress, especially in developing countries promotes food and diversified food rations demand increase¹¹⁰. Simultaneously, land resources, which are the food production basis, are limited and affected by excessive anthropogenic load¹¹¹. The need of land transformation and their use efficiency increase arises.

Statistical data analysis leads to the conclusion that over the past 50 years agricultural land world area increased by 12 %. Simultaneously, the irrigated area has twice increased; by, this above all, the sown areas net area growth is explained. At the same time agricultural production value increased by three times due to the major crops yield increase. But, in many regions the global production increase caused the land resources degradation and ecosystems conditions deterioration. Furthermore, agricultural needs consumes 70 % of all the water received from aquifers, streams and lakes¹¹². It is necessary to develop new approaches to sustainable land-and water use.

Land resources division with the population growth is not conducive to the regions which should increase production volumes: arable land per capita availability on average more than twice lower in countries with low level of income than in countries with high level of income, and arable land for growing crops suitability is generally less (Angola, Kenya). A significant number of countries, in which there is growing food demand, are experiencing the sharp lack of land resources. In modern conditions, agricultural production increase can be achieved through the existing agricultural land production intensification by sustainable land management implementation in

¹¹⁰<http://agroportal.ua/ua/publishing/infografika/top10-agrokholdingov-ukrainy-aktsenty-2017-v-infografike/>

¹¹¹Andreychuk V.G. (2015) *Agribusiness challenge: finding answers, Economy AIC. number 5 – P. 12–22.*

¹¹²*Doing the agricultural business in Ukraine / Association of "Ukrainian club of agrarian business". (2016) – Kiev: UCAB, 82 p.*

compliance with the economic, ecological and social land use components.

Production methods that are prevalent in agriculture should be critically studied under the global food challenges conditions. Significant land arrays are under their production capacity gradually reduce threat caused by excessive population pressure and agricultural production practices instability. Some external factors are attached to the physical land resources availability limitations in separate countries: climate change, competition with other industries and socio-economic changes. Food consumption increase in in developing countries and production reorientation from food purposes to bioenergetics in developed countries causes agricultural commodities demand increase. Such external economic situation is extremely favorable for Ukraine's agricultural sector.

It is important for Ukraine integrating into the world community to take into account current trends and maximally use the available land resources. The domestic agricultural land have a strong potential that, under appropriate conditions, would allow to provide the production 80 million tons of grain, more than 15 million tons of oil crops, 4 million tons of meat. Available land resources will not only allow to fully providing the state food security but also make it one of the important players in the global agricultural market where food products demand increase observed¹¹³. At the same time, the agrarian reform incompleteness, lack of foreign economic activities sphere consistent state policy inhibits investments in agricultural enterprises, especially with a closed production cycle.

Under the agribusiness corporatization conditions along with economic efficiency increase, extensive economic activity method with monocultures implementation and energy-intensive crop cultivation, which causes soil fertility decline and productive forces reproduction infringement, is typical among the domestic producers. Significant agricultural land areas are used with the purpose of biofuels crops

¹¹³Markin I.A. (2015) *The economic attractiveness of the agricultural sector of Ukraine in conditions of global challenges*, Bulletin Azov State Technical University. Series: Economics – Vol. 30. – P. 169–175.

cultivation¹¹⁴. Modern land use state requires the land resources management approaches as multifunctional and multidimensional object taking into account the ecological and social economic consequences review.

These problems solution is possible subjected to the land reform completion. Nevertheless, there is a number of unresolved issues associated with the agricultural land private ownership introduction and on this basis the land market establishment during the Ukraine agricultural sector to global challenges adaptation period. The unformed institutional and infrastructural land market circulation preconditions, there is no necessary limits set within the legal field concerning the irrational from an ecological point of view land use in particular. Not all the economic activity forms are always equal in land access on practice. Land evaluation issues and rental policy formation in the agricultural land use area require additional research.

The modern needs in land relations regulation caused by a qualitatively new approach to the land purchase and sale processes and the conditions that should form the free land market. Wide discussions, which sometimes has got diametrically opposite character, come together at one thing – the need to change attitudes to land as a result of objective action of at least two groups of factors: the global (climate change, abnormal natural phenomena frequency, anthropogenic situations anthropogenic situations, food problems and extensiveness of the global agriculture development) and institutional (absence of unified approach and methodology to land resources management, land value determination, real land owner formation etc.) character. Ineffective and irrational land resources use in agricultural sector, user attitude to the land during the past century has complicated the process of transparent land market formation similar to developed countries process.

Despite the world's highest level of land in economic turnover involvement, high soil fertility, land-resources potential diversity, the main land reform task – the land ownership to effective landowners transfer in careful treatment conditions and its transformation into a

¹¹⁴Sas I. (2016) *Analysis of the effectiveness of concentration of production in agricultural enterprises, Economy // APC. – № 4. – P. 92–99.*

key economic growth factor, cannot be realized. The relevance and the need of land reform completion also increases by unresolved socio-economic and ecological issues in the land use field.

The effectiveness of Ukraine's economic performance, the nation's well-being and health, development of production and its scale are closely connected with land. In farming it is the main resource of production, an important component, both the level of the national economic development and the well-being of an individual person depending to a considerable extent on the efficiency of its use. In Ukraine land resources ensure the formation nearly 95-97 % of the food fund and two thirds of the consumption goods fund. The formation and development of the farm land market in Ukraine provides for the fundamental change in land relations which have existed for many years. One of the most pressing problems of restructuring land relations in Ukraine is the formation of such land marketing model that would be in line with public interests. In addition, there is no unified opinion among Ukrainian economists as regards land market; the problem of its formation brought and is bringing about a dispute among them.

The adherents of farm land market point out that it must function, as the private ownership of land encourages its effective use. The opponents of farm land market formation state that at the present state of development the inclusion of land in the economic turnover is inexpedient, since this can entail a number of negative consequences. The formation of the market of land resources is of the greatest interest to international corporations and financial organizations as well as to monopoly-and-financial groups which will buy up lands under favorable for them conditions, artificially sustaining low land prices¹¹⁵. The land market will deprive of the property right to land those who work on it, and the setting up of mortgage banks will cause land plot losses by peasants.

The given situation objectively requires the in-depth study and creation of favorable conditions for effective land-utilization by commodity producers. In domestic and foreign economic publications

¹¹⁵ *Ciaian P. Institutional Factors Affecting Agricultural Land Markets / P. Ciaian, d'Artis Kancs, J. Swinnen, K. Herck, L. Vranken. – Brussels: Centre for European Policy Studies 2012. – 22 p.*

the adequate attention is paid to the problems of the creation and functioning of the farm land market. Well-grounded research has been conducted by L. Abalkin, D. Boghynya, V. Bodrov, M. Vitkovsky, A. Galchynsky, V. Zbarsky, O. Krysalny, Yu. Luzan, I. Lukinov, V. Males, B. Panasyuk, O. Onyshchenko, P. Sabluk and others. The research by the above authors has made a substantial contribution to the development of the subjects discussed, though the present-day realia convince us that quite a few problems as to the formation of farm land market are not enough studied nowadays.

Land reform in Ukraine, as in many other former Soviet republics, progressed very slowly after the country declared independence in 1991. It was only in 1999 that Soviet-era farms were restructured based on private ownership. All of them were mandated to conclude lease contracts based on land deeds (certificates) distributed among employees of former state and collective farms. Each deed was to be allocated an individual land plot and delimited. 6.9 million people received land certificates, of which 6.2 million were allocated land plots. The size of plots in a given region depends on land availability and the region's population¹¹⁶.

Domestic economic publications present different views on the interpretation of the essence of farm land market. From the legal point of view it is a totality of social relations which are regulated by the provisions of active legislation in the course of land redistribution by governmental and local authorities. The concept of land market also includes the system of legal and economic relations concerning the ownership, use and disposition of land plots. Publications most often interpret land market as a purchas-sale process which is the implementation of the mechanism of land supply and demand interaction. The idea of land market being a medium of land redistribution among its owners by economic methods on the basis of competitive supply and demand, it is worth of paying attention to.

Summing up all the views presented, we guess that farm land market is the system of economic and legal relations between citizens,

¹¹⁶*The association "Ukrainian club of agrarian business" (2015), Vedenie agrarnogo biznesav Ukraine [Conduct Agribusiness in Ukraine], UCAB, Kiev, Ukraine.*

legal entities and the state which come into being in the process of land purchase and sale, lease, mortgage and exchange for carrying out effective economic activity. In land market the purchase and sale of land, lease, mortgage and exchange of plots are forms of market operations.

Taking into account the above functions we can say that land market fulfills two major tasks: firstly, it ensures the implementation of principle of the rational and effective land use and receiving a maximum payoff from each unit of the land area incurring minimum expenses; secondly, it forms the attitude to land as a specific value and promotes the conservation of lands as well as the improvement of their fertility.

An important place in the creation and performance of the full value land market is occupied by its infrastructure which intermediates between the operations of land purchase and sale, lease, exchange and mortgage as well as ensures the reliability and stability of its functioning. The infrastructure of the farm land market performs the following functions: ensures the promptitude in and effectiveness of the activities of land market participants; provides information support; regulates purchase and sale; protects the interests of market participants and renders financial support to them.

The farm land market infrastructure includes such basic elements as land markets (exchanges), banks, trading houses, insurance companies, professional consultants, brokerage and legal consultation offices, information services and specialized education establishments¹¹⁷. The farm land market can ensure the performance of its tasks and promotes the most rational management subject only to availability of the full value market infrastructure. In Ukraine the creation and development of the farm land market will take place together with the formation of the competitive environment in the national economy, building of specialized infrastructure and in the presence of the effective demand for land and landowners able to rationally use it. The effective performance of this market provides for the regulation on the part of the government which must carry out land redistribution, fix private landholding and control the intended land use.

¹¹⁷*Dankevych V.Y. Creation of agricultural land market in Ukraine/ V.Y.Dankevych // The advanced science journal. – 2014. – № 4. – P. 35–39.*

The situation has turned out in Ukraine when on the one hand there is a desire to lift the moratorium on the purchase and sale of land, and on the other hand there is a fear that this process will acquire a speculative character taking into consideration the absence of the proper legal justification of land transactions. The profitability of most domestic producers makes their prospects for the acquisition of land plots impossible. Because of the degradation of most enterprises, the rural population, a large segment of which (55 %) are now pensioners, can see no prospects and have no possibilities to work on land¹¹⁸. Therefore, in case of lifting the moratorium this group of the population is the most sensitive one and under unorganized market conditions can lose their land shares at an absurdly low price.

It should, however, be noted that in Ukraine the moratorium on land sale cannot prevent farm land transactions, but in the absence of the transparent market it generates their shadow turnover. As a result, rural landowners suffer losses under quoting their land plots as compared with the competitive market conditions, as shadow transactions do not provide for the payment of taxes to the state and local budgets. In order to lift the moratorium, that is to introduce the full value farm land market it is necessary to carry out a number of measures which would ensure its transparency and democracy.

While creating farm land market, it is necessary to stipulate by law the real rights in land and its natural resources for peasants, the guarantee of food security and adequate as well as quality nourishment with domestic natural products, foreign sale of farm surplus, balanced development of settlements as an integral living and working environment for Ukrainian peasants, access to public data, soil conservation and its fertility reestablishment, conservation of land and other natural resources.

An important step will be the inclusion of land assets in the owners' equity of farm businesses which will give an opportunity to preserve integrated land-and-property complexes in agricultural production and ensure their access to credit resources. It should be noted that under the conditions of the financial and budgetary crises

¹¹⁸Fedorov M.M. *Transformacia zemelnuh vidnosun do runkovuh ymov [dopovid]* / M.M. Fedorov // *Ekonomika APK*. – 2009. – № 3 . – P. 4-18.

farming has to search for financing sources. All over the world the main source of finance is credit on mortgage land, and for that a landowner must have real rights in land¹¹⁹.

The important task of the state land policy for strategic perspective should be Ukraine sustainable agroecological image creation as the country that produces high quality, ecologically safe agricultural products with the help of environmental saving technologies. The abovementioned problems require theoretical, methodological and practical achievements for their solvents, considering the developed countries experience and modern global challenges.

The Land Code approved in 2001 introduced a moratorium on agricultural land sales. The ban has since remained in effect, its removal being conditional on the passage of two laws, on the land market and on the state land cadaster. Although the relevant legal framework was drafted back in the early 2000s, successive Ukrainian governments have lacked the political will to initiate change, expressing concern that farmers would sell their land at very low prices, latifundia would emerge while small and medium-sized farms would disappear, depressing rural regions. With the moratorium in force, agricultural producers are not able to use their land as collateral for loans, which severely limits their capacity to attract financing¹²⁰.

Potential land reform also met with strong resistance from local authorities and some agro producers with an interest in the moratorium remaining intact. Local officials, in charge of registering land lease agreements, are interested in executing short-term leases to use the opportunity to extract bribes in the process. Moreover, they are responsible for distributing the government's financial support to farmers in their regions, which gives them additional power. The status quo is also beneficial for agro producers pursuing short-term business strategies. Enjoying low lease payments, they can plant highly profitable but soil-exhaustive crops, violating crop rotation rules and not investing

¹¹⁹ Dankevych V.Y. *The essence, tasks and functions of the farm land market / V.Y. Dankevych // The advanced science journal. – 2013. – № 8. – P. 12–16.*

¹²⁰ <http://agroportal.ua/ua/publishing/infografika/top10-agrokholdingov-ukrainy-aktsenty-2017-v-infografike/>

in soil improvement, and then leave the exhausted fields and move on to lease new ones.

At the same time, the land market is already working. This is evident from the data Statistical Yearbook “Land Governance Monitoring in Ukraine”. The Land Governance Monitoring is a system for collecting, storing and publishing data on the status of land governance in Ukraine. The Monitoring is carried out at the level of districts (rayons) and cities of regional subordination, as well as for cities of Kyiv and Sevastopol. These indicators describe the basic characteristics of land resources and land governance, namely the completeness of the State Land Cadastre and State Registry of Property Rights for Real Estate; the number and characteristics of land transactions; land tax; land-related conflicts in court; privatization and expropriation of land; and equality of rights among different categories of land owners and land users.

During July 2015 – June 2017, 3,632,386 transactions took place where ownership and/or use rights were transferred, 89.5% of transactions were for agricultural land. Lease (76.1%) dominated the transactions with agricultural land. Other transactions included inheritance – 18.3%, sale and purchase – 3.1%, exchange and gifts – 1.6%, emphyteusis – 0.8%, and mortgages – 0.05%. Non-agricultural land market showed an entirely different structure: rent – 19.2%, inheritance – 26.8%, purchase and sale – 36.8%, exchange and gift – 15.4%, and mortgages – 1.8%¹²¹ (Fig. 1–6).

Today few people doubt the necessity of fostering the agricultural land market. Advocates of the immediate abolishing of the moratorium believe that since its introduction, there has been no expected boom of agricultural production and no reasonable level of food security has been achieved; moreover, Ukraine has lost its chances for foreign food markets.

¹²¹Statistical Yearbook “Land Governance Monitoring in Ukraine: 2016-2017” [Electronic resource]. - Access mode : <http://www.kse.org.ua/en/research-policy/land/governance-monitoring/yearbook-2016-2017/>

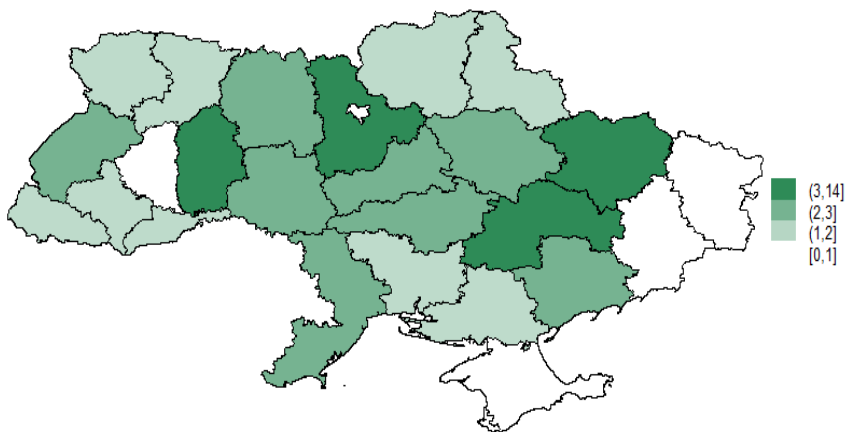

Fig. 1. The total number of land parcels which were bought out or sold, 2016, th

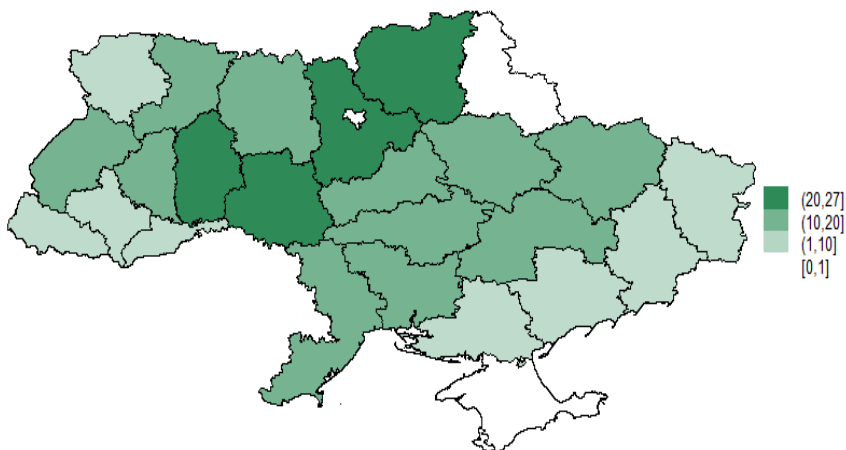

Fig. 2. The total number of land parcels transferred by inheritance, 2016, th

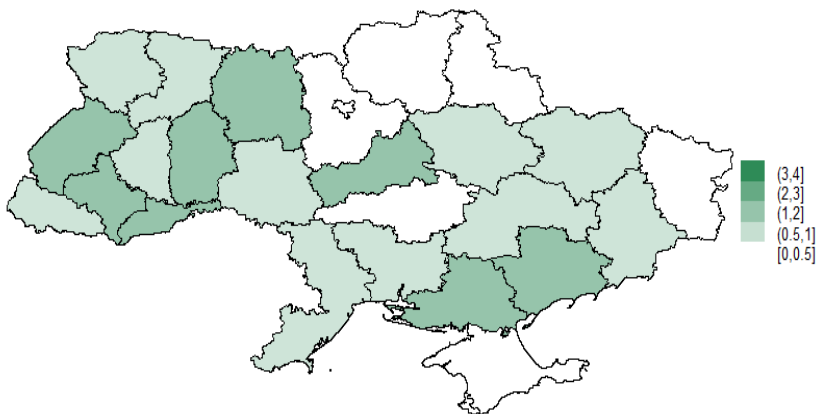

Fig. 3. The total number of land parcels exchanged / gifted, 2016, th

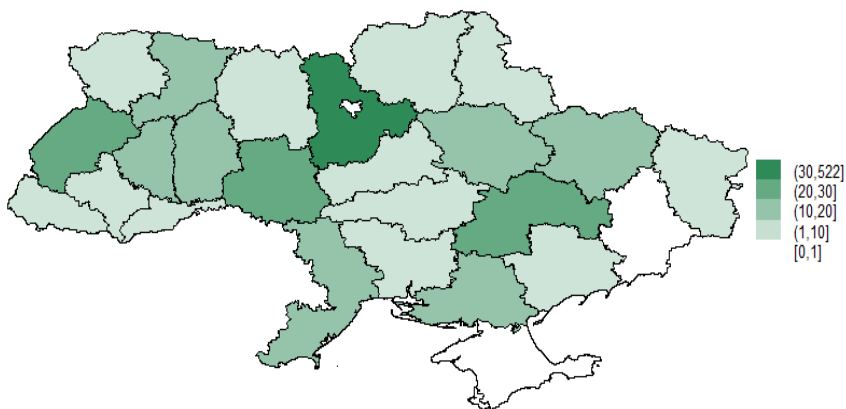

Fig. 4. The total number of land parcels that were mortgaged, 2016

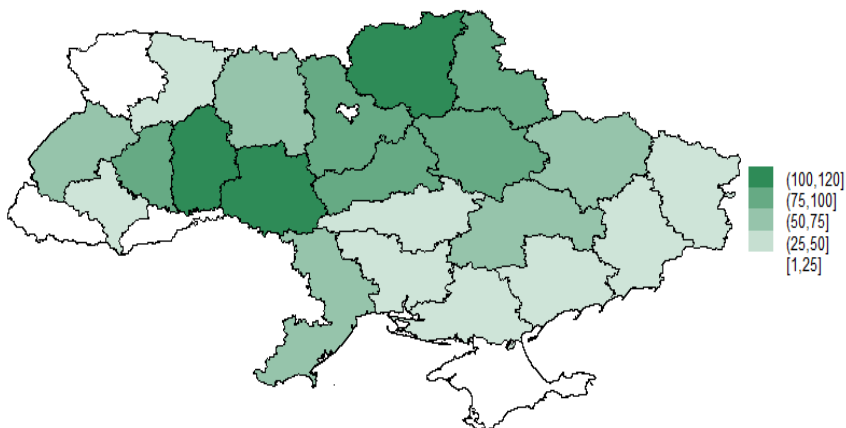

Fig. 5. The number of rented land parcels, 2016, th

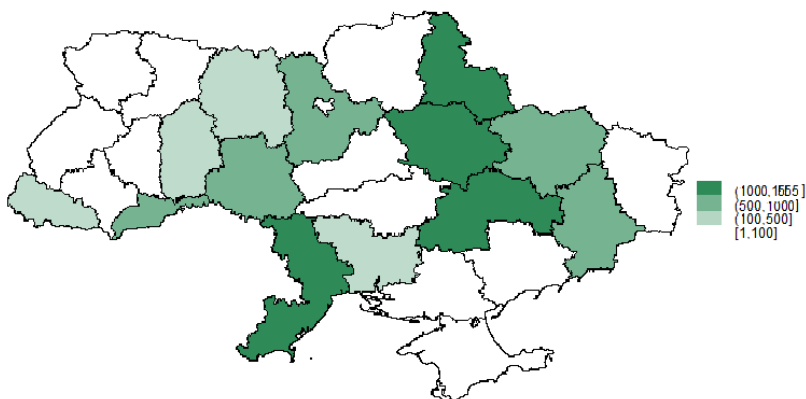

Fig. 6. The total number of land parcels transferred by the emphyteusis, 2016

Additionally, life quality of the farmers who were leased land plots in the early 1990s has worsened considerably instead of being improved as a result of the efficient land utilization. It is important to figure out why this happened. The reason may be the lack of land ownership when the farmer does not see any meaning in improving the quality of the land or its long-term productiveness. Investments and bank loans are two key constituents of the development of agriculture. However, profitable financial terms cannot be secured without the right to own land. Private local investors are frightened to invest into something they cannot possess, while foreign investors consider agriculture an area too risky to put their money. SWOT-analysis of the land market based on sales presented in table 1

Table 1

SWOT-analysis of the land market based on sales

<p>“Heavy” side</p> <ul style="list-style-type: none"> - An incentive for the development of production; - The redistribution of land to investors; - Increase in income; - Solving the complex problems of ownership ground. 	<p>“Weak” side:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Inefficient and dependent legal system, especially - the courts; - Lack of traditions and habits; - Lack of institutions and infrastructure; - Difficulty of early agricultural activities; - Poor motivation of sellers; - “Shady business” and criminal influences; - Lack of regulatory software.
<p>Opportunities:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Favorable investment climate; - GDP growth; - Promotion of structural change; - Meet the needs of customers. 	<p>Threats:</p> <p>The formation of the “owners”; Threat of large estates and rentiers; More expensive product-reducing; Competitiveness; Loss of status “property of the people”.</p>

The farm land market functioning in economic, natural and legal aspects requires the adherence to a number of principles which must be the basis, central idea and foundation of the market land system. The

fundamental principles of farm land market forming and its stable functioning should be the government regulation, freedom in the activities of economic management entities, self-financing, economic responsibility for management results and competition on the land market. Although the Ukrainian authorities are still working on the final version of the land market bill. Lawmakers are currently discussing many limitations concerning land ownership, lease rights, preemptive rights and size of land plots to own.

SWOT-analysis of the land market based rental presented in table 2.

Table 2

SWOT-analysis of the land market based rental

"Heavy" side	"Weak" side:
<ul style="list-style-type: none"> - Land and receive long-term short-term users; - No complicated regulatory software; - Availability of traditions and habits; - Reduction threshold means for early agricultural activities; - An incentive for the development of production. 	<ul style="list-style-type: none"> - Mediocre motivated sellers and weak - buyers; - The need for a system of accounting and control; - Inefficient and dependent legal system, especially - the courts; - Lack of institutions and infrastructure
Opportunities:	Threats:
<ul style="list-style-type: none"> - "Conservation status" property of the people" ; - The ability to "fix" the situation; - Equal opportunities of future generations; - Favorable investment climate; - Promotion of structural change; - Meet the needs of customers. 	<ul style="list-style-type: none"> - Local monopolization of the lease; - The dominance of short-term contracts; - The problem of quality control of soil; - The problem of instability; - The formation of the "owners"; - Threat of large estates and rentiers ; - More expensive products.

Ukraine's state policy in the sphere of land relations must be aimed at the protection of domestic commodity producer interests and

maintenance of domestic high-commodity farm production, this being the guaranty of the state's food security. The main purpose of the national land policy, considering the determined at national level EU integration agricultural economics prospects, should be stability and efficiency of agricultural land use system functioning that is oriented on national food security issues solving and rural communities and territories welfare achievement. For this purpose, considering the developed countries experience, it is necessary to determine at the state level scientifically grounded models, agricultural land use norms and standards system, forest and water resources, to ensure their strict observance.

SYSTEM OF FORMATION, FUNCTIONING AND DEVELOPMENT OF LABOR POTENTIAL IN RURAL AREAS

(Irina Gorbachova)

The revolutionary changes in the conditions of the activity of rural areas in Ukraine determined the necessity to revise the business paradigm, which, in turn, outlined the directions of restructuring the system of their management. At present, it has become apparent that the use of classical management postulates in managerial practice is not able to ensure the survival of rural areas in a dynamic market environment. In addition, the practices of successful business structures prove that the labor potential of rural areas is a source of competitive advantages in the long run. Taking this into account, it is necessary to approach the elaboration and revision of the systems for the formation, functioning and development of labor potential of rural areas in the context of guaranteeing food security of the state through the efficient use and increase of resource potential with the priority development of its personnel component.

Since the significance of the systems of formation, functioning and development of labor potential is increasing, problems of intellectualization of production are becoming more relevant and there is a need for adaptation to the employee's personality, a number of

scientific works appeared; they resulted from the thorough and comprehensive research of the topical directions of the development of human resource management systems in rural areas. Taking into account the implementation and constant development of market relations in the agricultural sector, current trends of the domestic and international labor markets, review of institutional support of the agricultural policy of the state led to the outlining of new management tasks at the microeconomic level. These circumstances determine the necessity to study the reasons of the reduction in the number of well-qualified personnel employed in rural areas, the deterioration of its qualitative and structural characteristics, the unsatisfactory state of personnel development (including retraining) and its high turnover, the absence of effective motivational levers, which ultimately led to a decrease in the effectiveness of using personnel as the main resource of rural areas.

Therefore, the current state of social development, which is characterized by instability, crisis phenomena in the economy, social tension and contradictions, requires focusing the attention on the creation of an effective system for the formation, functioning and development of labor potential especially in rural areas. Labor potential of rural areas is formed from the existing quantitative representation of employed people with their corresponding qualitative characteristics: age and gender structure, professional and academic level. The system of formation, functioning and effective use of labor resources is shaped under the influence of changes in the external and internal environments of rural areas, as well as changes occurring at micro and macro levels.

The methodology of forming the system of labor potential in rural areas is determined by the peculiarities of agricultural production (seasonality, specific conditions and organization of labor use, dependence of its results on social and economic conditions). It also involves interlacing the economic process of reproduction with natural factors that determine the specific character of the production activities of personnel in agriculture. Functioning of the system of labor potential in rural areas takes place under the influence of the interaction of two subsystems – system-forming (conjuncture of labor market, labor

legislation) and system-saving (socioeconomic and labor conditions, forms of implementation of motivation).

Currently, demographic processes have not lost their decisive importance for the formation of the number of employed rural population. During the period from 2015 to 2017, the rural population of Ukraine decreased by 3.35 million people. Ukraine is the “leader” among European countries according to the level of maximum morbidity and minimum birth rate in rural areas per 1000 people. Morbidity increased by 26.4% during the same years. The birth rate has fallen by half for the last 10 years. If in 2015 the average number of children born by a woman throughout her life amounted to 2.1 children, then in recent years this number has decreased to 1.2 children. At the same time, for a mere reproduction of the rural population, this index is required to be not less than 2.1. Therefore, according to the UN estimation, Ukraine is classified as a dying country. In fact, the annual decrease in the rural population of Ukraine in recent years amounted to 400 thousand people taking into account the emigration¹²².

A number of interrelated causes can be included to the main motivators of the demographic crisis in rural areas. First of all, these are economic, social, psychological and cultural reasons. And economic factors are at the core of the demographic crisis. Over the last 10 years, the average income level of the rural population has decreased by about 4 times. According to the estimation of Professor, Doctor of Science in Economics A. M. Kolota, the loss of income of the entire population of Ukraine during the period from 2015 to 2017 amounted to more than USD 2 trillion¹²³.

The sharp decline in the incomes in rural areas had a determining influence on the reduction in the number of the population and deterioration of their health, as well as on the emigration processes. The birth of the first and even the second or third child in rural areas often turns out to be unacceptable luxury. If one takes into account the

¹²² *Demographic and social statistics / Labor market: statistical data [Electronic source] / State Statistics Service of Ukraine.* – URL: <http://ukrstat.gov.ua/>

¹²³ *Economic statistics / National accounts: statistical data [Electronic source] / State Statistics Service of Ukraine.* – URL: <http://ukrstat.gov.ua/>

official minimum of subsistence for a child, about USD 14.5 thousand will be needed for the upbringing of a child under the age of 18 (based on the rate 1 USD – 28.5 UAH), of two and three children USD 29 thousand and USD 43.5 thousand respectively. Thus, the average income level of the rural population in Ukraine does not ensure their mere reproduction. The critical situation with the birth rate in Ukraine is also confirmed by the fact that during the period of 2015-2017, the pace of decrease in the birth rate in rural areas increased by 4 times¹²⁴.

Thus, the demographic situation that has developed in Ukraine in recent years had a significant impact on the processes of formation, functioning and development of labor resources in rural areas. The socioeconomic processes that take place in the agricultural sector of the economy, which is the main field for applying the labor of a rural resident, affect the natural, migratory and economic movement of the rural population towards its reduction. A problem of national importance comes up, that is the population density in rural areas of the country.

Unemployment is a significant factor that has the impact on the labor market. Economists specify many reasons of unemployment in rural areas. One of the main reasons is that many collective farms collapsed in the process of reforming the agricultural sector, and new ones were not formed in their place. Also, due to the rapid development of technologies, there was no need for a number of jobs. As a result, a significant part of the workforce remained unengaged in production. Shepherds, combine drivers, milkers, pig-tenders, tractor operators, weeders and other workers were out of work. Most of them came to employment centers with the hope to find at least some kind of job. Farm enterprises, which theoretically could ensure the development of highly productive agriculture and thus provide more jobs for the rural population, hardly moulder and cannot fulfill these functions due to high prices for fuel and lubricants and plant protection products, inaccessibility of credit resources and high taxes.

¹²⁴ *Official web-site of the State Employment Service of Ukraine [Electronic source]. – URL: www.dcz.gov.ua.*

The analysis of the current state of employment of the rural population in the region showed a conundrum: there is nobody to work near the land, but the majority of the working-age population is unemployed. In 2017, the employment service employed only 14.8% of the unemployed rural residents (average region indicator was 26.6%), which indicates the immediacy of this problem. The work of women and young people was the most non-demanded in rural areas (among those fired because of redundancy 48.1% were women). Two thirds of all the unemployed are women, and 37.4% are young people under the age of 28¹²⁵.

In 2017, most often people became unemployed in rural areas due to their wish to resign – 37.7% of all unemployed, most rarely the reason of unemployment was the demobilization from compulsory military service (1.0%) and for health reasons due to retirement because of age and disability (1.2%). This was typical both of female and male, 42.0% and 34% respectively, which is a deviation of 7.4%. The number of the unemployed of working age in rural areas amounted to 1 million 781 thousand people¹²⁶.

In rural areas, in particular in Zhytomyr region, the problem of the age structure of the population became more acute. At the same time, a decrease in the number of employed young specialists was registered. Their resignation is explained by low salary, lack of prospects for professional self-realization and reluctance to live in rural areas. The conducted analysis of the social effectiveness of the system for the formation of the labor potential in rural areas shows that there are no guarantees for a long-term employment (the threat of losing the jobs); there are poor working conditions as well as cultural and household services in the workplace, lack of professional qualification promotion, unfavorable social and psychological climate, etc.

The negative trend in the unemployment rate in rural areas is remote from reality, since there are many problems with

¹²⁵ *Demographic and social statistics / Labor market: statistical data [Electronic source] / State Statistics Service of Ukraine. – URL: <http://ukrstat.gov.ua/>*

¹²⁶ *Economic statistics / National accounts: statistical data [Electronic source] / State Statistics Service of Ukraine. – URL: <http://ukrstat.gov.ua/>*

unemployment statistics particularly in rural areas. These problems do not allow for an unbiased assessment of the realities of unemployment in Ukraine: the statistics does not take into account part-time employment as well as false information from the unemployed; it is impossible to record those who have lost “hope for work” and are not registered in the employment service, and also those who are compulsorily on leave on the initiative of the administration are considered to be employed.

A large proportion of the employed in rural areas work without official registration, so it is almost impossible to check those who are involved in the shadow economy, those who receive unemployment assistance, and those who immigrated abroad to earn money due to lack of work. Neither two million of rural residents who live only from their subsistence farming nor those who have temporary secondary job are included in the unemployed. A significant number of rural population is currently in a situation of involuntary part-time employment. Solely the number of part-time employees exceeds 2 million people¹²⁷.

An increase in unemployment caused a decline in living standards, affected children, young people, and elderly people. A number of concepts, programs and additional measures aiming to reform agricultural production, to develop the social sphere of rural areas, and to strengthen the fight against unemployment are ineffective and a complete failure. That is why in the last three years the unemployment rate has increased both in rural areas and in Ukraine as a whole.

Thus, in the context of the present economic situation, the current pace of dismissing the employed population in rural areas is increasing. At the same time, only the surface official level of registered unemployment is recorded. Rates of unemployment in rural areas are considerably more hidden. The process of retaining the excessive workforce at enterprises is becoming wide-scale in order to preserve labor resources, which practice unpaid leave, part-time work (for a

¹²⁷ Kolot A. M. *Cost and price of services of workforce: theoretical aspects of formation* / A. M. Kolot // *Ukraine: labor aspects*. – 2017. – No6. – P. 19.

week, month), etc. Therefore, the unemployment rate is of somewhat “distorted” nature.

Reduction in demand leads to a decrease in the capacity of the labor market and, consequently, in employment opportunities. A problem fact is that a large number of unemployed people from rural areas without previous experience of work and unskilled citizens are registered in the employment centers, which makes it impossible to compete in the labor market and becomes an obstacle when selecting applicants for jobs according to the request of employers.

Thus, the analysis of the current state of employment in rural areas suggests that there are negative trends in the use of labor potential: on the one hand, the level of unemployment is too high (including hidden unemployment); on the other hand, there is a shortage of workers.

Consequently, under current conditions, the problem of creating and preserving jobs, developing socioeconomic conditions for the effective use of human resources in the agrarian sector comes up. The next task is to change hidden unemployment over to its open form, which will allow for identifying and assessing its real volumes, creating new conditions on the labor market, and will also eliminate artificial shortages and promote more efficient use of labor reserves. Since under present crisis conditions, the most vulnerable categories of the population are youth and women, there is a need for the development of a targeted comprehensive program for their effective employment, vocational training and retraining. In this regard, the formation of a system of state regulation of the labor market is determined by objective trends in the development of the agricultural sector, their influence on the functioning of agricultural enterprises of various forms of ownership. The transformation of the agricultural sector of Ukraine led to significant changes in the economic mechanism for the formation of social infrastructure, which deepened the problems of forming the labor potential in rural areas and contributed to the spread of labor migration.

Significant geopolitical transformations have an impact on all aspects of the life of society, in particular migration processes in rural areas. The intensity, character, direction of the migration of the Ukrainian population changed fundamentally after receiving a visa-free

travel, owing to which the country became open to the world, and its citizens gained the right to movement. The signing of the agreement regarding the association and visa-free travel between Ukraine and the EU caused a number of important reforms in the field of migration management. At the same time, the annexation of the Crimea and the conflict in the Donbass conditioned a large-scale forced displacement of the population, a deep economic crisis and intensification of labor migration.

After the introduction of democratic freedoms, in particular freedom of movement, the transboundary mobility of the Ukrainian population has grown rapidly, first of all owing to border crossing in the west. In 2017, for the first time, the number of trips of Ukrainians to Poland exceeded the number of visits to Russia, which traditionally was the most visited by the citizens of Ukraine and with which the visa-free travel was maintained. At present, there are dynamic changes in the migration behavior of rural residents under the influence of European integration processes. According to the data of the Delegation of the European Union to Ukraine, during the first month of the functioning of a visa-free travel between Ukraine and the EU, almost 100 thousand Ukrainians used it, of which 46% are residents of rural areas. According to the information from the State Migration Service of Ukraine, at the beginning of July 2017, 4 million 50 thousand biometric passports were issued; by the end of the year 2.4 million of such documents are planned to have been issued. Thus, many Ukrainians are already using the visa-free travel with Europe, and soon more than 6 million citizens will have this opportunity¹²⁸.

The mobility of rural population towards the European Union was rather high and was steadily growing even prior to the visa-free travel. According to sociologists, during the last two years, every tenth rural resident visited the EU countries at least once. And a third of them traveled to Europe three or more times. The main purpose of the departure was employment (38%). With the introduction of a visa-free

¹²⁸ Shchykov P. P. *Worldwide migration – state and prospects for Ukraine* / P. P. Shchykov // *Reporter of the Lviv Polytechnic National University*. – 2017. – No748. – P. 119-231.

travel, the proportion of those who intend to travel to Europe increased expectedly – by 50%. Although the most common purpose for those who plan to use the visa-free travel is having rest, 23% of respondents admitted they are going to leave for the EU to find a job. It caused severe problems. Whereas only short-term trips (up to 90 days within 180 days) for private purposes (tourism, visits to friends or relatives, search for business partners, participation in seminars, conferences) can be carried out without a visa. The right to employment is not provided for. That is, if Ukrainians use a visa-free travel for earning money abroad, it can lead to an increase in illegal labor migration, which involves significant risks for an individual, as well as extremely negative consequences for the country, down to the suspension of the visa-free travel.

The citizens of Ukraine gained the right to free movement at the same time with the profound structural transformations of the economy, accompanied by a decline in living standards and an increase in unemployment. As a result of degradation of the system of tuition-free education and medicine, the payment for these services fell on the rural population. In the absence of an advanced crediting system, individuals who wanted to start their own business needed a startup capital. Consequently, the transition to a market economy created a new consumer demand for such high-cost goods as housing, cars, household appliances, etc. All of this stimulated labor migration from rural areas to foreign countries, which turned into a mass phenomenon and a source of income for many families.

Men prevail among rural labor migrants. The main destination countries for migrant workers are Poland, the Russian Federation, the Czech Republic and Italy. They account for the majority of the total flow of short-term and long-term migrant workers. The main areas of employment of Ukrainian workers abroad are, first of all, construction (men) and work in households (women), as well as service industries and agriculture.

Labor migration from rural areas is a complex system that combines the social, legal, economic, technogenic, political and demographic subsystems based on different level of generalization and hierarchy that interact through the flows of resources and information in the global space and time. It manifests itself as an integrity with

properties that are absent in its components, providing new opportunities to each individual migrant without changing their individual needs, which leads the individual to a fundamentally higher level of socioeconomic existence.

One of the most important conditions for the formation, functioning and development of the system of labor potential in rural areas is satisfaction of its social and economic needs. The reliability and stability of the parameters of the system of reproduction of labor potential in rural areas is determined by the interdependence and interconditionality of its structural elements, which include the physical condition of rural residents and their health, the level of education and competence, the social and demographic structure of rural areas, the intellectual and cultural level, and the personal qualities of an individual.

In light of this, there occurred a need for a comprehensive institutional analysis of the problems of the formation, functioning and development of the labor potential in rural areas, and for bringing into action those factors that are determining in the context of the establishment of a socially oriented market economy in Ukraine.

The most important social and economic components of the system for the formation, functioning and development of the labor potential in rural areas are the level of material prosperity of rural population, their living conditions, medical condition and fitness to work, development of culture, education and sport in rural areas, and also the level of trade and household services provided to rural residents.

The formation of labor potential in rural areas is significantly influenced by the level of total revenue of rural households, the level of provision of rural settlements with comprehensive schools, the percentage of rural population in the de-facto population of the region. Provision of rural areas with general educational institutions is an important prerequisite for the reproduction of the labor potential in rural areas in the long run.

In order to improve demographic factors that directly influence the formation of the labor potential in rural areas, it is necessary to create jobs for promising young and highly-skilled workers, improve the material and living conditions of rural residents, provide housing for

lower-income and young specialists, raise income and living standards of the rural population, increase the birth rate, control the migration of highly-skilled workers abroad and counteract illegal migration.

It is necessary to intensify efforts to create a stable, transparent, predictable and well-managed economic and political environment for returning migrants to rural areas by means of: a) revision and adaptation of banking regulatory norms aiming to determine whether they hinder money transfers and do not allow labor migrants and diaspora members for saving and investment opportunities; b) reconsideration and improvement of the regulation of small and medium-sized businesses; c) consideration of projects for the implementation of selected tax incentives, privileges and subsidies for loans taken for investment in business and development projects that attract the return of migrant workers and their money transfers to Ukraine.

The state regulation of these processes has a significant impact on the formation and development of the labor potential in rural areas. The imperfection of legislation and the violation of certain norms of legislative and regulatory enactments do not create prerequisites for raising salaries in agriculture at least to the level of the average salary in the national economy. This, in turn, does not allow for the stabilization of the labor potential in rural areas and does not ensure an increase in the rate of growth in terms of efficient use of labor potential.

ECONOMIC, ECOLOGICAL AND SOCIAL CONSEQUENCES OF USING NATURAL RESOURCES BY THE AGRICULTURAL BUSINESS

(Yevhen Dankevych)

Farming is one of the most sensitive factors of environmental influence which especially shows itself in connection with the extensification of the agrarian production, namely the continuous growth of the area under tillage as well as deep tillage, chemicalization, engineering reclamation and high concentration of production. The extensive economic growth is the easiest line of agricultural development, but it causes a number of negative ecological and

economic results. A principle element of the integrated production management is the necessity of applying the systems approach to the preservation, rational utilization and reproduction of natural resources that must be considered as a single whole under the conditions of many-sided human influence upon them. Otherwise, there is a real threat for Ukraine to lose its competitive advantages in farming production.

Ukraine has 42.8 million ha (Mha) of agricultural land comprising 71% of the country's total area, of which 32.5 Mha is arable (excl. pastures, grasslands, permanent plantings etc.). Ukraine is richly endowed with chernozem (also known as "black earth"), one of the most fertile soils worldwide. Ukraine accounts for about 25% of the global chernozem area. Chernozem, a black-colored soil that contains a very high percentage of humus along with phosphoric acids, phosphorus and ammonia, occupies 41% of Ukraine's total area and even more of its agricultural land (54%) and plow land (62%)¹²⁹.

Under existing conditions, the agrarian production is characterized by a high degree of concentration and automatic control as well as the increasing amount of natural resources utilized. In addition, the amount of production waste which is emitted into natural complexes is also increasing, what, in its turn, predetermined global environmental changes. This is especially topical for farming where the increase in the output of production and anthropogenic load is in progress.

Among the domestic researchers who busy themselves with the problems of conservation of natural resources are V. Andriychuk, A. Dotsenko, S. Doroguntsov, D. Dobryak, A. Lysetsky, L. Moldavan, I. Lukinov, L. Novakivsky and others¹³⁰. The researchers have made a substantial contribution to the study of the problem of the rational utilization and conservation of natural resources. The current ecological

¹²⁹*Science and technology center in Ukraine. – Available from: <http://www.stcu.int/>. 15:20 18.08.2017*

¹³⁰*Cotula L. Land tenure issues in agricultural investment : SOLAW Background Thematic Report TR05B. Rome : FAO, 2010. 43 p.*

situation, however, requires the development of the new resource-saving and appropriate technologies of nature management in farming.

The methodological and theoretical basis of the research is the systems approach to the study of fundamental principles of economic theory. In the research process the following methods were used: dialectical, abstract-and-logical (for the theoretical generalization and formulation of conclusions); monographical (when studying the advanced experience of the rational employment and conservation of natural resources); empirical (for the observation of the present-day state of agricultural production and comparison with the figures of the best enterprises); statistical-and economic methods and some others.

The agrarian production is directly connected with the utilization of natural resources, namely land, water and forest ones. Nowadays, to raise crop yield commodity producers apply the techniques which negatively influence not only the human and animal health but also the environment as a whole. The consequences of this interference in ecosystems not only deteriorate the quality of farm produce but also affect the ground water state¹³¹. Especially dangerous is the application of nitrates, pesticides and toxic chemicals, as a great deal of them remains in the produce. Year after year the anthropogenic load is increasing which causes the changes in the natural components of agrolandscape (Tab. 1).

Under the present-day conditions of the economic management of farm businesses, the objective process of their production structure transformation is taking place. A characteristic feature is the adaptation of integrated formations to the agro-food market situation. In plant industry this reveals itself in growing energy-intensive crops, the substantial fraction of their produce being intended for export. In animal raising the fall in the total number of animals and the essential decline in their output is being observed. Most commodity producers only use single elements of intensive technologies of growing crops and keeping animals, this causing the decline in labor-intensive sectors,

¹³¹Runge C. F. *Trade Protectionism and environmental Regulations: The New Nontariff Barriers*. North western Journal of International Law and Business. 2004. № 11/1. P. 47–61.

slowdown of rural area development and strengthening of the anthropogenic load on the environment.

Table 1

**Changes in natural components under conditions
of the increasing anthropogenic load on the environment**

Changes in natural components	
soils	✓ transformation of structure and chemical composition as a result of tillage and crop cultivation, excessive application of mineral fertilizers and plant protection means
vegetation	✓ change in species composition during the plowing up of steppes and meadows, transformation of natural plant groupings into cultivated plant ones
animal world	✓ impoverishment of its specific composition because of excessive industrial exploitation and change in ecological conditions
water regime	✓ by means of runoff regulation, creation of ponds and water –storage reservoirs, redistribution of river runoff
climate	✓ by means of active economic activities and anthropogenic load on the environment

Extensive methods of management negatively influence land resources as well. Their uniqueness is contained in the high content of soil humus, the layer of which amounts to 40-50 cm and even more, what is of great importance for farm use. For several recent years soil destruction has grown as a result of economic mismanagement. At present the ecological conditions for successful farming in Ukraine turn out quite unfavorably because of the substantial erosion of soils (18%), their flooding (17%), secondary salinization (25%) and humus loss¹³².

We will give consideration to the problem of land use on the pattern of Zhytomyr region. Having an agrarian orientation, the soil cover in Polissya is spatially very complicated in agroindustrial respect as compared with other areas (tab. 2). The land improvement systems which regulated the soil water regime do not practically function and

¹³²*The World of Organic Agriculture*. URL: <http://www.ifoam.org/> (Last accessed: 21.01.2017).

require major repairs. The given trends resulted in the fact that farm lands in this area are characterized by lower productivity and require additional capital investment for receiving competitive products¹³³.

Table 2

**The ecological and productive state of farm lands
in Zhytomyr region, (thous. ha)**

Land characteristic	1990	2000	2005	2017	Deviation of 2017 from 1990, (%)
The area of lands with the increased acidity level	458.1	351.4	348.6	372.5	81.3
The area of water-logged lands	72.1	80.3	82.6	84.7	117.5
The area of swampy lands	352.4	362.2	363.5	364.8	103.5
The area of lands with the increased stoniness level	10.8	11.9	12.1	12.3	113.9
The area of farm lands exposed to water and wind erosion	75.3	83.9	84.6	87.8	116.6

Under the conditions of the globalization of agrarian markets and high-commodity production, the processes of capital concentration and foreign investment attraction have started in Ukraine's farming. But investors do not always observe the scientifically grounded standards of economic activity management and, as a result, the substantial negative effect on the environment is produced. The current characteristic trends are the extensive method of farming, increase in cultivated

¹³³ *Dankevych Y. Ecologically certified agricultural production management system development [Electronic resource] / Y. Dankevych, V. Dankevych, O. Chaikin // Agricultural and Resource Economics : International Scientific EJournal. – 2016. – Vol. 2. – No. 4. – pp. 5–16. – Mode of access : www.arejournal.com.*

lands, inobservance of crop rotations, application of insufficient quantity of mineral fertilizers¹³⁴.

Integrated agricultural enterprises are leasing about 17,6% of arable land used by agrarian enterprises in 2012 in Ukraine. If trends persist they will cultivate at least half of this category of land in three to four years. The average area of leased land by integrated agricultural enterprises is about 80,000 ha with a growing tendency. The largest integrated agricultural enterprises are leasing more than 250,000 ha of crop land planning to increase this area up to 350,000 ha and beyond [6].

Due to agro-industrial vertical integrated agricultural enterprises as a rule are efficient business projects with preferential access to capital, markets, policy facilitation and innovation. Integrating all elements of agro-industrial production and food marketing in its structure, the competitive edge is achieved by application of new technologies in agriculture, processing, logistics, quality control and selling the final product. Integrated agricultural enterprises produce competitively, which is an important aspect for Ukraine after WTO accession and expansion to EU and world markets. Therefore, integrated agricultural enterprises contribute positively to growth and economic development.

However, considering the recent development of the agribusiness sector that is related to the rise of integrated agricultural enterprises, some corrections should be considered by the Ukrainian government to allow for a balanced agriculture and rural development with a multitude of organizational forms of farming. The government should establish equal and transparent conditions for doing business by all forms of enterprises in the agriculture and food sector. It should reduce unequally distributed production subsidies and replace them by growth-enhancing public investments, such as investment in applied science and practical education, creation of market information systems, support of farm advisory services, and – most important – investments

¹³⁴*Ukraine : Soil fertility to strengthen climate resilience Preliminary assessment of the potential benefits of conservation agriculture / T. Fileccia, M. Guadagni, V. Hovhera, M. Bernoux. Rome : Food and Agriculture Organization of the United Nations, 2014. 79 p.*

in rural infrastructure. The above trends are especially typical of Zhytomyr region's Polissya zone.

Among the high-commodity agrarian enterprises of Zhytomyr region the following ones can be mentioned: Svitanok agricultural firm – 21.4 thous ha, A.T.K. limited liability company – 18.7 thous ha, TAKO private joint stock company – 15.8 thous ha, Ukr Agro RT limited liability company – 11.1 thous ha, Nibulon joint enterprise – 8.1 thous ha, Ukrzernoprom limited liability company – 6.5 thous ha. In 2010 more than 225 mln hr of domestic investment resources were attracted, including 130 mln hr of capital investments. Within 2016 foreign investment amounted to USD 1.4 mln. The basic direction of investment is crop growing branch (tab. 3).

Table 3

High commodity agricultural enterprises of Zhytomyr region

Institutional investor	Line of business	Investment projects
A.T.K.	Crop production, Storage and marketing	Construction of seed factories, commencement of 'big-bag' grain storage technologies
Nibulon	Crop production, animal husbandry, processing, storage and marketing	Construction of elevators, organization of produce processing, development of logistics infrastructure
Svitanok	Crop production, processing	Construction of modern elevators and seed factories
Ukr Agro RT	Crop production	Development of social infrastructure
TAKO	Crop production	Organization of produce processing, development of social infrastructure
V.V. Agro	Crop production, animal husbandry processing	Organization of produce processing, development of social infrastructure
Raiz-Maksymko	Crop production, processing	Revival of animal husbandry branch, organization of produce processing, development of social infrastructure
Agro-Region	Crop production	Organization of produce processing, development of social infrastructure

One of the largest high-commodity enterprises of the region studied is the A.T.K. limited liability company which carries out its business activity in Lubar, Chudniv and Berdychiv districts cultivating nearly 20,000 hectares of land. The enterprise has heavily invested in the construction of the seed factory and mastering first in Ukraine high technologies of storing grain in 'big-bags' as well as the complex of potato storages with current storing technologies. The Svitanok agribusiness farm has implemented the investment project of the construction of an up-to-date elevator in Ruzhyn district. In Chudniv district the elevator with the capacity of 65 thousand tons of grain has been constructed by the Nibulon limited liability company. It should be noted that the leading high-commodity companies have switched over to the cultivation of productive but not very profitable for Zhytomyr region's districts grain crops instead of traditionally profitable but high-expense ones, such as fiber flax, potatoes and hops¹³⁵.

For the harvest of 2016 the high-commodity enterprises sowed 80,000 ha of winter crops, including 51,000 ha of wheat, 12,000 ha of rye and 17,000 ha of rape. Most of investors employ wide-coverage combined machinery of the new vintage which creates conditions for the high technology development of the region's agrarian sector in the near future. It should, however, be noted that a great deal of the lands in the region are not used. According to the research, a third of the region's available arable lands (369.3 thous ha) is out of use, of which 290,000 ha are not used in personal peasant farming units, 39,500 ha are not used by investment companies, and 15,000 ha are not attracted to cultivation by agricultural enterprises without foreign investment.

According to the land use analysis by soil-and-climatic zones, 36% of arable land (365,800 ha) is concentrated in the Forest-steppe zone, 18% (184,700 ha) – in the transition zone and the remaining 46% (472,600 ha) – in Polissya (wood-lands) areas. In the Forest-steppe zone where the land is more fertile and the yielding capacity is higher almost all the arable land is used, the rent is paid in due time and its rate constantly grows. The payment for 1 ha of rented land in the region's Forest-steppe districts (Ruzhyn, Berdychiv, Lubar, Popilnya, Chudniv)

¹³⁵ Dankevych V.Y. *The utilization of farm lands in high-commodity production / V.Y. Dankevych // The advanced science journal.* – 2013. – № 7. – P. 33–37.

averages from 280 to 380 hryvnias. In Polissya there exists a pressing problem of the land cultivation completeness. Less than half of the arable land (48%) is engaged in farming production, and in such districts as Korosten and Chernyakhiv the figures are from 33% to 36%. Besides, the rent payment in the Polissya districts (Korosten, Malyn, Yemilchyno, Radomyshl, Narodychi) is 2 or 3 times less than in the Forest-steppe zone and makes up from 150 to 200 hryvnias.

The essential condition of agricultural production activity is the observance of scientifically based standards of the management of business functions. However, there occur not rare cases of violating agrotechnical requirements of growing grain corn, soya, rape as a monoculture and sunflower with the comeback to the previous place prior to the specified time. The above trends result in the deterioration of the soil cover quality indicators. The cause of this situation is the nonconformity of applied mineral fertilizers to the recommended rates. The livestock husbandry branch is practically absent in each of the enterprises studied which causes the deficiency of organic fertilizers. Stubble remains that are plowed in the soil cannot make up for the fertilizer organics deficiency, the more so that there are facts of straw burning. The unbalanced application of mineral fertilizers when their nitrogen-bearing forms prevail causes the acidification of soils. The absence of the animal husbandry branch substantially complicates the feasibility of the production structure optimization and does not give the opportunity to use organic fertilizers.

The tendency towards the extensive expansion of the lands used in farming, first of all as arable land, is now typical. Within 2005-2016 grain corn, soya and sunflower started to occupy considerable areas. A lot of marginal degraded lands were engaged in cultivation. The pressing problem is the optimization of the country's land fund, reduction in its agricultural development and plowing up which gives the opportunity to improve the ecological state of agrolandscapes.

It should be noted that agricultural enterprises do not have enough incentives to invest in protection and renewal of lands, as:

- 1) most of farm lands are not the property of agricultural enterprises;
- 2) the considerable amount of enterprises are unprofitable or do not get enough profit to make long-term investment;
- 3) the system of

preferential crediting of those economic entities which are willing to take money on credit and invest it in environmental project is absent.

For the last 20 years the ecological state of farm lands in Zhytomyr region did not improve, but substantially deteriorated in many parameters. The only positive indicator is the reduction in the area of lands with the increased acidity level. But this result was not achieved at the expense of raising the intensity of soil liming, but owing to the fact that the farms began to apply a considerably lesser amount of fertilizers¹³⁶.

Three major land cultivation technologies are applied in Ukraine: till, low-till or mini-till, and no-till. Intensive tillage systems leave less than 15% crop residue cover on arable land. The most important negative effect of such technology includes erosion of soil. The soil loses a lot of its nutrients like carbon, nitrogen and its ability to store water, thus requiring a higher rate of fertilizing and increasing grain production costs. Low till or mini-till leaves between 15 and 30% residue cover on the soil. In the no-till farming system, significant amounts of crop residue remain on the soil surface, protecting it from water erosion and improving soil cultivation. No-till farming is a way of growing crops from year to year without disturbing the soil through tillage. It increases the amount of water and nutrients in the soil and decreases erosion. It also contributes to the variety of life in and on the soil but may require herbicide usage¹³⁷.

The inobservance of scientifically justified methods of economic activity management results in the deterioration of the ecological situation and advancement of erosion processes covering 104.8 thous. ha of farm lands which makes 3.5% of the Zhytomyr region's territory and 6.5% of the farm land area. The recent years saw a substantial environmental degradation which caused the intensification of water erosion processes, considerable ecological and economic losses and

¹³⁶Zinchuk T., Dankevych V. *Ukraine agricultural land market formation: domestic and European experience. Formation of modern social, economic and organizational mechanisms of entities agrarian business : collective monograph / ed. M. Bezpartochnyi ; ISMA University. Riga : Landmark SIA, 2017. P. 78–86.*

¹³⁷*Water for food, water for life : a Comprehensive assessment of water management in agriculture / ed. D. Molden. London, 2007. 643 p.*

damage. The extensive economic management, irrational land use and unreasonable plowing up of the arable land resulted in the diminishing of the fertility of soils and their degradation. Over the period of 100 years the soils of Ukraine lost nearly 25 percent of humus. The growth of anthropogenic load in the periods of the implementation of the extensive farming policy not so ensured the achievement of planned world crop yield and livestock productivity levels as diminished the soil fertility. And in case this tendency to be continued, in the not so distant future the native farming can find itself on the threshold of the 'humus hunger – a major ecological disaster, and then none of the agro-engineering, melioration, nature protection as well as organizational-and-economic measures will not be able to restore the agrotechnical land potential.

Agricultural enterprises, on their part, do not have enough incentives to carry out capital investments in land protection and restoration. One can name at the least three reasons of that: 1) most farm lands are not the property of agrarian enterprises; 2) many commodity producers are unprofitable and do not receive enough profits to carry out long-term investments; 3) the absence of the system of the preferential crediting of those economic entities that are ready to make investments in nature protection projects.

It is, however, necessary to mention a number of farms which were able to rationally use the available resource potential owing to intersectoral integration. At present, intersectoral integration is a form of the territorial-and- industrial combination and the aggregation of technologically and economically connected agricultural commodity producers and industrial enterprises. The main aim of the aggregation is the processing of the vegetable raw materials grown and development of trade and servicing structures for achieving a synergic effect when using the raw materials potential.

At present, the urgent problem is the introduction of organic soil management under the conditions of intersectoral integration, that is the system of farm production which restrains or largely restricts the use of combined synthetic fertilizers, pesticides, growth regulators and food additives when feeding animals. This system is based on the application of rational crop rotations, use of plant by-products, manure and composts, beans, organic waste products, biological means that

control pests and pathogenic agents. The given trend of farming production is widely applied at the Galeks-Agro private enterprise in Novograd-Volynsky district of Zhytomyr region. The selling price of the produce grown under the organic soil management is 20-25% higher than when it is grown under the traditional farming system.

It should be noted that the integrated farm businesses were able to achieve positive results in their economic activities due to the use of current technologies, presence of conditions for agricultural produce storage and pretreatment, its partial processing and marketing through their own sales network. For example, at the Tsyurupa private farm business a raw materials base for its own sugar-mill was set up and a closed cycle of sugar production was introduced. Its waste products are utilized in animal husbandry. The organization of the rational sectoral relationship makes it possible to maintain scientifically based standards of economic activity and to rationally utilize the available resources.

The A.T.K. Company applies No-Till technologies which stipulate seeding without soil tillage. This makes it possible to reduce the machinery fleet, do field work in the optimal time as well as optimize labor hours and monetary resources. Traditionally, Ukrainian agrarians used the full tillage technique for soil cultivation, leaving almost no crop residue on fields. However, no-till and mini-till are starting to gain favor in the country due to significant soil erosion from full tillage. Still, only about 10% of Ukraine's arable land was cultivated with the help of the no-till technique while full tillage accounted for over 45% of overall acreage in 2011, being used by both large agribusinesses (operating over 5,000 ha) and small and medium-sized farms.

At the integrated enterprises the classical system of the basic soil cultivation is being replaced by the subsoil tillage (the Raiz private joint-stock company), which makes it possible to economize fuel within 5-7 l/ha, enhance the productive efficiency of plowing units by 7-8%, restore the activity of soil-forming microorganisms and contribute to the maintenance of ecological balance. One of the important aspects of the rational land use is the setting-up of agrochemical inspection laboratories (the Privat group), which makes it possible to take an individual approach when applying technologies in a definite farm field. Due to intersectoral integration, farm businesses have the opportunity

to rationally utilize natural resources and contribute to the revival of rural areas.

Under the present-day conditions of economic management, the utilization of natural farm resources in the native zone of Polissya is irrational and ecologically imbalanced. The correlation between arable and other types of farm lands is now unsatisfactory from both an ecological and economic standpoint. The plowing up of the agrolandscape varies within 50-70% which is nearly twice higher than its ecologically-based index. The situation results in the increased level of anthropogenic load on the environment, thus causing the expansion of soil cover degradation as well as water and air pollution.

To normalize the given situation, it is necessary to improve the legislation in force and work out normative-and-legal acts on the issues of planning and developing populated localities and their neighboring territories, reforming the social, housing and investment policy, land use, especially under the conditions of the activities of integrated formations. It is now necessary to strengthen the controlling-and-stimulating function of the government as to the rational utilization and protection of natural resources, namely to organize the public control over the effective land use by means of the close collaboration between landowners, local authorities and leaseholders.

It is significant to take decisions on the reduction of the anthropogenic load on the environment by farm businesses at government level and directly at every enterprise. If not to stop the negative trends of today, there exists a possibility of losing the most valuable resource the Ukrainian people have, that is the fertile land, making it unsuitable for growing food products through the use of monocultures and chemicals. The research conducted has proved that under the conditions of intersectoral integration and with the combined economic management, there is an opportunity to carry out a balanced, ecologically safe production.

ДЕМОГРАФІЯ ЯК КЛЮЧОВИЙ ДЕТЕРМІНАНТ СТАЛОГО РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ

(Олена Кільницька)

Людський капітал у формуванні цілей та елементів сталого розвитку

Наразі очевидно є криза глобальної системи розвитку. Економічний розвиток сповільнюється як результат вичерпання потенціалу попереднього технологічного циклу. Економіка та поведінка людей пройшли динамічні зміни, проте нова модель стійкого розвитку проходить нелегкий процес свого формування, розробки та обґрунтування альтернативних сценаріїв майбутнього. З ростом конкуренції між економічно розвиненими країнами та економічними об'єднаннями держав загострюється боротьба за контроль над ринками збуту та найважливішими ресурсами – людським потенціалом, енергоносіями, чистою водою, землею, придатною для сільського господарства, сприятливим середовищем ведення для бізнесу. В результаті економічної кризи швидко зростає соціальна нерівність, песимізм та напруга. Ускладнюється конфлікт між урядом та громадянами країни з приводу розподілу доходів. Найзаможні категорії населення продовжують нав'язувати концепцію власної індивідуальної свободи, яка все більше очищується від соціальної відповідальності та перетворюється у вседозволеність, незалежно від наслідків. Проблема світового суспільства заключається не стільки у гостроті кожної з криз, скільки у тому, що вони носять глобальний характер, і нашаровуючись одна на одну, створюють ситуацію, що виходить далеко за межі можливостей та компетенцій національних урядів. Керівництво кожної з країн, приймаючи рішення відповідно з досягнень власних цілей та інтересів, можуть ускладнювати становище своїх сусідів. Боротьба за вплив між країнами та економічними групами, слабкість міжнародних інститутів, та новизна багатьох соціально-економічних проблем не дозволяють розробити ефективні рішення на все більш ускладнені поставлені виклики суспільства, навколишнього середовища та економіки.

Зростаюча нерівність між людьми й країнами світу одна з найбільших глобальних проблем, що стосується якості та безпеки життя людей. Людський розвиток ґрунтується на стабільності суспільних і культурних систем, зменшенні конфліктів у суспільстві, справедливому розподілі благ між народонаселенням, толерантності у взаємовідносинах. Тому соціально-економічна політика розвинених цивілізованих країн світу передбачає різноманітні методи дослідження рівня та якості життя населення та механізми зменшення майнового розшарування.

Методичним інструментарієм оцінки розподілу економічних і соціальних благ є Gini-Індекс, що відображає нерівність доходів населення країни. Вищезазначений показник свідчить про динамічне зростання майнового розшарування населення. Так, за даними Світового банку, у 1973 році відмінність у прибутках між найбагатшими й найбіднішими країнами визначалася співвідношенням 44:1, а нині 72:1. Троє найзаможніших людей Землі мають капітали, що перевищують статок 47 бідних країн світу, 475 найзаможніших осіб контролюють капітали половини всього людства. Зокрема, капітал 50 найзаможніших людей України розміром в 64,4 млрд. доларів 2007 року перевищив 2 державних бюджети країни¹³⁸.

Співвідношення між однією п'ятою найбагатшої і однією п'ятою найбіднішої частинами населення Землі досягло 1:75. Блага цивілізації для найбіднішої групи залишаються недосяжними. Її представники живуть менш, ніж на 2 долари в день, 700 млн. з них проживають в Азії, 400 млн. – в Африці, 150 млн. – у Латинській Америці. Розрив між найзаможнішими й найбіднішою групами людей на Землі за рівнем життя протягом останніх 20 років зріс майже у 10 разів¹³⁹. Загроза досить небезпечна з огляду на кількість

¹³⁸ *Парад толстосумов: 50 самых богатых людей Украины накопили 64,4 млрд. долларов. [Електр. ресурс] // Интернет газета Новости.dn.ua/ – Режим доступа: <http://novosti.dn.ua/details/46009/2.html>*

¹³⁹ *Аналіз сталого розвитку – глобальні і регіональні контексти: У 2 ч. / Міжн. рада з науки (ICSU) [та ін.]; наук. кер. М. З. Згуровський. – Київ: НТУУ “КПІ”, 2009. – Ч. 1. Глобальний аналіз якості і безпеки. 280 с.*

конфліктів у світі, зростання рівня корупції, тероризму, злочинності, погіршення екології, рівня освіти й медичного забезпечення людей.

Альтернативні сценарії та моделі майбутнього пов'язують насамперед із напрямками стійкого розвитку глобальної економіки. Аналізуючи соціально-економічну сутність поняття стійкого розвитку за авторитетними визначеннями встановлено, що стійким є розвиток, що задовольняє потреби сучасного покоління, не ризикуючи можливостями майбутніх поколінь задовольняти свої потреби. Отже, стійкий розвиток – це інтеграція економічних, соціальних та екологічних цілей (рис. 1).

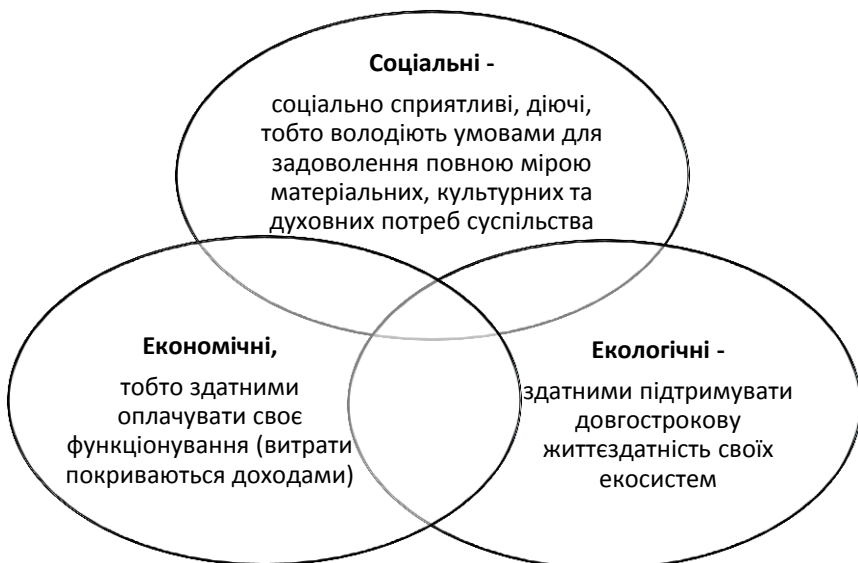

Рис. 1. Цілі стійкого розвитку

*Джерело: побудовано автором за матеріалами Згуровский М. З.,
Статюха Г. О. Основы устойчивого развития общества. Київ: НТУУ
“КПИ”, 2010. Ч.1. 464 с.*

Стійкий розвиток – це глобальна модель соціальної організації, нова цивілізаційна концепція, що є системою оптимальної взаємодії та об'єднує усі сфери життєдіяльності (науку, економіку, екологію та багато інших), що опираються на нові соціальні цінності розвитку людства, збереження здорового навколишнього середовища, оптимальне використання ресурсів та

турботу про майбутні покоління (табл. 1).

Таблиця 1

Основні елементи стійкого розвитку та їх характеристика

Складовий елемент	Характеристика елемента
Політика та право	<ul style="list-style-type: none"> – розвиток сучасної демократії; – система законодавства; – соціальна справедливість; – забезпечення свободи та рівноправності людей перед законом; – координація державних та громадських структур у забезпеченні ноосферного розвитку суспільства.
Економіка	<ul style="list-style-type: none"> – раціональне об'єднання всіх форм власності національному господарстві, цивілізована товарно-ринкова економіка; – демонополізація, вільна конкуренція виробників і споживачів; – виробництво сільськогосподарської та промислової продукції, культурних благ у достатній кількості для забезпечення основних життєвих потреб всіх мешканців планети.
Екологія	<ul style="list-style-type: none"> – забезпечення коеволюції суспільства та природи, людини та біосфери, відновлення відносної гармонії між ними; – збереження екологічних можливостей економічного росту для майбутніх поколінь; – розробка та практична реалізація методів ефективного використання природних ресурсів; – забезпечення екологічної безпеки розвитку; – розвиток біотехнологій, маловідходних технологій; – поступовий перехід до альтернативної енергетики; – удосконалення методів захисту навколишнього середовища; – екологічна освіта молоді.
Суспільство	<ul style="list-style-type: none"> – ліквідація голоду, бідності та безробіття; – турбота про дітей, захист людей похилого віку, хворих та осіб з обмеженими фізичними можливостями; – виховання та навчання дітей і підлітків; – розвиток мережі професійних середніх та ВНЗ
Міжнародні відносини	<ul style="list-style-type: none"> – попередження нової світової війни та регіональних конфліктів; – забезпечення партнерства всіх країн в промисловості, сільському господарстві, культурі, науці на основі співробітництва; – надання усесторонньої допомоги країнам, що розвиваються.
Інформація	<ul style="list-style-type: none"> – високий рівень розвитку науки, техніки та впровадження їх досягнень; – розвиток освіти та засобів масової інформації, їх правдивість; – комп'ютеризація та інформатизація національного господарства і культури; – масове використання електронних засобів для пропаганди успіхів стратегій стійкого розвитку.

Джерело: побудовано автором за матеріалами Згуровский М. З., Статюха Г. О. Основы устойчивого развития общества. Киев: НТУУ “КПИ”, 2010. Ч.1. 464 с.

Фахівцями Державної установи “Інститут економіки природокористування та сталого розвитку Національної академії наук України” була проведена оцінка капіталізації національного потенціалу сталого розвитку України (за рахунок національного багатства). За результатами оцінки встановлено її структуру, де найбільшу питому вагу займають людський капітал – 46 % та природний капітал – 35 %. Решту розподілили між виробничим та фінансовим капіталами (рис. 2). Таким чином, виявлено великі можливості щодо забезпечення сталого розвитку країни за рахунок такої складової як людський капітал, потенціал якого має бути задіяний у повній мірі. Разом з потенціалом людського капіталу ефективна інноваційна політика має призвести до розбудови вітчизняної економіки та суспільства на засадах сталого розвитку.

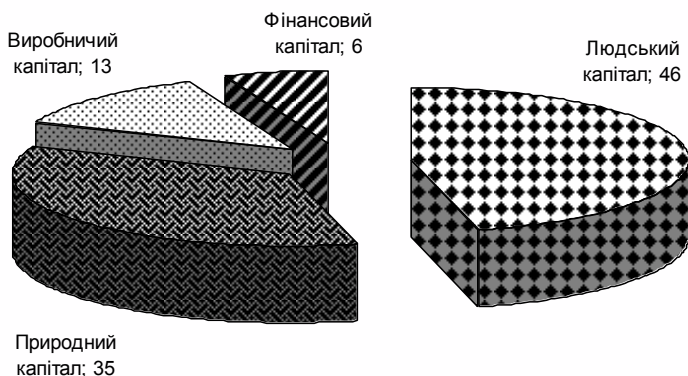

Рис. 2. Структура капіталізації національного потенціалу сталого розвитку України (за рахунок національного багатства), %

Джерело: Національна парадигма сталого розвитку України / [за заг. ред. академіка НАН України Б. Є. Патона] – Київ: ДУ “Інститут економіки природокористування та сталого розвитку НАНУ”, 2012. – 72 с.

Стратегія сталого розвитку України є програмним документом довгострокової дії, який ґрунтується на сучасних міжнародних принципах співіснування людства і довкілля і в якому визначається мета, завдання і пріоритетні напрями поступального розвитку

українського суспільства на шляху забезпечення збалансованості економічних, соціальних та екологічних чинників¹⁴⁰.

Успішна реалізація завдань довгострокової стратегії соціально-економічного розвитку значною мірою буде залежати від властивості держави забезпечити стабільний економічний ріст через використання людського капіталу, застосування інформаційних, ресурсо-, енерго- та природозбережувальних технологій, а також забезпечення стійких зв'язків між економічним зростанням та підвищенням рівня життя та добробуту населення.

Оцінка демографічних процесів у сільській місцевості України

Сукупність різних проблем України в результаті антитерористичних операцій на Сході, анексії Криму, енергетичної залежності від зарубіжних країн, гостра політична боротьба, перетворили колись розвинену індустріальну державу у ресурсно-сировинно-транзитний придаток в центрі Європи. Вищезазначені перераховані проблеми у сукупності роблять країну вразливою, виробництво доданого продукту – складним, а соціальні зміни – повільними. Одним з головних викликів у цій боротьбі для України стане її демографія. Як би успішно не розвивались економіка і технології, все буде марно, якщо країна і надалі продовжуватиме втрачати населення. Саме тому одним із основних цілей і елементів забезпечення стійкого розвитку включає демографічний критерій як один з основних.

Нині на сільській території України проживає 30,7 % загальної чисельності населення України, або близько 13 млн. осіб. За період з 2000-2018 рр. щорічні темпи зменшення чисельності сільського населення становили близько 80 тис. осіб в рік. Основною причиною цього негативного явища є кризова демографічна ситуація, що обумовлена низкою економічних, соціальних, політико-правових та екологічних чинників. Високий рівень передчасної смертності, старіння сільського населення, критично низький рівень народжуваності, високе демографічне

140 Васильчук І. П. Фінансове забезпечення сталого розвитку корпорацій: монографія. Київ: КНЕУ, 2015. 516 с., С. 40.

навантаження, інтенсивний міграційний вплив молоді у міста та за кордон – це основні характеристики сучасного стану демографічного розвитку сільської місцевості України. Актуальність та важливість розв'язання вказаних проблем зумовлюють необхідність здійснення аналізу та проведення оцінки демографічних тенденцій розвитку сільських територій України.

Вивчаючи демографічну ситуацію в Україні, науковці Інституту економічних досліджень та політичних консультацій наголошують, що починаючи з проголошення незалежності, в Україні спостерігається значне скорочення населення. За цим показником Україна належить до групи країн, де населення зменшується найбільшими темпами¹⁴¹.

Досліджуючи проблеми формування трудових ресурсів села, Кустовська О. В. зазначає, що демографічна ситуація в Україні на даному етапі визначається демографічною кризою, яка характеризується зниженням народжуваності, зростанням смертності, старінням населення, інтенсивним міграційним впливом молодих людей за кордон. Особливо загрозливих розмірів вона набула в українських селах¹⁴². На думку Саблука П. Т. та Якуби К. І. зменшення сільського населення відбувалось в наслідок високих, соціально невиправданих темпів урбанізації, розбудови великих міст та інтенсивного, у зв'язку з цим міграційного впливу селян у міста, що суттєво підірвало демографічну основу їхнього відтворення¹⁴³. Безперечним є твердження Кафлевської С. Г., яка відзначає, що демографічна ситуація у сільській місцевості зумовлена низкою морально-психологічних, соціально-економічних, етичних та інших чинників довготривалого характеру, низьким рівнем життя сільського

¹⁴¹ *Реформа ринку праці та економічне зростання в Україні: механізми взаємозв'язку та економічна політика / За ред. Л. Хандріха, І. Бураковського, О. Бетлій. – Київ: Вид-во “Альфа-Прайм”, 2004. 340 с. С. 61.*

¹⁴² *Кустовська О. В. Демографічний розвиток (статистичний аналіз і моделювання). – Тернопіль: Економ. думка, 2008. 326 с. С. 25.*

¹⁴³ *Саблук П. Т., Якуба К. І. Демографічні проблеми українського села: наук. доп. / відп. ред. П. Т. Саблук. – Київ: ІАЕ УААН, 2002. – 37 с. С. 5-6.*

населення і його погіршенням у період ринкових трансформацій¹⁴⁴.

Проте, динамічні зміни умов життя та господарювання в сільській місцевості на етапі поступового нарощування економічного зростання в умовах глобалізації економіки, вимагають поглибленого вивчення особливостей демографічного розвитку сільських територій як основи продуктивної зайнятості населення. Це зумовлює нагальну необхідність теоретичного та практичного вирішення завдання обґрунтування нової державної і регіональної демографічної політики в сільській місцевості.

Дослідження проблем демографічного розвитку – один з основних напрямів соціально-економічних наук, оскільки населення є природною основою формування трудового потенціалу, носієм моралі, психології, політики, культури тощо. На сучасному етапі на перший план виступає проблема старіння та вимирання сільського населення. Депопуляція переросла у соціально небезпечне явище, тому що демографічна основа відтворення населення з року в рік звужується, не забезпечуючи навіть простого відтворення трудового потенціалу села. Це явище характерне для України в цілому, і її областей зокрема. Протягом 2016-2018 рр. абсолютна чисельність наявного населення України в цілому зменшилась на 374,1 тисяч осіб, або на 0,9 % (табл. 2).

Проведений аналіз свідчить про те, що за останні 3 роки змінилась структура наявного міського і сільського населення. У 2018 р. питома вага населення сільських територій в Україні склала 30,7 % і має постійну тенденцію в напрямку зменшення. Темпи зменшення сільського населення випереджають депопуляцію зменшення жителів міських поселень.

Абсолютне і відносне зменшення чисельності сільського населення спостерігається в усіх регіонах країни. Станом на 1.01.2018 р. в сільській місцевості України проживало 13 млн. осіб, з них 8,6 млн., або 66 % у працездатному віці (рис. 3.).

¹⁴⁴ Кафлевська С. Г. Оцінка демографічних чинників формування трудового потенціалу сільських територій // Економіка АПК. 2011. № 12. С.105.

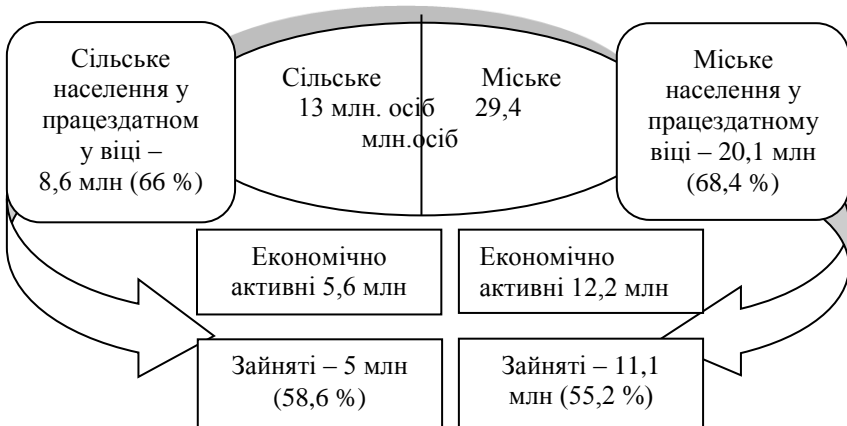
Таблиця 2

**Динаміка чисельності наявного міського і сільського населення
України (станом на 1 січня), тис. осіб**

Рік	Все населення	Міське	Сільське	Структура, %	
				Міське	Сільське
1990	51838,5	34869,2	16969,2	67,3	32,7
2000	49429,8	33338,6	16091,2	67,4	32,5
2010	45962,9	31524,8	14438,1	68,6	31,4
2016	42760,5	29583,3	13177,2	69,2	30,8
2017	42584,5	29479,6	13104,9	69,2	30,8
2018	42386,4	29371,0	13015,4	69,3	30,7
2018 р. до 2016 р, +/-	99,13	99,28	98,77	+0,1	-0,1

Примітка: з 2014 р. розрахунок здійснюється без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим і м. Севастополя та адміністративних даних у частині зони проведення антитерористичної операції у Донецькій та Луганській областях.

Джерело: Населення (1990-2018) / Населення та міграція / Демографічна та соціальна статистика: матеріали Державної служби статистики України. Електронний ресурс. Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>

**Рис. 3. Склад і структура населення України
станом на 1 січня 2018 р.**

Джерело: побудовано за даними: Статистичний щорічник України за 2017 рік. Київ: Державна служба статистики України, 2018. С.49.

Водночас економічно активними є лише 5,6 млн. мешканців сільських територій, що становить 65,1 % від загальної чисельності осіб працездатного віку, з них 5 млн. – зайняті економічною діяльністю, що становить 58,6 % від наявного трудового потенціалу на селі. Проведене дослідження свідчить про те, що кризові явища, нестабільність в економіці країни та в суспільному житті в цілому, зумовили інтенсивний спад народжуваності, передчасну смертність, зниження життєвого потенціалу населення України. В результаті відбулася кількісна і якісна деградація окремих складових відтворення населення, статеві-вікової структури та інші негативні явища.

Розподіл постійного населення за віком передбачає його поділ на три групи: населення молодше працездатного віку, працездатного і старше працездатного віку. Станом на 1.01.2018 р. в Україні чисельність дітей віком 0-14 років склала 6,5 млн. чол., тобто кожен сьомий мешканець країни є представником підростаючого покоління. У сільській місцевості населення молодше працездатного складає 2,2 млн. осіб, тобто це кожен шостий мешканець на селі.

Зміна структури населення відбувається в двох напрямках: з одного боку, зменшується кількість дітей, підлітків та осіб працездатного віку, з другого – зростає чисельність пенсіонерів. Це свідчить про старіння населення, зниження темпів демовідтворювальних процесів та значний вплив процесів депопуляції на якісну структуру населення сільських територій. Сучасна тривалість життя в Україні – одна з найнижчих не лише в Європі (для порівняння у Швейцарії та Швеції її рівень становить більше, ніж 79 років), а й на території країн СНД (після Росії та Молдови)¹⁴⁵.

Високий і з постійним зростанням ступінь старіння робочої сили (в середньому в Україні кожна шоста економічно активна особа старша 50 років, а кожна дев'ятнадцята – старша працездатного віку) створює перешкоди для нормалізації процесів її

145 Кафлевська С.Г. Оцінка демографічних чинників формування трудового потенціалу сільських територій // Економіка АПК. 2011. № 12. С.107.

відтворення, зокрема для запровадження новітніх технологій і відповідної перекваліфікації працівників.

Проведені нами розрахунки свідчать про значне демографічне навантаження на працездатних осіб України, яке на початок 2018 р. становило 625 непрацездатних на 1000 осіб працездатного віку, в тому числі дітьми – 255, пенсіонерами – 370, а в сільській місцевості відповідно – 698, з них: діти – 302, особи старше працездатного віку – 396. Для порівняння у 1990 році в Україні на 1000 осіб працездатного віку припадало 708 осіб непрацездатного, у тому числі 389 дітей, що більше від навантаження особами старше пенсійного віку, де коефіцієнт склав – 319. Таким чином, нині зайняте економічною діяльністю населення країни працює насамперед на утримання пенсіонерів, а не на молоде покоління, яке швидше освоює нові знання, краще адаптується до використання нових сучасних технологій, володіє сучасними інформаційно-комунікаційними засобами, є більш мобільним як професійно, так і територіально.

Вирішуючи проблему збільшення демографічного навантаження особами старше працездатного віку в Україні постійно активізується питання щодо пенсійної реформи. Зокрема у 2010 р. до контингенту осіб у віці старшому за працездатний включали: чоловіків, яким виповнилося 60 років і більше та жінок, яким виповнилося 55 років і більше. В результаті підвищення пенсійного віку органи Держслужбистатистики надають інформацію про осіб старше працездатного у віковій категорії для обох статей у віці 65 років і старшому. Для формування єдиної методологічної бази дослідження і співставлення результатів у динаміці було розраховано структуру розподілу населення для вікової категорії 60 років і старше. На жаль, частка осіб старше працездатного віку перевищила 22 % як у міських поселеннях України, так і в сільських територіях. Це ускладнює ситуацію на фоні зменшення частки дітей та підлітків у структурі сільського населення з 17,2 % у 2010 р. до 16,8 % у 2018 р. (табл.3).

За даними Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи, частка українців віком старше 60 років у загальній чисельності населення зростає з 20 % до 30% до 2050 року. Тобто, кожен третій українець – буде пенсіонером за віком. До них ще

потрібно додати пенсіонерів, які отримують допомогу: через інвалідність, за вислугою років, у разі втрати годувальника.

Таблиця 3

Динаміка структури розподілу постійного населення України за віковими групами та типами поселень (на 1.01), %

Рік	Із загальної кількості міського населення у віці:			Із загальної кількості сільського населення у віці:		
	0-15 років	праце-здатного віку	60 і старше років	0-15 років	праце-здатного віку	60 і старше років
2010	14,4	65,8	19,8	17,2	59,5	23,3
2016	14,6	63,7	21,7	16,6	60,3	23,1
2017	14,8	62,9	22,3	16,8	60,1	23,1
2018	14,9	62,3	22,8	16,8	59,9	23,3
2018 до 2010, +/-	0,5	-3,5	3	-0,4	0,4	0,0

Примітка: з 2014 р. розрахунок здійснюється без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим і м. Севастополя та адміністративних даних у частині зони проведення антитерористичної операції у Донецькій та Луганській областях.

Джерело: розраховано за даними: Розподіл постійного населення за віковими групами // Статистичний щорічник України за 2010 рік Київ.: Державна служба статистики України, 2011. С.331; а також Статистичні щорічники України за 2015-2017 роки. Київ: Державна служба статистики України, 2016-2018. С.32.

Чисельність працездатного населення працездатного віку і зайнятих продовжить падати, трудовий ресурс буде обмежений. На зміну поколінню, яке старіє, не прийде достатня кількість молоді, здатна “утримувати” себе, пенсіонерів, пільговиків, дітей, утриманців, та забезпечити всім гідний рівень життя. Велика частина валового доходу буде витрачатися на утримання тієї частини населення, яка не створює доданої вартості. Про жодні

“європейські” доходи та заробітні плати за такої демографічної ситуації мови бути не може¹⁴⁶.

Демографічним потенціалом сільських територій є чисельність його мешканців, зростання чи зменшення якої головним чином визначається динамікою природного приросту населення. Аналіз показав, що в системі чинників, які зумовлюють кризову демографічну ситуацію на селі, особливої уваги заслуговують народжуваність і смертність населення (табл. 4).

Сучасні демографічні реалії свідчать про негативні тенденції у динаміці народжуваності і смертності сільського населення. Незважаючи на зниження кількості померлих селян протягом 2000-2017 рр., природний приріст має від’ємне значення, тобто на 1000 жителів у 2017 р. народилось 9,9 особи, а померло 17,3. Збільшення народжуваності у 2010-2015 рр. пояснюється в першу чергу соціально-економічними пільгами для вагітних жінок та тих сімей, які утримують малолітніх дітей. Оскільки жінки в сільській місцевості часто не мають можливості працевлаштуватися і рівень запропонованої їм заробітної плати низький, вони, керуючись соціальними пільгами, погоджуються виконувати роль матері та домогосподарки у сім’ї.

На думку директора Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України Е. Лібанової демографічна ситуація в Україні є нормальною. Для того щоб покоління дітей повністю замінило покоління батьків, 100 жінок мають народити 230 дітей. Жодна з країн Європи цього показника не досягла¹⁴⁷. У 2017 р. в Україні на 100 жінок припадає 137 дітей, а в сільській місцевості – 152.

146 Демографічна криза в Україні. Електронний ресурс. Режим доступу: https://antikor.com.ua/articles/175840-demografichna_kriza_v_ukrajini_cherez_10_rokiv_na_odnogo_pratsjujuchogo_bude_dva_pensioneri

147 Демографы бьют тревогу: украинцы не доживают до пенсии. Електронний ресурс. Режим доступу: <https://news.mail.ru/society/27654994/?frommail=1>

Таблиця 4

**Динаміка народжуваності, смертності та природного приросту(+),
скорочення (-) населення України
(на 1000 осіб наявного населення) за типом поселень**

Рік	Міста та сільська місцевість		Міські поселення			Сільська місцевість		
	народи- лось	померло	народи- лось	померло	природне ско- рення	Народи- лось	померло	природне ско- рення
1990	12,6	12,1	12,7	10,2	+2,5	12,7	16,1	-3,4
2000	7,8	15,4	7,2	13,8	-6,6	9,2	18,8	-9,6
2010	10,8	15,2	10,4	13,7	-3,3	11,9	18,6	-6,7
2015	10,7	14,9	10,4	13,2	-2,8	11,3	18,0	-6,7
2016	10,3	14,7	10,0	13,2	-3,2	10,8	17,6	-6,8
2017	9,4	14,5	9,2	13,0	-3,8	9,9	17,3	-7,4
2017 до 1990 р., +/-	-3,2	2,4	-3,5	2,8	-6,3	-2,8	1,2	-4

Примітка: з 2014 р. розрахунок здійснюється без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим і м. Севастополя та адміністративних даних у частині зони проведення антитерористичної операції у Донецькій та Луганській областях.

Джерело: народжуваність і смертність (на 1000 осіб наявного населення) : матеріали Державної служби статистики України. Електронний ресурс. Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>

Найнижчий рівень цього показника було зафіксовано у 2001 році – 108 дітей на 100 жінок (на селі – 141), а найбільший рівень зареєстровано у 2012 р. – 153, на сільських територіях – 187 (табл. 5). Міграції є одним з головних каналів соціальної мобільності населення. Їх супроводжують зміни: соціального статусу, професії, культурно-освітнього рівня, способу життя. В результаті переселенці поступово прилучаються до зразків демографічної поведінки та відтворювальної моделі нової для них соціальної групи. На цей процес потрібно звичайно близько 10 років. Таким чином, міграції

навіть усередині країни виявляються потужним чинником змін у режимі відтворення населення загалом.

Таблиця 5

**Динаміка сумарного коефіцієнта народжуваності
в Україні за типом поселень (на 100 жінок)**

Рік	Міські поселення та сільська місцевість	Міські поселення	Сільська місцевість
2000	112	96	151
2001	108	95	141
2010	144	131	177
2012	153	139	187
2015	151	139	171
2016	147	136	164
2017	137	128	152
2017 р. до 2000 р., +/-	25	32	1

Примітка: з 2014 р. розрахунок здійснюється без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим і м. Севастополя та адміністративних даних у частині зони проведення антитерористичної операції у Донецькій та Луганській областях.

Джерело: Сумарний коефіцієнт народжуваності // Статистичний щорічник України за 2017 рік – Київ: Державна служба статистики України, 2018. С. 40.

Багаторічний відплив сільської молоді в міста України та за її межі визначив деформацію всіх демографічних структур і процесів сільських територій. Оскільки село залишали переважно молоді та працездатні контингенти, цей процес супроводжувався: збільшенням частки осіб пенсійного віку, зростанням смертності сільського населення, скороченням народжуваності (табл. 6).

Починаючи з 2014 р. спостерігаються процеси міграційного приросту сільського населення України. Кількість прибулих на село мешканців перевищила чисельність вибулих за рахунок переселенців в результаті проведення антитерористичних операцій та рееміграції, коли особи пенсійного віку, відпрацювавши в містах, повертаються у село на родинні садиби батьків зустрічати старість.

Демографічна криза сільських територій є однією з основних причин напруженості балансу трудових ресурсів в аграрному секторі економіки України. Проведене дослідження демографічного стану розвитку сільських територій України, як основи формування ресурсів для трудової діяльності, свідчить про необхідність теоретичного і практичного вирішення завдань обґрунтування нової загальнодержавної і регіональної політики на селі, направленої на підвищення природного приросту населення, поліпшення статевовікової структури, подолання процесу депопуляції, зниження демографічного навантаження та підвищення рівня життя сільського населення.

Таблиця 6

**Динаміка міграційного руху
сільського населення України, тис. осіб**

Рік	Кількість прибулих	Кількість вибулих	Міграційне скорочення (-), приріст (+)
2002	229,4	254,1	-24,7
2010	204,0	209,3	-5,2
2013	184,2	192,8	-8,09
2014	155,2	152,2	3,0
2015	172,8	160,9	11,9
2016	94,1	75,4	18,7
2016 р. до 2002 р., +/-	-135,3	-178,7	43,4

Примітка: з 2014 р. розрахунок здійснюється без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим і м. Севастополя та адміністративних даних у частині зони проведення антитерористичної операції у Донецькій та Луганській областях.

Джерело: Населення та міграція / Демографічна та соціальна статистика: матеріали Державної служби статистики України. Електронний ресурс. Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>

Важливість політики доходів обумовлена тим, що низький рівень доходів населення, особливо у сільській місцевості, виступає головним стримуючим чинником споживчого ринку, а отже, і сфери прикладання праці. Рівень доходів сільського населення безпосередньо впливає на відтворення трудового потенціалу, не

забезпечує якісного належного відтворення фізіологічних, професійних, трудових, інтелектуальних здібностей, формування інтелігенції, зрілого, сучасного середнього класу у суспільстві.

Питання досягнення стабільного розвитку в Україні повинні бути у центрі уваги не тільки уряду, але й суспільства, громадських організацій, освіти, науки, культури, релігії. Виконання першочергових соціальних завдань сприятимуть забезпеченню прав і свободи людини та гармонійному розвитку українського соціуму. Основними з них є:

- забезпечення стабілізації процесів відтворення населення на основі збільшення демографічних інвестицій;
- розширення системи профілактичної та лікувально-діагностичної медичної допомоги населенню;
- покращення здоров'я жінок та зменшення дитячої смертності;
- забезпечення гендерної рівності;
- підвищення якості охорони здоров'я, насамперед у сільській місцевості;
- усунення негативного впливу забруднення навколишнього середовища на формування репродуктивного здоров'я майбутніх поколінь;
- підвищення реальних доходів населення;
- забезпечення рівності доступу до високоякісної освіти протягом життя;
- забезпечення стійкого розвитку навколишнього середовища.

Одним з невикористаних інструментів соціально-економічного розвитку є громадська ініціатива. Це спосіб мобілізації ресурсів шляхом активізації суспільної енергії для реалізації життєвих цінностей. Інтерпретація свободи, справедливості, активної життєвої позиції і трудової діяльності досягнення яких необхідно гармонізувати з цілями стабільного розвитку сільських територій здатні детермінувати українське суспільство в сучасних умовах. З цією метою необхідно корегувати виробництво та споживання соціально значущих товарів(послуг) щодо забезпечення життєдіяльності людини, культуру споживання, здоровий спосіб життя, гармонійний розвиток особистості, охорону та раціональне використання природних ресурсів.

Оптимістична модель сталого розвитку сільських територій України передбачає: демографічну стабілізацію на рівні 0,5 % щорічного приросту населення, частка працездатного населення більше 65 %, рівень зайнятості більше 63 %, економічне зростання валового внутрішнього продукту – 3 % в рік, рівень інфляції до 5 %.

THE TECHNOLOGICAL SUBSTANTIATION THE ENERGY SELF-SUFFICIENCY OF AGROECOSYSTEMS IN RURAL AREAS

*(Gennadii Golub, Savelii Kukharets, Yaroslav Yarosh,
Jonas Čėsna, Valentina Kukharets)*

Diversified production and bioenergy conversion for rural development

The mankind has been faced with several problems: providing the population with food stuff (food problem), providing the technological processes and everyday life with energy resources (energy problem) and the conservation of the environment (ecological problem)¹⁴⁸. To solve these problems we need to overcome the contradiction which lies in the fact that an increase in the production of food stuff or in the production and in utilization of energy results in disturbing the ecological balance and in the deterioration of the environment, and conversely keeping to ecological demands under the existing level of population growth will result in food and energy deficit.

The modern agriculture is partly solving the food problem. But the level of providing the agrarian production with energy made of raw materials is low. For example, animal breeding branch of Ukraine producing a great amount of organic wastes, has significant resources for biogas production, at the same time the level of biogas production made of manure is very low. The energy potential of crop growing

¹⁴⁸ Golub, G., Kukharets, S., Yarosh, Y., Zavadzka, O. (2017). *Diversified production and bioenergy conversion for rural development. Proceedings of the 8th International Scientific Conference Rural Development 2017, 333-337, <http://doi.org/10.15544/RD.2017.186>.*

branch which is based on straw utilization as fuel as well as on the production of diesel biofuel is rather high¹⁴⁹, but its utilization in Ukraine does not exceed 3%.

A typical agroecosystem anticipates crop growing in a corresponding crop rotation and it provides the production of plants produce, fodder for animal breeding and poultry breeding as well as energy resources. The energy basis for the agroecosystem is heat and energy production from biogas received from manure and chicken faeces fermentation, as well as from the utilization in a scientifically based limits of a non- grain part of the yield in the form of round balls, wads, straw cut, or granules, cubes and generator gas, produced from straw utilization for heat use. The raw basis for the production of liquid fuel- diesel biofuel and bioethanol is also a constituent part of agroecosystem. The diversification of the areas of focus in the agricultural production is a serious financial precondition for soil fertility sustaining on the basis of compost production by using the biological conversion of an organic raw material¹⁵⁰.

But the estimation of technical and economic efficiency of agroecosystem functioning with multifunctional production of the agrarian produce as well as of biofuel, needs further specification.

The simulation model of agricultural production functioning(fig.1) includes crop rotation in growing the basic agricultural crops, as well as it anticipates the production of pork, beef, fish and chicken, milk, eggs, oil, honey and mushrooms. The given model anticipates the production of diesel biofuel and bioethanol in the amount necessary for providing mobile machines with energy, the production of biogas for further receiving of energy and heat, as well as burning of round balls and straw

¹⁴⁹ Baskar, G., Aiswarya, R. (2016). *Trends in catalytic production of biodiesel from various feedstocks. Renewable and Sustainable Energy Reviews*, Vol. 57, 496–504, <https://doi.org/10.1016/j.rser.2015.12.101>.

¹⁵⁰ Di Maria, F., Sordi, A., Micale, C. (2012). *Energy production from mechanical biological treatment and Composting plants exploiting solid anaerobic digestion batch: An Italian case study. Energy Conversion and Management*, Vol. 56, 112–120, <https://doi: 10.1016/j.enconman.2011.11.023>.

cuts for receiving heat and electricity. The model anticipates crops drying on account of own energy resources.

Conception of diversified production of agricultural goods and biofuel in agroecosystems anticipates the functioning of 3 variants of the agroecosystem: anticipates the functioning of 3 variants of the agroecosystem:

- with the production of plants produce, animal produce and biofuel (variant 1);

- with the production of the plants and animal produce but without the production of biofuel (variant 2);

- with the production of plants produce but without the production of animal produce and biofuel (variant 3).

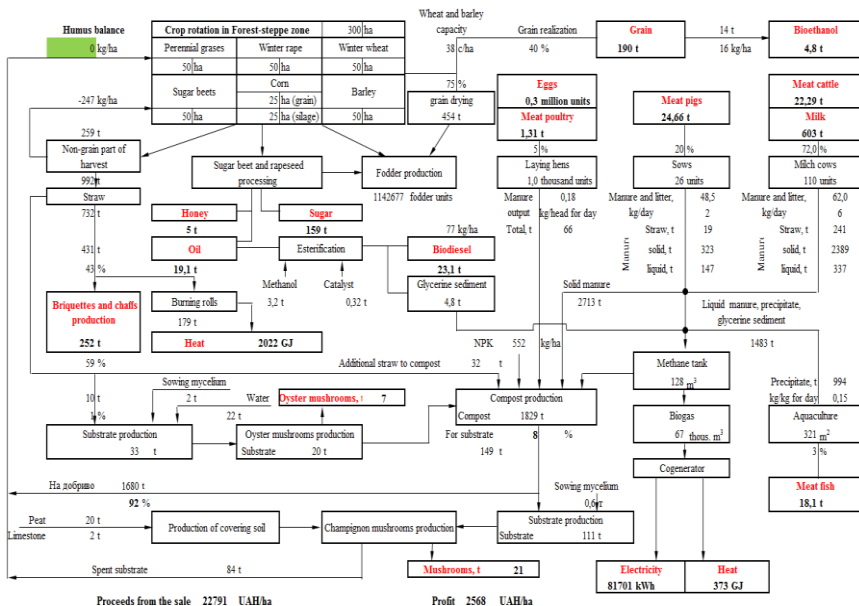

Fig. 1. Conception of diversified production of agricultural goods and biofuel in agroecosystems

The main efficiency indexes of the agrarian production functioning were established on the basis of the developed computer

simulation model of the agroecosystem functioning with a diversified (multifunctional) production of the agrarian produce and of biofuel.

The determination of technical and economic efficiency of the agroecosystem functioning with diversified (multifunctional) production of the agrarian produce and of biofuel was performed on the basis of imitative computer simulation.

The parameters analysis of the agroecosystem functioning, received on the basis of simulation, made it possible to receive graphically the dependence of humus balance of the basic crop yields – winter wheat.

The graphic analysis enables us to conclude that the best indexes as for humus balance are achieved in an agroecosystem free of biofuel production. But a positive humus balance is achieved in the agroecosystem with biofuel production when grain yields are more than 30 ha. In an agroecosystem without animal breeding it is impossible to have a positive humus balance (fig 2).

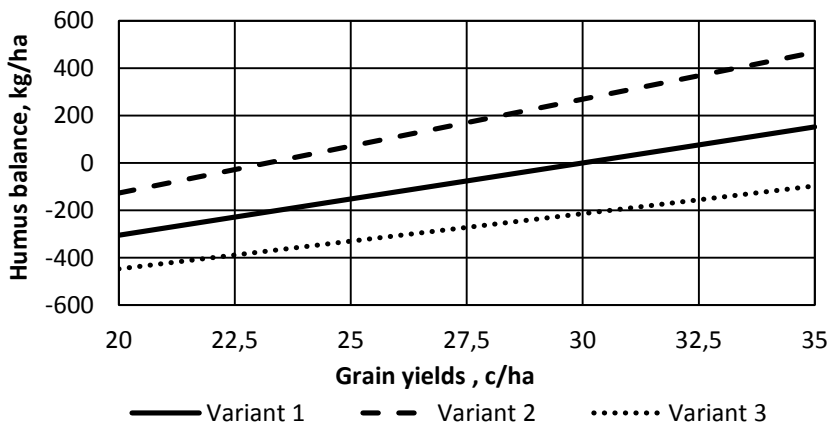

Fig. 2. The dependence of humus balance on the basic crop yields

The highest profit in terms of per ha is achieved in agroecosystem with biofuel production (fig. 3).

The highest economic effect can be achieved in a balanced agroecosystem, which combines crop growing, animal breeding and

biofuel production, herewith having provided non-deficit humus balance.

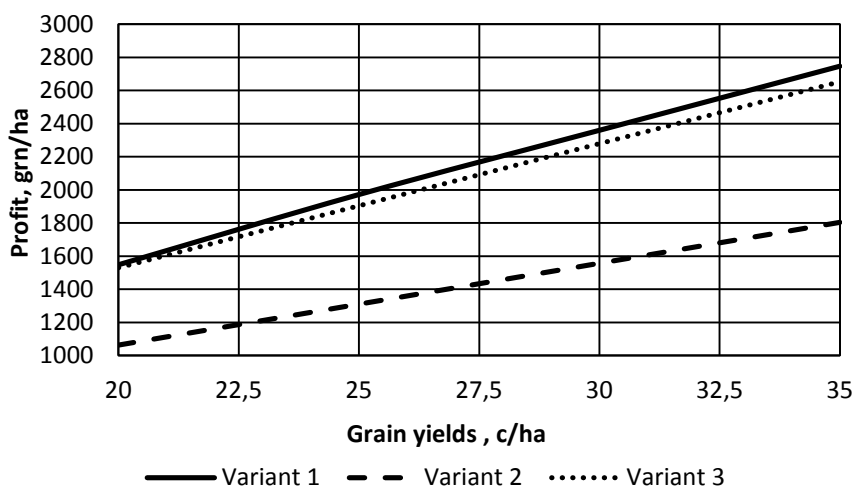

Fig. 3. The dependence of profit of the basic crop

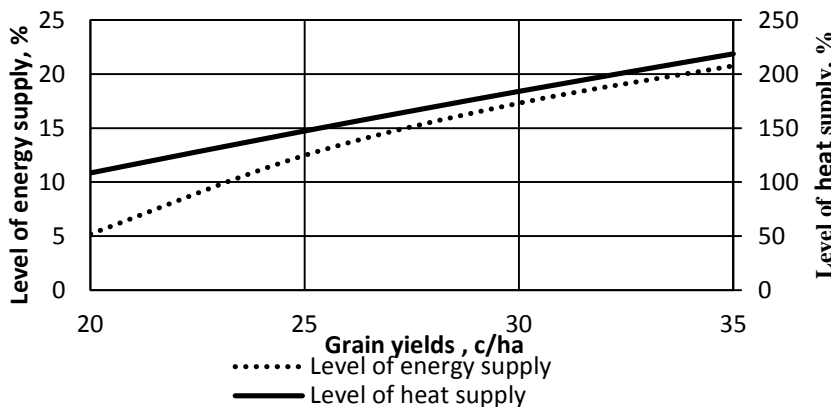
The level of fuel supply and heat supply can be shown graphically (fig.4) and by dependence:

$$E_s = 27,905 \ln(u) - 77,951; \quad (1)$$

$$H_s = 196,59 \ln(u) - 485,68, \quad (2)$$

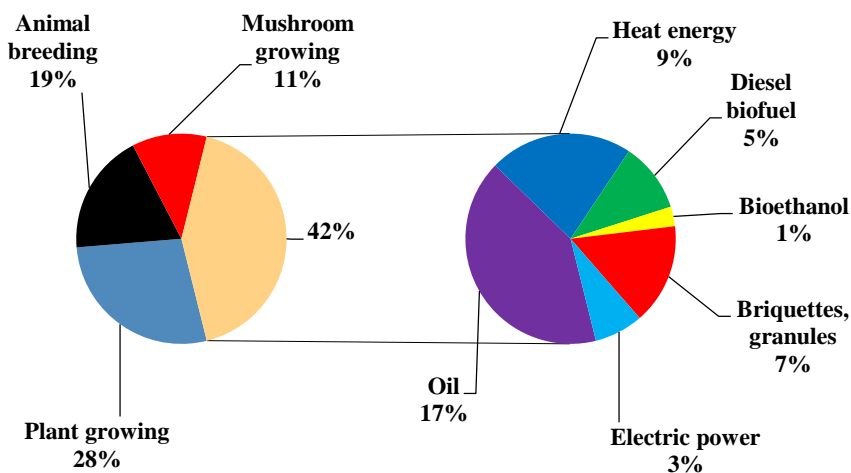
Where: E_s – the level of energy supply, %;
 H_s – the level of heat supply, %;
 u – basic crop yields (winter wheat), centner per ha.

Agroecosystem is capable to provide itself with necessary heat energy under grain yields of 20 centner per ha and more, and under the condition of higher yields the excess of heat energy can be transformed into electrical one, herewith having increased the level of energy supply.

**Fig. 4. The level of energy and heat supply
(without transforming the excess of heat energy into electricity)**

The structure of financial income, under the condition of agroecosystem functioning, can be shown graphically (fig. 5).

**Fig. 5. The structure of received profit from agricultural products
and biofuels manufacturing in agroecosystems**

The graphic shows that up to 42% of all financial investments into an agroecosystem can be provided on account of biofuel production and utilization. Computer simulation model of agroecosystem with multidisciplinary production of agricultural products and biofuels to define allows determining of main functioning efficiency indicators of agricultural production.

The greatest economic effect can be achieved in a balanced agroecosystem, which combines crop growing, animal breeding and biofuel production, herewith having provided a non-deficit humus balance. Under winter wheat yields of 38 c per ha the income for the balanced agroecosystem with the biofuel production is 2568 hr per ha, which is 51.6% higher than for an agroecosystem without biofuel production. Up to 42% of all financial investments into the agricultural production can be saved under the condition of biofuel producing and utilizing.

Production and use biodiesel in rural areas

One of the factors increasing the energy efficiency of agricultural production and reducing carbon dioxide emissions is the use of fuel of own production (fig. 6), in particular, liquid biodiesel¹⁵¹. For biodiesel production, transesterification process is used¹⁵². For rapid and complete reaction, methanol and alkaline catalyst are used in the process of transesterification¹⁵³. After the transesterification reaction, separation of a glycerol phase and a phase containing fatty acid methyl esters occurs. After adding a methanol-catalyst solution in oil, the

¹⁵¹ Golub, G. A., Kukharets, S. M., Yarosh, Y. D., Kukharets, V. V. (2017). Integrated use of bioenergy conversion technologies in agroecosystems. *INMATHEH, Agricultural and Mechanical Engineering*, Vol. 51, No. 1, 145–154.

¹⁵² Wulandania, D., Ilham, F., Fitriyan, Y., Siswantarab, A., Nabetanic, H., Hagiwara, S. (2015). Modification of Biodiesel Reactor by using of Triple Obstacle within the Bubble Column Reactor. *Energy Procedia*, 65, 83–89.

¹⁵³ Baskar, G., Aiswarya, R. (2016) Trends in catalytic production of biodiesel from various feedstocks. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 57, 496–504.

biphasic medium, which is unsuitable for the transesterification reaction is formed in the reactor.

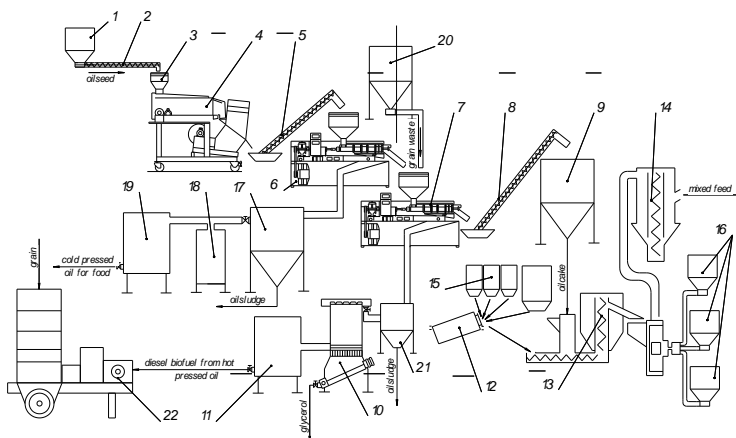

Fig. 6. Technological scheme of oil, mixed feed and diesel biofuel production with grain drying: 1, 3, 9, 16 – hoppers for oilseeds, oilcake and grain components; 2 – spring conveyor; 4 – grain cleaning complex; 5, 8 – screw conveyors; 6, 7 – screw press-extruders of cold and hot pressing; 10 – equipment for the production of diesel biofuels; 11, 15, 19, 20 – capacities for storage of diesel biofuel, feed additives, oil for food and grain waste; 12 – microadditives mixer; 13, 14 – vertical-screw mixer of additives and mixed feed; 17, 21 – oil decanter; 18 – crystallizer; 22 – mobile dryer

So, constant stirring is required for emulsification and reaction initiation. A contact interphase surface is formed, which increases the reaction rate. However, excessive stirring leads to the destruction of the contact surface, which prevents complete methanolysis reaction and requires significant energy consumption¹⁵⁴. Reduction of energy consumption and maximization of the methanolysis reaction completeness are important for biodiesel production at facilities of agricultural enterprises.

¹⁵⁴ Singh, S., Singh, D. (2010). Biodiesel production through the use of different sources and characterization of oils and their esters as the substitute of diesel: A review. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 14(1), 200–216.

The biodiesel produced in reactors is similar to diesel, but has a higher kinematic viscosity, cloud point and pour point, lower calorific value. Therefore, the use of biodiesel leads to engine performance deterioration¹⁵⁵ and efficiency reduction of machine-tractor units. Therefore, the development of energy-efficient equipment and appropriate technologies is important for biodiesel production and more efficient use of biodiesel-driven machine-tractor units at facilities of agricultural enterprises.

The transesterification reaction or methanolysis of oils with alkaline catalysts such as NaOH or KOH are most commonly used in biodiesel production. Biofuel is produced at a temperature of 20–70 °C using catalysts in an amount between 0.3 % and 1.5 % by the weight of oil triglycerides. Rational parameters of the transesterification process correspond to a temperature of about 40°C, 6:1 methanol-to-oil molar ratio, catalyst concentration of 1 %, stirring intensity of 1.8 W/l, duration of up to 40 min¹⁵⁶.

It is found that the efficiency of the biodiesel formation reaction depends on hydrodynamic conditions¹⁵⁷ and requires determining the key reactor-separator parameters and finding optimum stirring techniques. There are known methods of emulsion stirring in small-capacity reactors using mechanical stirrers¹⁵⁸, fixed “static” hydraulic mixers¹⁵⁹. The use of conventional¹⁶⁰ and rotating¹⁶¹ fermentation

¹⁵⁵ Golub, G., Chuba, V. (2014). *Modelirovanie ekspluatatsionnykh pokazateley raboty MTA na dizelnom biotoplive*. MOTROL, Commission of motorization and energetics in agriculture, 16(3), 66–73.

¹⁵⁶ Golub, G., Kuharets, S., Osypchuk, O., Kuharets, V. (2015). *Analiz protsessu polucheniya biodizelnogo goryuchego i obosnovanie osnovnykh parametrov reaktora-razdelatelya*. Motrol, Commission of motorization and energetics in agriculture, 17(9), 149–155.

¹⁵⁷ Rahmat, B., Setiasih, I., Kastaman, R. (2013). *Biodiesel Reactor Design with Glycerol Separation to Increase Biodiesel Production Yield*. Makara Journal of Technology, 17(1), 11-16.

¹⁵⁸ Brásioa, A., Romanenko, A., Santosa, L., Fernandes, N. (2011). *Modeling the effect of mixing in biodiesel production*. Bioresource Technology, 102(11), 6508–6514.

¹⁵⁹ Golub, G., Kukharets, S., Chuba V., [et all]. (2017). *Rationale for the parameters of equipment for production and use of biodiesel in agricultural*

reactors is also of interest. It follows from the research that the emulsion stirring process is characterized by efficient stirring and energy consumption.

The proposed biodiesel production technologies involve additional washing¹⁶² and purification¹⁶³, making it difficult to obtain diesel fuel at facilities of agricultural enterprises. Much research on the impact of biodiesel on the performance of internal combustion engines is conducted. For example, in¹⁶⁴ the engine load effect on the exhaust gas composition has been evaluated. The studies of the fuel impact on the engine power, specific fuel consumption and exhaust opacity are also carried out¹⁶⁵. The analyzed studies indicate that biodiesel is consumed by 12...15 % more than conventional diesel. Also, there is little research on improving the performance properties of motor and tractor engines operated by agrarian enterprises.

The analysis leads to the conclusion that available and future equipment for biodiesel production does not fully provide the process efficiency in agricultural production.

production. Eastern-European Journal of Enterprise Technologies, 2/1 (86), 28-33, <https://doi.org/10.15587/1729-4061.2017.95937>.

¹⁶⁰ Poppea, J., Fernandez-Lafuente, R., Rodriguesa, R., Ayuba, M. (2015). *Enzymatic reactors for biodiesel synthesis: Present status and future prospects. Biotechnology Advances, 33(5), 511–525.*

¹⁶¹ Xua, J., Liua, C., Wang, M., Shaob, L., Deng, L., Niea, K., Wang, F. (2017). *Rotating packed bed reactor for enzymatic synthesis of biodiesel. Bioresource Technology, 224, 292–297.*

¹⁶² Alamsyah, R. Loebis, H. (2014). Design and Technical Testing for Crude Biodiesel Reactor Using Dry Methods: Comparison of Energy Analysis. *Energy Procedia, 47, 235–241.*

¹⁶³ Atadashi, I. M. (2015). Purification of crude biodiesel using dry washing and membrane technologies. *Alexandria Engineering Journal, 54(4), 1265–1272.*

¹⁶⁴ Man, X., Cheung, C., Ning, Z. (2015). Effect of Diesel Engine Operating Conditions on the Particulate Size, Nanostructure and Oxidation Properties when Using Wasting Cooking Oil Biodiesel. *Energy Procedia, 66, 37–40.*

¹⁶⁵ Corsini, A., Marchegiani, A., Rispoli, F., Sciulli, F., Venturini, P. (2015). Vegetable Oils as Fuels in Diesel Engine. Engine Performance and Emissions. *Energy Procedia, 81, 942–949.*

For the process of esterification of vegetable oils, circulating mixing by repeated circulation pumping of liquid is proposed. Injectors are installed on the top of the mixer (Fig. 7). The emulsion passage through injectors creates turbulent flow and provides uniform layer-by-layer emulsion stirring.

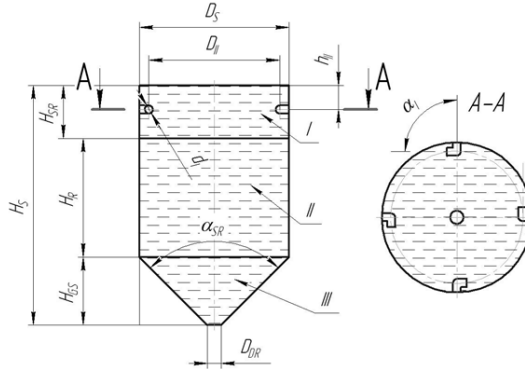

Fig. 7. A block diagram of the mixer: I – stirring region; II – reaction region; III – glycerol settling region; H_s – separator height, m; H_{SR} – stirring region height, m; H_R – reaction region height, m; H_{GS} – glycerol settling region height, m; D_s – separator functional diameter, m; D_{II} – injector installation diameter, m; d_i – injector nozzle diameter, m; h_i – injector installation height, m; D_{DR} – glycerol drain hole diameter, m; α_{SR} – settling region taper rate, rad; α_i – injector installation angle, rad.

The emulsion is pumped out from the mixer bottom, the mixed emulsion layer is lowered. Turbulence decreases, higher reaction completeness is achieved. In agricultural production, it is appropriate to divide biodiesel production into three main phases: oil production, biofuel production, biofuel storage. In order to reduce the number of manufacturing operations, it is necessary to combine biodiesel storage and methanol removal.

Biodiesel production equipment works as follows (Fig. 8): the circulation mixer 4 is filled with vegetable oil. Potassium methoxide from the tank for the catalyst 5 is fed to the circulation mixer 4. The pump 7 pumps out the emulsion from the bottom of the mixer 4. Then

the emulsion is fed to the injectors, the operation of which provides the necessary stirring intensity. After transesterification, the emulsion resides in the mixer until the complete separation into glycerol and methyl ester fractions. The glycerol sediment level is controlled by a special device. Biodiesel is pumped out by the pump 8 through the pipe, which is installed on a special float device.

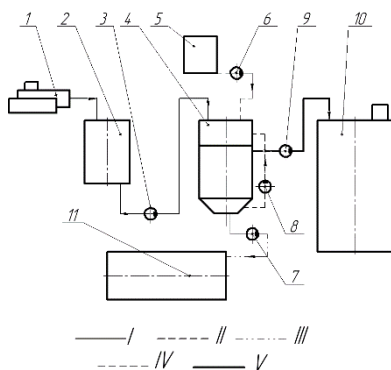

Fig. 8. A flowchart of biodiesel production using circulation mixers-separators: I – oil; II – emulsion; III – glycerol; IV – potassium methylate; V – biodiesel; 1 – press; 2 – oil storage tank; 3, 6, 7, 8, 9 – pumps; 4 – circulation mixer-separator; 5 – catalyst tank; 10 – biodiesel storage tank (tank storage); 11 – glycerol storage tank

Biodiesel is stored in the tank 9, equipped with a methanol removing device. The proposed equipment reduces energy consumption for stirring and simplifies the equipment design. The quality of the resulting biodiesel meets regulatory standards. Biodiesel temperature increase before injection enhances the spray characteristics, which improves emulsification and combustion efficiency of biodiesel.

Biodiesel heating temperature is limited by the operating temperature conditions of the high-pressure fuel pump. Therefore, the two-stage heating system for improving the biodiesel use was developed (Fig. 9).

The proposed system allows extending the temperature range of the biodiesel use due to preheating in a fuel tank to a temperature of

35–40 °C. At this temperature, the kinematic viscosity of biodiesel is less than 5 mm²/s. The resulting viscosity provides fuel filtering in coarse and fine fuel filters. To further enhance combustion efficiency, biodiesel is heated before injection into the engine cylinders.

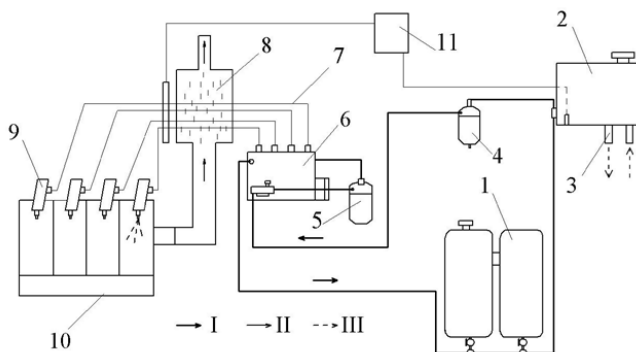

Fig. 9. Two-stage biodiesel heating system: I – biodiesel; II – exhaust gases; III – coolant; 1 – diesel tank; 2 – biodiesel tank; 3 – heat exchanger; 4 – coarse filter; 5 – fine filter; 6 – high-pressure fuel pump; 7 – high-pressure fuel lines; 8 – heating chamber; 9 – engine injectors; 10 – engine; 11 – temperature control unit

Production and use biogas in rural areas

One of the elements of non-waste industry of agricultural production is the processing and application of manure. Intensive agricultural production causes the deterioration of the biological properties of the soil and its degradation. Therefore, there is a need for processing manure of cattle and pigs into complete organic fertilizers using technologies of biogas fermentation and composting. The produced biofuel allows to partially replace fossil energy purchase¹⁶⁶.

Biogas plants can be used to produce renewable energy and environmentally friendly organic fertilizers. They provide improvement

¹⁶⁶ Golub, G. A., Kukharets, S. M., Yarosh, Y. D., Kukharets, V. V. (2017). Integrated use of bioenergy conversion technologies in agroecosystems. *INMATEH – Agricultural Engineering*, Vol. 51, No. 1, 93–100.

of sanitary-epidemiological state of the environment. A wide range of raw materials can be used for the process. Biogas plants play an important role in today's agriculture to improve the efficiency of their operation it is required the optimization of technological processes, justification and selection of rational parameters of machines and equipment.

Substrate biomass layering greatly reduces the efficiency of the methane generation because of the spatial distribution of methane-producing microorganisms and organic matter. Effective interaction of anaerobic bacteria with biomass is ensured by substrate mixing. However, too intense mixing can lead to deterioration of anaerobic digestion¹⁶⁷. The compromise can be achieved by using slow rotation of mixing machines or by their short work period¹⁶⁸. However, it is impossible to completely eliminate the layering of biomass in a reactor into mineral sediment and organic floating biomass¹⁶⁹.

To prepare biomass for fermentation a significant amount of fresh water is used. To reduce water consumption, it is important to develop technologies that can provide the expected density of the manure during removal from livestock buildings.

The efficiency of biogas production depends on the characteristics of biomass (density, dry matter content, particle size of dry matter) and features of the digester (mixing intensity, geometric

¹⁶⁷ Uçkun Kiran, E., Stamatelatou, K., Antonopoulou, G., Lyberatos, G. (2016) *Production of biogas via anaerobic digestion. Handbook of Biofuels Production (Second Edition)*. Woodhead Publishing, 259-301, <https://doi.org/10.1016/B978-0-08-100455-5.00010-2>

¹⁶⁸ Goux, X., Calusinska, M., Fossépré, M., Benizri, E., Delfosse, P. (2016). *Start-up phase of an anaerobic full-scale farm reactor – Appearance of mesophilic anaerobic conditions and establishment of the methanogenic microbial community*. *Bioresource Technology*, 212, 217-226, <https://doi.org/10.1016/j.biortech.2016.04.040>.

¹⁶⁹ Satjaritanun, P., Khunatorn, Y., Vorayos, N., Shimpalee S., Bringley, E. (2016). *Numerical analysis of the mixing characteristic for napier grass in the continuous stirring tank reactor for biogas production*. *Biomass and Bioenergy*, 86, 53–64, <https://doi.org/10.1016/j.biombioe.2016.01.018>.

dimensions, the way of placement of blades, mixers and walls inside digester)¹⁷⁰. The effectiveness depends on the control of digesters¹⁷¹.

For separation into different fractions, in general, a conveyor-separator is used (Fig. 10). The biomass preparation of methane fermentation is done in a heater followed by anaerobic digestion of biomass. After that it is carried anaerobic digestion of biomass. The process of recycling is ended by composting of litter manure and digested biomass. The resulting compost is used as organic fertilizer.

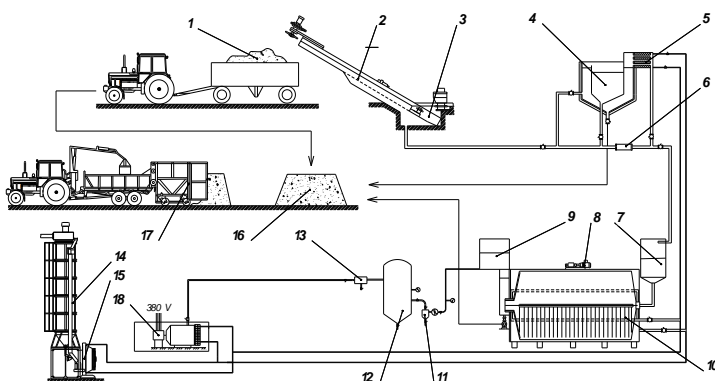

Fig. 10. Technological scheme of compost, biogas and electricity production with grain drying: 1 – litter manure; 2 – conveyor with fractionation; 3 – manure receiver; 4 – heater-holder; 5 – heat exchanger; 6 – pump for pumping biomass; 7 – heat exchanger; 8 – bioreactor drive station; 9 – inoculator; 10 – bioreactor; 11 – water separator; 12 – gasholder; 13 – gas reducer; 14 – grain dryer; 15 – heat exchanger; 16 – composting place; 17 – equipment for the production of compost in clamps; 18 – cogenerator

¹⁷⁰ Adouani, N., Pons, M.-N., Hreiz R., Pacaud, S. (2016). Dynamic modelling of an anaerobic digester for wastes at the territory level. In IFAC-PapersOnLine, 49(7), 1169-1174, <https://doi.org/10.1016/j.ifacol.2016.07.361>.

¹⁷¹ Warda, A. J., Hobbs, P. J., Holliman, P. J., Jones, D. L. (2008) Optimization of the anaerobic digestion of agricultural resources. *Bioresource Technology*, 99(17): 7928–7940, <https://doi.org/10.1016/j.biortech.2008.02.044>.

A new technical solution has been developed for substrate mixing in a digester. The idea is based on the changes in the direction of the gravitational forces that influence the movement of organic and mineral fractions of biomass¹⁷². The digester casing is designed as a horizontal cylinder that rotates around a horizontal axis (Fig. 11).

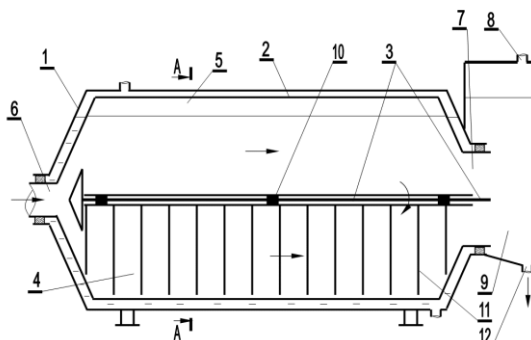

Fig. 11. Construction of anaerobic digester immersed into thermostatic liquid: 1 – horizontal outer casing, 2 – cylindrical reactor 3 – longitudinal bulkhead, 4, 5 – fermentation chambers, 6, 7 – tubes for cart and removal of organic matter, 8 – pipe for biogas runoff, 9 – unloading camera, 10 – joints 11 – mixing fingers, 12 – pipe for organic matter removing

Digester rotates in the fluid that is in the outer casing. This design creates a lift force for rotating digester. Meanwhile, the friction is reduced and therefore it reduces the energy loss for digester rotation and mixing of the substrate. The design of digester also eliminates the possibility of creating floating organic part and immersed mineral sediment.

Production and use producer gas in rural areas

The growing demand for ecologically pure types of energy with reduced greenhouse gas emissions contributes to an increased interest

¹⁷² Golub, G. A., Kukharets S. M. (2015) *Methane tank. Patent of Ukraine for invention No. 110077, 6.*

in more efficient and intensive use of renewable fuels, e.g. biofuels¹⁷³. According to the European Union's Low-Carbon Strategy, 40 % of energy should be produced from renewable sources by 2030¹⁷⁴.

The amount of energy that can be obtained from biological raw materials and composition of emissions depend on many factors, namely, chemical and elemental composition of biofuel, ash content, volumetric density and moisture content¹⁷⁵. Wood is the common renewable biofuel species while the use of straw for energy production is less common because of high content of nitrogen, potassium, magnesium, sodium, chlorine and the tendency to ash and slag formation¹⁷⁶. However, consumption of wood to meet energy needs is limited because of lack of this raw material in required quantities and the necessity of use of other biofuels, in particular straw.

The experience gained by many countries in introduction of latest energy-efficient technologies aimed at the raise of biofuel efficiency shows that gasification technology is the most promising method for producing energy from straw¹⁷⁷. Producer gas is used as fuel for internal combustion engines, gas turbines, heating equipment and electricity production (Fig. 12).

Gasification means the process of converting the combustible portion of fuel into gas by means of interaction of fuel carbon with

¹⁷³ Golub, G. A., Kukharets, S. M., Yarosh, Y. D., Kukharets, V. V. (2017). *Integrated use of bioenergy conversion technologies in agroecosystems. INMATEH – Agricultural Engineering*, 51, 1, 93–100.

¹⁷⁴ *Europe 2020 indicators – climate change and energy*. (2016). EUROSTAT, State explain, 1–16.

¹⁷⁵ Tsyvenkova, N. M., Golubenko, A. A., Kukharets, S. M., Biletsky, V. R. (2016). *The research of downdraft gas producer heat productivity on straw. Annals of the Faculty of Engineering Hunedoara*, 15, 3, 213-218.

¹⁷⁶ Dubrovin, V. O., Korchchny, M. O., Maslo, I. P. (2004). *Biofuels (technologies, machinery and equipment)*. Kyiv, TSTI "Power Engineering and Electrification", 256.

¹⁷⁷ Basu, P. (2013). *Biomass gasification, pyrolysis and torrefaction: practical design and theory*, Elsevier Science Publishing Co Inc, 548, doi: 10.1016/C2011-0-07564-6.

oxygen at high temperatures¹⁷⁸. Straw gasification has a number of significant advantages compared to the technology of obtaining heat, e.g. by direct combustion. Namely, the amount of ash decreases from 15–20 % (at direct burning) to 7 % and the amount of harmful emissions of SO₂ and NO_x is 20–25 % lower.

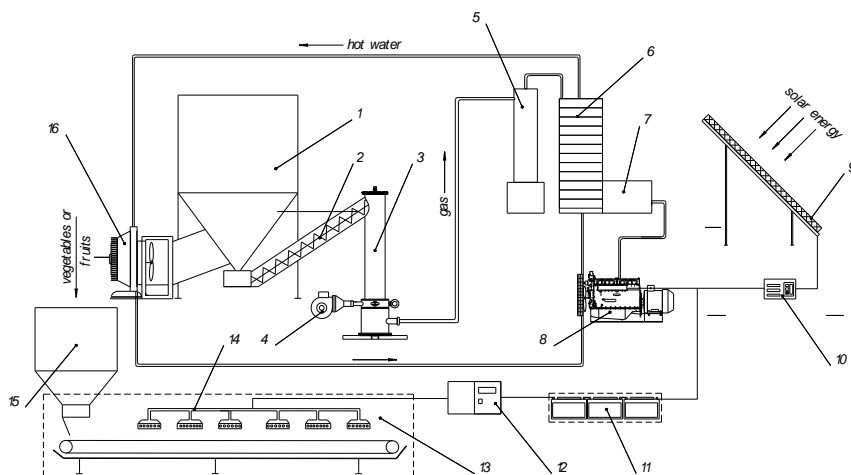

Fig. 12. Technological scheme of gas production by a gas generator and electrical energy for low temperature infrared drying: 1 – hopper for a fuels; 2 – screw conveyor; 3 – gas generator; 4 – fan for air supply; 5 – rough cleaning filter for gas (cyclone); 6 – cooler-recuperator; 7 – thin cleaning filter for gas; 8 – gas electric station; 9 – solar collector; 10 – communication unit; 11 – rechargeable batteries; 12 – inverter; 13 – low temperature infrared dryer; 14 – infrared oscillator; 15 – hopper for a raw vegetables or fruits; 16 – water-air heat exchanger

Due to the high temperature (over 1,000 °C) in the active zone of the gasifier, dangerous substances such as dioxins and furans are

¹⁷⁸ Reed, T. B., Das, A. (1988). *Handbook of biomass downdraft gasifier engine systems*, Solar Energy Research Institute, 140.

destroyed¹⁷⁹. Total thermal efficiency of the straw gasification process reaches 87–92 %¹⁸⁰.

At present, fluidized-bed gasifiers¹⁸¹ are quite commonly used. They provide a more than 80 % conversion of fuel into combustible gas with calorific value up to 18.5 MJ/nm³. However, fluidized-bed gasifiers have a complex design and require significant energy inputs in operation. Solid-bed gasifiers have a simpler design and significantly lower specific energy inputs but ensure gas generation from straw with calorific value of only 6.5 MJ/nm³. Consequently, the issue of increasing efficiency of the straw gasification process in solid-bed gasifiers is relevant. In addition, the experience of operation of solid-bed gasifier units with various biofuels indicates that the direct-flow gasifiers of reverse gasification process should be used for gas production from straw and straw-containing fuels¹⁸². They provide stability of the gas formation process, high degree of resin decomposition and simplification of moisture and impurities removal from the generator gas.

However, high ash content and its ability to form ash-and-slag agglomerates is the barrier to a wider use of straw as a biofuel in the gasification process. The experience of gasification of fuels with various straw contents suggests that even a slight change in composition of the fuel mixture can significantly change the course of the gasification process and cause ash-and-slag agglomeration¹⁸³. One of the methods

¹⁷⁹ Susastriawan, A. A. P., Saptoad, H., Purnomo (2017). *Small-scale downdraft gasifiers for biomass gasification: A review. Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 76(C), 989–1003, doi: 10.1016/j.rser.2017.03.112.

¹⁸⁰ Sheth, P. N., Babu, B. V. (2009). *Experimental studies on producer gas generation from wood waste in a downdraft biomass gasifier. Bioresource Technology*, 100, 12, 3127–3133, doi: 10.1016/j.biortech.2009.01.024.

¹⁸¹ Mysak, J., Lys, St., Martynyak-Andrushko, M. (2017). *Research on gasification of low-grade fuels in a continuous layer. Eastern-European Journal of Enterprise Technologies*, 2, (8(86)), 16-23.

¹⁸² Gai, C., Dong, Y. P., Zhang, T. H. (2014). *Downdraft gasification of corn straw as a non-woody biomass: Effects of operating conditions on chlorides distribution. Energy*, 71, 638–644, doi: 10.1016/j.energy.2014.05.009

¹⁸³ Golub, G., Kukharets, S., Tsyvenkova, N., Yarosh, Ya., Chuba, V. (2018). *Experimental study into the influence of straw content in fuel on parameters of*

for efficient production of gas from straw-containing fuels with control of CO, H₂, CH₄ contents and polluting emissions consists in determining proportion between the mixture components and the temperature conditions for each gasifier type.

The higher content of nitrogen, silicon, potassium, sodium, chlorine, and other low-melting substances in comparison with other hydrocarbons and coal is an essential disadvantage of using straw in the gasification process. Presence of low-melting substances, especially potassium and sodium salts, leads to formation of a sticky ash and causes formation of ash-and-slag agglomerates on the working surfaces of the heat producing equipment. The straw of cereals has a low melting point (the starting temperature of slag formation is 1,050–1,160 °C) of ash resembling a dense paste-like mass¹⁸⁴ [16]. As a rule, it covers the gasifier grate openings when exiting from the high temperature zone increasing resistance of the heat-producing equipment to flows and reducing gas permeability of the fuel. Increase in resistance and worsening of gas permeability of the fuel result in temperature fall in the reaction zones and, as a result, smaller content of components such as CO, H₂ and CH₄ in the combustible gas.

In view of availability of straw as a fuel, a tendency has emerged to a comprehensive solution of the problem of raising efficiency of gas generation from straw. To this end, activities in the field of development and improvement of the gasifier design have appeared [8–12]. Operation parameters consistent with the design and physical and chemical properties of fuel were established. Gasification of fuel mixtures on the basis of wood, coal, high-ash sediments of sewage with addition of straw was studied¹⁸⁵. It was stated in the above studies that the advantage of gasification of straw containing fuel mixtures consists

generator gas. Eastern-European Journal of Enterprise Technologies, 5/8 (95), 76–86, <https://doi.org/10.15587/1729-4061.2018.142159>.

¹⁸⁴ Villu, V., Kas'k, Yu., Muyste, P., Pikhu, T., Soosaar, S. (2005). *Spravochnik potrebitelya biotopliva. Tallinn, Technical University of Tallinn, 183.*

¹⁸⁵ Ferreira, S. D., Lazzarotto, I. P., Junges, J., Manera, C., Godinho, M., Osório, E. (2017). *Steam gasification of biochar derived from elephant grass pyrolysis in a screw reactor. Energy Conversion and Management, 153, 163–174, doi: 10.1016/j.enconman.2017.10.006.*

in the ability of straw to emit a significant amount of heat in a small period of time. In particular, the presence of straw increases initial temperature of the gasification process by almost 100–150 °C. However, the results of study of the heat and mass exchange processes and efficiency of the process of gasification of pure straw in the above-mentioned studies were presented mainly for the fluidized-bed gasifiers. In particular, an experimental study of heat processes in the reaction zones of gasifiers of the direct gasification process was carried out in¹⁸⁶ for gasification of a mixture of coal and wheat straw. The effect of gasification temperature (1,100–1,400 °C), straw content in a fuel mixture (0... 1) and oxygen to carbon ratio in blast gases (0.35–0.65) on the content of H₂ and CO in the combustible gas was investigated. The study result has shown that addition of straw raised efficiency of the gasification process by 15 %. An increase in straw content in the fuel mixture increased initial temperature and reactivity index of the gasification process. With an increase in straw content in the fuel mixture from 0.25 to 0.75, temperature of the gasification process increased. Accordingly, the content of CO and H₂ increased and, on the contrary, the content of CO₂ and CH₄ decreased. However, with an increase in straw content in the fuel mixture from 0.75 to 1.0, temperature of the process fell which indicated an intensive behavior of the agglomeration processes. The results of the study can be partially used in the study of the gasification process in solid-bed gasifiers for another type of the gasification process. The drawbacks of the presented technology include design complexity of the systems for preliminary preparation of blast gases and the significant amount of fine soot particles in the resulting gas. Besides, a high content of low boiling resins, oils and higher hydrocarbons was observed in the resulting gas in gasification of fuels with high coal content. The ash content in coal is 10–35 % compared to 4 % in straw¹⁸⁷. This requires development and

¹⁸⁶ Wu, Z., Meng, H., Luo, Z., Chen, L., Zhao, J., Wang, S. (2017). Performance evaluation on co-gasification of bituminous coal and wheat straw in entrained flow gasification system. *International Journal of Hydrogen Energy*, 42, 30, 18884–18893. doi.org/10.1016/j.ijhydene.2017.05.144.

¹⁸⁷ Cerone, N., Zimbardi, F., Contuzzi, L., Prestipino, M., Massimo, O., Vito Valerio, C. (2017). Air-steam and oxy-steam gasification of hydrolytic residues

use of complex structures of grates and evaporation systems for gasification of coal containing fuels.

The agglomeration processes occurring during gasification of wheat straw in a small gasifier based on the fluidized-bed technology were investigated in¹⁸⁸. It was established that appearance of agglomerates (deposits) was caused by the reaction of alkali metals with silica. However, no methods for eliminating deposits were presented in the study. The authors of study¹⁸⁹ have presented a gasifier design for an efficient process of straw gasification in a gasifier with mechanical deposit removal. However, such a design includes complicated and expensive pneumatic cylinders to ensure the design efficiency at high temperatures.

In gasification of straw and wood fuel mixtures, there is a negative phenomenon as well, e.g. high resin content in the produced gas because of high content of resin in wood, especially coniferous species¹⁹⁰. There were attempts to solve the problem by designing the gasification chamber tuyere belt (tuyeres, pipes, air distribution boxes) and an additional thermal insulation of the hopper which provides temperature in the active zone within 1,100–1,400 °C. This temperature range contributes to the maximum cracking of resins in the gasification chamber¹⁹¹. However, temperature increase in the active zone of the

from biorefinery. *Fuel Processing Technology*, 167, 451–461. doi: 10.1016/j.fuproc.2017.07.027.

¹⁸⁸ Mac an Bhaird, S., Walsh, E., Hemmingway, P., Maglinao, A. L., Capareda, S. C., McDonnell, K. P. (2014). Analysis of bed agglomeration during gasification of wheat straw in a bubbling fluidised bed gasifier using mullite as bed material. *Powder Technology*, 254, 448–459. doi: 10.1016/j.powtec.2014.01.049.

¹⁸⁹ Poltavets, V. I., Yaziev, A. S. (17.04.2006). Hazohenerator dlia hazyfikatsii tverdoho palyva. Patent No. 75529 UA, MPK S10J3/20, C10J3/32. Appl. No. u20040907430. Filed: 10.09.2004. Bull. No. 4.

¹⁹⁰ Reed, T. B., Das, A. (1988). *Handbook of biomass downdraft gasifier engine systems*, Solar Energy Research Institute, 140.

¹⁹¹ Golub, G., Kukharets, S., Tsyvenkova, N., Yarosh, Ya., Chuba, V. (2018). Experimental study into the influence of straw content in fuel on parameters of generator gas. *Eastern-European Journal of Enterprise Technologies*, 5/8 (95), 76–86, <https://doi.org/10.15587/1729-4061.2018.142159>.

gasifier causes intensification of agglomerate (sediment) formation. In order to minimize the process of agglomeration, it was proposed to design gratings with knives and various firing tools¹⁹² to eliminate the phenomenon of fuel chocking-up which also contributes to agglomeration. Disadvantages of these designs include low manufacturability, complexity of mounting and maintenance.

Efficiency of the process of producing gas from straw-containing fuels is also improved by selecting conditions of air supply to the gas-forming chamber. Steam-oxygen blast at normal and high pressures¹⁹³, oxygen enriched air blowing¹⁹⁴ and vapor-air gasification¹⁹⁵ are widely used. The advantages of steam-air and steam-oxygen blasting processes include acceleration of the reactions occurring in the reactor zones of the gasifier which contributes to raising calorific value of the resulting gas by 18–20 %. Low degree of water vapor decomposition within 32–40 % and use of expensive equipment for preparation of the blast gas are disadvantages of these processes. The results of use of oxygen-enriched air are presented in⁴⁷ for gasification of high-ash sewage sediments and straw in a fluidized-bed gasifier. Influence of straw content in the fuel mixture, oxygen content in the blast gas and type of the bed material (bauxite, calcined dolomite and olivine) on efficiency of the gasification process was investigated. The study results indicate that maximum efficiency of the gasification process was achieved with a 50 % straw content in a mixture, a 40 % oxygen content in blast gases and use of bauxite as the layer material. The high level of generator gas

¹⁹² Tokarev, G. G. (1955). *Gas-generating cars*. Moscow, Mashgiz, 207.

¹⁹³ Cerone, N., Zimbardi, Fr., Contuzzi, L., Prestipino, M., Massimo, O., Vito Valerio, C. (2017). *Air-steam and oxy-steam gasification of hydrolytic residues from biorefinery*. *Fuel Processing Technology*, 167, 451–461, doi: 10.1016/j.fuproc.2017.07.027.

¹⁹⁴ Niu, M. M., Jin, B. S., Huang, Y. J., Wang, H. Y., Dong, Q., Gu, H. M., Yang, J. Y. (2018). *Co-gasification of high-ash sewage sludge and straw in a bubbling fluidized bed with oxygen-enriched air*. *International Journal of Chemical Reactor Engineering*, 16, 5, 1–16, doi: 10.1515/ijcre-2017-0044.

¹⁹⁵ Ferreira, S. D., Lazzarotto, I. P., Junges, J., Manera, C., Godinho, M., Osório, E. (2017). *Steam gasification of biochar derived from elephant grass pyrolysis in a screw reactor*. *Energy Conversion and Management*, 153, 163–174, doi: 10.1016/j.enconman.2017.10.006.

contamination with resins (over 160 g/nm^3), aromatic compounds and light polyaromatic hydrocarbons which requires the use of costly treatment equipment is disadvantage of the presented method. Suitability of using this method of gasification of a fuel mixture of straw and wood can only be established experimentally.

Analysis of the conducted studies on straw gasification states that the designers went by the way of creation of complex gasifier designs with application of energy-intensive technological processes. Such gasifiers enable an efficient straw gasification but complexity of the technological process does not allow them to be widely used. For simpler designs of gasifiers, e.g., direct-flow gasifiers in the solid-bed technology, study of the straw gasification process was not practically carried out because of intensive formation of solid deposits on the working surfaces of gasifiers. The problems of efficient gasification of straw in gasifiers with application of available technology remain unresolved. Therefore, further experimental studies of the effect of straw content in fuel on parameters of the obtained generator gas and formation of solid deposits must be conducted.

In addition to high environmental indicators, the issue of economic feasibility of switching to straw as an alternative energy source is of high importance. Therefore, improvement of existing technological processes and achievement of high efficiency of the gasification equipment are the main requirements in expanding application of the straw gasification technology to energy production. Besides, design of the gasification equipment must be reliable and technologically simple in operation and maintenance. Therefore, establishment of rational structural parameters of gasifiers, optimal conditions of straw gasification and their experimental study is an urgent task. Its solution will enable efficient production of ecologically pure fuel.

СИРОВИННИЙ ПОТЕНЦІАЛ БІОМАСИ ЯК ПЕРЕДУМОВА СТАЛОГО РОЗВИТКУ

(Наталія Мельник)

В умовах сьогодення однією із основних проблем сучасного суспільства є нераціональне, виснажливе використання природних ресурсів в надрах Землі та погіршення стану навколишнього середовища. Для подолання розвитку негативних тенденції в світі, міжнародна спільнота прийняла концепцію сталого розвитку на Саміті Землі в м. Ріо-де-Жанейро у 1992 році. Основними темами конференції ООН були захист навколишнього середовища та сталий розвиток.

Одним із основних критеріїв сталого розвитку є захист довкілля та перехід на відновлювальні джерела енергії у зв'язку з вичерпанням запасів природних ресурсів, зростання цін на традиційні енергоресурси та погіршення екологічного стану довкілля. Суть переходу до сталого розвитку полягає у виживанні людства та одночасному збереженні біосфери. Проте, для того щоб вижити, зберегтися як унікальний біологічний вид, людині необхідно кардинальним чином трансформувати усі сфери своєї діяльності у напрямку істотного зменшення тиску на біосферу¹⁹⁶. Тому пошук, впровадження і використання відновлювальних та альтернативних джерел енергії і технологій, являються актуальними аспектами розвитку біоенергії та енергозберігаючих технологій.

Біоенергія – це енергія отримана за рахунок біопалива, яке виготовлене із біомаси сільськогосподарського походження. Біомаса – це вуглецевмісткі органічні речовини рослинного та тваринного походження, що утворюється в процесі фотосинтезу. Біомаса отримується з таких джерел органічної сировини як:¹⁹⁷

¹⁹⁶ Romano D. *The Bio-based Economy: a New Development Model* / Donato Romano// *Bio-based and Applied Economics*. – 2012/ - № 1 (3). – Р. 231-233.

¹⁹⁷ Гелету́ха Г.Г. Огляд відновлювальних джерел енергії в сільському та лісовому господарстві України [Електронний ресурс] /Г.Г. Гелету́ха, Т.А. Желєзна, Г.М. Голубовська-Онiсiмова, А.Є Конеченков // Інститут економічних досліджень та політичних консультацій. – 2006. – 58 с. – Режим доступу: <http://www.arqoconf.org/uk/node/630>

1) деревина та відходи деревини, які являються твердими ресурсами біомаси. Даний сектор сільського господарства дає можливість отримати тверді види біопалив за допомогою кори, тирси, щіпок тощо; 2) сільськогосподарські відходи, як рослинного так і тваринного походження (курячий послід, гній, стебла, гичка, соломка, жом тощо); 3) сільськогосподарські енергетичні культури, які вирощуються для енергетичного використання (ріпак, соя, соняшник, ятрофа, гірчиця, міскантус, цукрова тростина, верба, тополя та інші).

Біомасу можна використовувати в різноманітних цілях. Для енергетичних цілей шляхом безпосереднього спалювання органічних речовин, а у переробному вигляді у вигляді рідких ефірів, спиртів або газоподібних видів палива¹⁹⁸. Біомасу поділяють на два види: 1) первинна енергетична сировина, як деревина, соломка, стічні осади (аналог торфу); 2) первинна енергетична сировина, як біоетанол, біодизель, біогаз, ефіри ріпакової олії, метанол, макулатура.

Варто відмітити, те, що біомаса задовольняє енергетичні потреби в “чистій енергії” на місцевому рівні. При використанні біомаси як носія “чистої енергії” необхідно враховувати екологічні, економічні та суспільні аспекти розвитку місцевих громад. Використання біомаси з енергетичних сільськогосподарських рослин дає можливість потужному та динамічному розвитку сільських регіонів та країни в цілому. Сьогодні біомаса за значенням як “чиста енергія” посідає четверте місце серед палив і забезпечує близько 2 млрд. т у. п. на рік, або 14% загального споживання первинних енергоносіїв у світі (у країнах, що розвиваються – понад 30%, іноді до 50-80%). Прогнозується, що до 2020 року частка біомаси в структурі споживання відновлювальних джерел енергії становитиме приблизно 215-239 млн т¹⁹⁹. Згідно даним Євростату за останні роки частка відновлювальних джерел енергії у валовому

¹⁹⁸ Гументик М.Я. Цукроносні культури як сировина для виробництва етанолу / М.Я. Гументик, В.С. Бондар // Цукрові буряки. – 2006. - № 6. – С. 20-21.

¹⁹⁹ COM (2005) 628 final. Communication from the Commission. Biomass action plan. {SEC (2005) 1573}. Brussels, 7.12.2005. – P.47.

кінцевому споживанні в країнах-членах ЄС зростає, у 2016 році вона становила 17%. В Естонії – 28,8%, Данії – 32,2%, Австрії – 33,5%, Хорватії – 28,3%, Португалії – 28,5%, Чехії – 14,9%, Італії – 14,9%. Проте до 2020 року частка відновлювальних джерел енергії повинна зрости до 20%²⁰⁰.

Україна має значний потенціал сировини для виробництва біопалив і для енергетичного використання. Потеціал біомаси оцінюється в розмірі 60,10 млн т у. п., де відходи сільського господарства (качани, стебла, солома тощо) становлять 15,86 млн т у. п. Потенціал біомаси та торфу представлено в табл. 1.²⁰¹

Україна має сприятливі кліматичні умови і родючі ґрунти, що дає можливість вирощувати енергетичні рослини і тим самим мати значний рівень сировинного потенціалу для виробництва біоенергетичних видів палива в країні. Основними сільськогосподарськими культурами, що можуть використовуватися як біосировина для виробництва біопалива є: ріпак, соняшник, соя, гірчиця, льон, кукурудза, цукрові буряки, цукрове сорго, пшениця, картопля, тритикале, та інші.

Олійно-жировий комплекс України за останні роки пройшов ряд структурних змін, які вплинули на збільшення виробництва ріпаку соняшнику та сої, ріст споживання соєвого шроту, що покривається переважно за рахунок внутрішньої переробки вітчизняної сої, значне збільшення переробки насіння соняшнику та перехід від експорту цього виду олійних до експорту продукції переробки соняшнику²⁰².

²⁰⁰ *Share of the renewable energy in gross final energy consumption [Електронний ресурс] // Eurostat news release of 01.08.2018. – Режим доступу:*

https://ec.europa.eu/eurostat/tgm/table.do?tab=table&init=1&language=en&pcode=t2020_rd330&plugin=1

²⁰¹ Дячук О., Чепелев М., Подолець Р., Трипольська Г. та ін. *Перехід України на відновлювальну енергетику до 2050 року.* О.Дячук, М. Чепелев, Р. Подолець, Г. Трипольська та ін. за заг. ред. Ю. Огаренко, О. Алієвої. Київ: Вид-во ТОВ «АРТ КНИГА», 2017. – 88 с. викор. С. 28.

²⁰² *Мойсеєва М. Український соняшник: новому сезону – нові ціни / М. Мойсеєва // Пропозиція. – 2006. - № 10. – С. 42.*

Таблиця 1

Енергетичний потенціал біомаси та торфу в Україні, 2015-2020 рр.

Вид біомаси	2015 рік			2020 рік
	Теоретичний потенціал, млн т	Частка, доступна для енергетики, %	Економічний потенціал, млн. т у.п.	Економічний потенціал, млн. т у.п.
Солома зернових культур	35,14	30	5,22	7,83
Солома ріпаку	3,10	40	0,62	0,93
Відходи виробництва кукурудзи на зерно (стебла, листя, стрижні початків)	30,3	40	3,31	4,97
Відходи виробництва соняшника (стебла, кошики)	21,2	40	1,74	1,74
Вторинні відходи сільського господарства (лушпиння соняшнику)	1,9	41	0,39	0,39
Усього агропотенціал	91,64	-	11,28	15,86
Деревна біомаса (дрова, відходи лісозаготівлі, деревини від рубок, тріска)	8,8	41	1,47	2,97
Деревна біомаса (рубка лісосмуг, сухостій)	11,0	58	2,57	1,47
Усього деревина	14,80	-	3,45	4,44
Біодизель	-	-	0,27	0,27
Біоетанол	-	-	0,77	0,77
Усього біопалива	-	-	1,04	1,04
Біогаз із побічних продуктів АПК (гній та харчова промисловість)	1,6 млрд м ³ CH ₄	50	0,97	3,40
Біогаз із полігонів ТПВ	0,6 млрд м ³ CH ₄	34	0,26	0,85
Біогаз зі стічних вод	1,0 млрд м ³ CH ₄	23	0,27	0,56
Усього біогаз	3,2 млрд м ³ CH ₄	-	1,5	4,81
Тополя, міскантус, акація, вільха, верба (тверді види палива)	11,5	90	6,28	18,84
Кукурудза (біогаз)	3,3 млрд м ³ CH ₄	90	3,68	14,72
Усього енергетичні культури	-	-	9,96	33,56
Торф	-	-	0,4	0,4
Всього, млн т у.п.	-	-	27,63	60,10
Всього млн. т н.е.	-	-	19,34	42,07

Примітка: зважаючи на вагомі екологічні наслідки видобутку торфу, енергетичний потенціал торфу не враховано при моделюванні сценаріїв розвитку енергосектору.

Ці економічні зміни спричиненні розвитком біоенергетичних видів палива в світі та ростом попиту на олійні культури і олію, як сировину для виробництва біодизелю. Це призвело до збільшення площ, урожайності та валового збору олійних культур в останні роки в Україні (табл. 2).

Таблиця 2

**Динаміка виробництва олійних культур
для виробництва біодизелю в Україні**

Показники	Роки			2017 р. до 2015 р, +/-, %
	2015	2016	2017	
Ріпак				
Площа, з якої зібрано врожай, тис. га	671,1	449,3	785,7	+17,0
Урожайність, ц/га	25,9	25,7	27,9	+7,7
Валовий збір, тис. т	1737,6	1153,9	2194,8	+26,3
Соняшник				
Площа, з якої зібрано врожай, тис. га	5166,2	6086,7	6060,7	+17,3
Урожайність, ц/га	21,6	22,4	20,2	-6,5
Валовий збір, тис. т	11181,1	13626,9	12235,5	+9,4
Соя				
Площа, з якої зібрано врожай, тис. га	2135,6	1859,4	1981,9	-7,2
Урожайність, ц/га	18,4	23,0	19,7	+7,0
Валовий збір, тис. т	3930,6	4277,0	3899,4	-0,8

Джерело: розраховано за даними²⁰³.

За сучасних умов Україна має провідне місце у виробництві і вирощуванні олійних культур в світі. За даними Державного комітету статистики України площа, з якої зібрано врожай соняшнику в 2017 році становить 6,0 млн га і зросла на 17,3% по відношенню до 2015 року. Валовий збір зріс на 9,8 % при урожайності 20,2 ц/га. Внутрішня переробка насіння соняшника на олію розвивається інтенсивними темпами, проте поступове

²⁰³ Статистичний щорічник України за 2017 рік. За ред. І. Є. Вернера. – Державна служба статистики України. – Київ, 2018. – 541 с.

зниження митного тарифу при експорті, обумовлене вимогами СОТ, зумовлює вивезення сировини за кордон. Також негативною стороною даного зростання в Україні є значне завантаження сівозміни цією культурою, яка виснажує родючий ґрунт України. Лише за останні 9 років площі під посівами соняшнику зросли на 50%. Прагнучи отримати прибуток, більшість сільськогосподарських товаровиробників ігнорують принципи землеробства, тим більше, що на законодавчому рівні дане питання також не врегульовано.

Серед олійних культур, які є придатними для виробництва біодизелю, ріпак займає друге місце в структурі площ, поступаючись лише соняшнику. В 2017 році ріпаку зібрано 2,1 млн т. з площі 785,7 тис. га., проти 1,7 млн т. з площі 671,1 тис. га у 2015 році. За результатами 2017 року урожайність ріпаку зросла на 7,7% у порівнянні до 2015 року. Виробництво насіння ріпаку відбувається екстенсивно за рахунок розширення посівних площ, що сприяє зростанню валового збору, та за рахунок збільшення урожайності.

Структурні зміни в експорті олійних культур в Україні почалися зі зміною вивізного мита на насіння соняшника в 2001 році та заборони використання давальницьких схем в зовнішньоекономічній діяльності, експорт насіння соняшника почав скорочуватися, однак це сприяло збільшенню переробки його на вітчизняних підприємствах та зростанню експорту соняшникової олії²⁰⁴. В 2017/2018 МР обсяг експорту соняшнику становив 250,0 тис. т, ріпаку відповідно 2100,0 тис. т., а сої – 2700,0 тис. т. За останні роки на ринку олійних культур спостерігалось стрімке зростання експорту ріпаку на 6,9%, соняшнику на 400% та сої на 11,5% (рис. 1). За даними Держзовнішінформу у 2017 році експортна ціна на соняшник становила 421 дол. США/т, на ріпак – 412 дол. США/т, на сою – 360 дол. США/т²⁰⁵.

²⁰⁴ Голомша Н.Є., Файчук О.М. Конкурентоспроможність українських олійних культур та продуктів їх переробки на світовому аграрному ринку / Н.Є. Голомша, О.М. Файчук // Інноваційна економіка. Всеукраїнський науково-виробничий журнал. – 2008. – С 68-74.

²⁰⁵ Огляд цін українського та світового товарних ринків [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://new.pricereview.com.ua/>

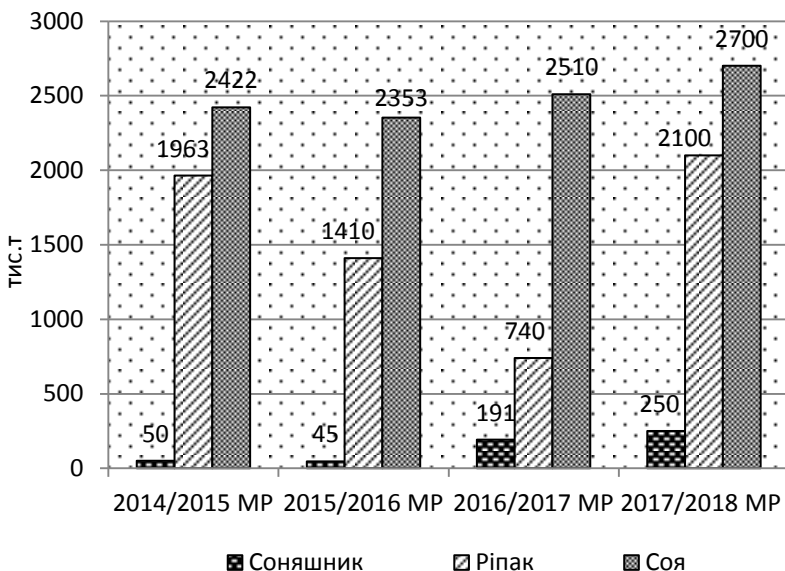

Рис. 1. Обсяг експорту олійних культур в Україні

Джерело: побудовано за даними ^{206,207}.

Слід відмітити, що у 2017/2018 МР основними експортерами ріпаку в Україні є крупні агрохолдинги такі як, “Нібулон” – 30,94%, “ADM” – 18,11%, “Агрейн Холдинг” – 9,34%, “Гленкор Інтернешнл” – 8,05%, “Трек-Форвард” – 5,59% та інші²⁰⁸. У вересні-квітні 2017/2018 МР Україна на зовнішні ринки поставила на 39% більше соняшникової олії, ніж за аналогічний попередній маркетинговий рік. Найбільшими експортерами соняшнику є “Нібулон” – 42,95%, “Агропросперіс” – 6,54%, “Альда плюс” – 5,98%, “Меріда О” – 5,70%

²⁰⁶ Український клуб аграрного бізнесу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ucab.ua/ua>

²⁰⁷ Державна служба України з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.consumer.gov.ua/default.aspx>

²⁰⁸ Топ-8 експортерів ріпаку 2017/2018 МР [Електронний ресурс] // Головні аграрні новини. – Режим доступу: <https://www.agronews.ua/node/82346>

та “Укрторг-Компані” – 3,50%. А продуктів переробки соняшнику таких як: 1) соняшникова олія “Кернел” – 20,01%, “Бунге Україна” – 9,39%, “Каргілл” – 7,23%, МХП – 4,88%, “Дельта Вільмар СНД” – 3,52%; 2) шрот або макуха соняшнику “Кернел” – 24,30%, “Бунге Україна” – 7,74%, “Каргілл” – 5,24%, “Агроінтер” – 4,99% та “ТЕП Траско” – 4,66%²⁰⁹.

Джерелом для виробництва біоетанолу є крохмаленосна та цукроносна біосировина: кукурудза, пшениця, жито, ячмінь, сорго, цукрові буряки, картопля, тритикале тощо. У структурі біосировини для виробництва біоетанолу в Україні провідну частку займають зернові культури, меляса із цукрових буряків і незначну – картопля, тому розвиток ринку зернових культур і цукрових буряків має виключне значення для виробництва біоетанолу²¹⁰. Оскільки, біоетанол – це етиловий спирт, який утворюється в процесі спиртового бродіння або ферментації органічних культур, які містять крохмаль та цукор, то при їх використанні велике значення має вихід спирту з тієї чи іншої культури. Найбільший середній вихід етилового спирту з 1 га посіву має кукурудза – 2729 тис. л (табл. 3).

Таблиця 3

Вихід етилового спирту з 1 га посіву зернових культур в Україні, тис. л.

Назва культури	Вихід етилового спирту з 1 га залежно від сорту, тис. л	Середній вихід етилового спирту з 1 га, тис. л
Озима пшениця	1452-2193	1913
Ярий ячмінь	1674-2131	1888
Озиме тритикале	1849-3847	2557
Яре тритикале	1434-1839	1669
Просо	793-1182	988
Кукурудза	2237-3282	2729

Джерело: розраховано за даними²¹¹²¹².

²⁰⁹ ProAgro [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.proagro.com.ua/>

²¹⁰ Циков В.С. Кукурудза: технология, гибриды, семена / В.С. Циков.– Днепропетровск: ВАТ «В-во» «Зоря», 2003. – 295 с.

²¹¹ OECD [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.oecd.org/>

²¹² Green Facts [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.greenfacts.org/en/index.htm>

В світі кукурудза вважається найкращою біосировиною для виробництва біоетанолу як кисневмісткої добавки до мінеральних палив, оскільки має великі показники урожайності та валового збору. І в цьому напрямку відбувається розвиток селекційної бази і створення нових видів і гібридів зернових культур для того, щоб сприяти розвитку біопаливної промисловості.

Вирощування енергетичних культур для виробництва біоетанолу в Україні зумовлено як сприятливими природно-кліматичними умовами країни, так і впровадженням новітніх технологій, сортів і гібридів рослин та сучасної ефективної техніки. У 2017 році в Україні площа, з якої зібрано врожай під зерновими та зернобобовими культурами становить 14560 тис. га, найбільшу частку в структурі даної площі займає пшениця, ячмінь та кукурудза (табл. 4). Однією із основних продовольчих культур в більшості країн світу є пшениця, обсяг та рівень виробництва якої забезпечує продовольчу безпеку в світі. За період з 2015 року по 2017 рік площа, з якої зібрано врожай пшениці зменшилась на 7,6% і становить 6160,8 тис. га у 2017 році та 6670,1 тис. га у 2015 році. Обсяг виробництва пшениці у 2015-2017 роках становив відповідно 25937,4 тис. т та 25398,5 тис. т і зменшився на 2,1%. Рівень урожайності за останні три роки підвищився на 5,9% і в 2017 році становив 41,2 ц/га.

В структурі посівних площ на другому місці знаходиться ячмінь, який в світовій класифікації сільськогосподарських рослин входить до групи кормових культур. Ячмінь також використовується в таких галузях промисловості як: у продовольстві для виробництва продовольчих товарів (борошно, крупи), у пивоварній галузі де є основною сировиною для виробництва пива та у текстильній, кондитерській, фармацевтичній промисловості в якості технічних цілей.

Площа, з якої зібрано урожай ячменю за останній період зменшилася на 8,6% і в 2017 році складала 1616,5 тис. га (табл. 4). Обсяг виробництва та рівень урожайності даної культури за останні роки зросли. Так, в 2017 році виробництво ячменю зросло на 4,7% і становило 5243,9 тис. т порівняно з 2015 роком.

Таблиця 4

**Динаміка виробництва цукро- та крохмалевмісних культур
для виробництва біоетанолу в Україні**

Показники	Роки			2017 р. до 2015 р, +/-, %
	2015	2016	2017	
Пшениця (озима)				
Площа, з якої зібрано врожай, тис. га	6670,1	6002,5	6160,8	-7,6
Урожайність, ц/га	38,9	42,2	41,2	+5,9
Валовий збір, тис. т	25937,4	25320,7	25398,5	-2,1
Жито (озиме)				
Площа, з якої зібрано врожай, тис. га	149,2	142,8	170,0	+14,0
Урожайність, ц/га	25,9	27,3	29,7	+14,7
Валовий збір, тис. т	386,7	389,2	505,4	+30,7
Ячмінь (ярий)				
Площа, з якої зібрано врожай, тис. га	1767,9	1855,0	1616,5	-8,6
Урожайність, ц/га	28,5	31,3	32,4	+13,7
Валовий збір, тис. т	5007,2	5798,2	5243,9	+4,7
Кукурудза				
Площа, з якої зібрано врожай, тис. га	4083,5	4252,2	4480,7	+9,7
Урожайність, ц/га	57,1	66,0	55,1	-3,5
Валовий збір, тис. т	23327,6	28074,6	24668,8	+5,7
Цукровий буряк				
Площа, з якої зібрано врожай, тис. га	237,0	291,1	313,6	+32,3
Урожайність, ц/га	435,8	481,5	474,9	+8,9
Валовий збір, тис. т	10330,8	14011,3	14881,6	+44,0

Джерело: розраховано за даними²¹³.

²¹³ Статистичний щорічник України за 2017 рік. За ред. І. Є. Вернера. – Державна служба статистики України. – Київ, 2018. – 541 с.

Урожайність ячменю з 2015-2017 роки зросла на 13,7% і відповідно становить 32,4 ц/га в порівнянні з 2015 роком показники якої становили 28,5 ц/га.

Серед всіх представлених зернових культур для виробництва біоетанолу найбільш кращою є кукурудза, оскільки має найвищий рівень вмісту крохмалю в зерні, що призводить до більшого виходу спирту при виробництві біоетанолу. Кукурудза має питому вагу в структурі виробництва зернових культур після пшениці та ячменю.

У 2017 році виробництво кукурудзи становило 24668,8 тис. т і зросла на 5,7% в порівнянні з 2015 роком (23327,6 тис. т). Урожайність кукурудзи натомість зменшилась на 3,5% і становить 55,1 ц/га у 2017 році. Зростання урожайності відбулося завдяки розробці та використанню нових видів та гібридів кукурудзи, а також за рахунок впровадження новітніх технологій вирощування.

Сировиною для виробництва біоетанолу також можна розглядати цукровий буряк, а особливо мелясу, яка отримується в процесі рафінування цукру. З меляси отримують спирт, лимонну кислоту, гліцерин для хімічної, парфумерної і харчової промисловості, дріжджі для хлібопекарської промисловості, а також біоетанол. Нині виробництво цукрових буряків є нерентабельним через високий рівень собівартості та витрат. Тому, Україна в більшій мірі імпортує цукор-сирець з Бразилії і Австралії, який в подальшому переробляють на цукор на вітчизняних цукрових заводах. Площа, з якої зібрано цукровий буряк в 2017 році становить 313,6 тис. га і за період дослідження зросла на 32,3% в порівнянні з 2015 роком. Тенденція зростання спостерігається і у виробництві цукрових буряків на 44%.

На даний період часу цукрова промисловість України включає 58 цукрових заводів, мережу насінневих підприємств, бурякоприймальних пунктів та інші допоміжні підприємства. У 2017 році працювало 40 цукрових заводів, які виробили 2,14 млн т цукру. Добова потужність цукрових підприємств становить 172,4 тис. т цукрових буряків²¹⁴. Реструктуризація бурякоцукрового комплексу

²¹⁴ Інститут біоенергетичних культур і цукрових буряків [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://bio.gov.ua/>

України може бути початком розвитку біоетанолового виробництва, що сприятиме зменшенню залежності від імпортованих носіїв, надходження коштів до державного бюджету країни за рахунок продажу біоетанолу, зменшенню рівня безробіття та економічного зростання сільського господарства. За даними Українського клубу аграрного бізнесу у 2017/2018 МР обсяг експорту пшениці становив 18000,0 тис. т, що в порівнянні з 2014/2015 МР зріс на 65% (рис. 2).

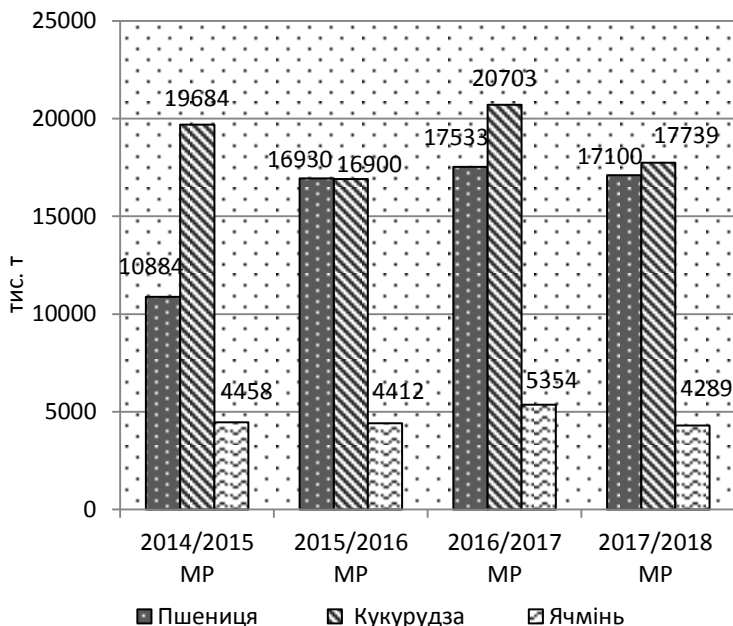

Рис. 2. Обсяг експорту зернових культур в Україні

Джерело: побудовано за даними ²¹⁵²¹⁶.

У 2017/2018 МР експорт пшениці становить 17100,0 тис. т. і зріс на 57,1% по відношенню до 2014/2015 МР. Слід відмітити, що у

²¹⁵ Український клуб аграрного бізнесу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ucab.ua/ua>

²¹⁶ Державна служба України з питань безпеки харчових продуктів та захисту споживачів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.consumer.gov.ua/default.aspx>

2017 році експортна ціна на пшеницю була 172 дол. США/т., а внутрішня – 145 дол. США/т. Обсяг експорту кукурудзи у 2014/2015 МР та у 2017/2018 МР відповідно становив 19864,0 тис. т. та 17739,0 тис. т за досліджуваний період. Ціна експорту в 2017 році становила 168 дол. США/т., а внутрішня ціна – 151 дол. США/т. Відповідно експорт ячменю у 2017/2018 МР становив 4289,0 тис. т., при цьому ціна експорту складала 158 дол. США/т. Внутрішня ціна переробних підприємств на ячмінь була 130 дол. США/т²¹⁷.

Оскільки, виробництво зернових культур з кожним роком зростає, то це призводить до утворення надлишку сільськогосподарської продукції, яка з часом іде на експорт для задоволення потреб інших країн світу у виробництві продуктів харчування, кормів для галузі тваринництва і птахівництва, а також для виробництва кисневмісної добавки «біоетанол» до бензину. Ріст експорту зернових культур зумовлений занепадом галузі тваринництва та незначним рівнем розвитку переробної промисловості.

Україна займає лідируючі позиції по експорту сировини в аграрній сфері на світових ринках. Ці тенденції зумовлені не лише екстенсивним розвитком сільського господарства України, а й відсутністю переробної промисловості та тваринництва. Статус країни – «сировинний придаток» супроводжує її вже не один рік і це буде тривати до того часу, доки держава не сприятиме створенню доданої вартості у власній країні, залучаючи інвесторів до цивілізованих економічних умов діяльності.

Основним джерелом біомаси для виробництва біопалив можуть бути відходи сільськогосподарського виробництва. Здебільшого це відходи галузі рослинництва (гичка, солома, стебла) та тваринництва (гній). Солому використовують як підстилку для тварин, для виробництва органічних добрив і безпосереднім внесенням подрібненої соломи в ґрунт, або шляхом спалювання соломи в котлах для отримання енергії. Україна має великі можливості у вирощуванні біомаси та у використанні біоенергетичних видів палива, що дасть можливість бути

²¹⁷ Огляд цін українського та світового товарних ринків [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://new.pricereview.com.ua/>

енергонезалежною країною в світовому просторі та забезпечити споживачів і виробників необхідною кількістю рідким, газоподібним та твердим паливом.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ЕКОНОМІЧНОЇ СУТНОСТІ ФІНАНСОВОГО ПОТЕНЦІАЛУ СТАЛОГО РОЗВИТКУ ОТГ

(Марина Патинська)

Пріоритетним напрямом зовнішньоекономічного курсу України визначено інтеграцію до Європейського Союзу (ЄС). Європейський вибір України вимагає докорінних змін у стратегічних напрямках соціально-економічного розвитку на засадах сталості. У сучасних умовах економічної нестабільності ринкового середовища мають місце негативні тенденції розвитку сільських територій: зменшується кількість населених пунктів (станом на 01.01.2017 р. в Україні нараховувалося 28377 сіл і селищ²¹⁸; у 2016 р. офіційно виключено 8 сільських населених пунктів (на 01.01.2016 р. їх нараховувалося 28385²¹⁹), 5 з яких знято з обліку у зв'язку з переселенням жителів, а 3 – об'єднані з іншими населеними пунктами). Водночас збільшується кількість дотаційних територій, зростає невідповідність між потребами у фінансових ресурсах та здатністю органів місцевого самоврядування щодо їх мобілізації, поглиблюється залежність від державної підтримки при формуванні єдиного управлінського підходу до забезпечення сталого розвитку.

²¹⁸ Чисельність наявного населення України на 1 січня 2017 року / Державна служба статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://database.ukrcensus.gov.ua/PXWEB2007/ukr/publ_new1/2017/zb_chnn_0117.pdf

²¹⁹ Кількість адміністративно-територіальних одиниць за регіонами України на 1 січня 2016 року /Офіційний веб-портал ВРУ [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2016/ds/ator/ator2016_u.htm

Особливого значення набувають питання, пов'язані з нарощуванням ресурсного потенціалу, підвищенням зацікавленості представницьких органів в акумуляції доступних фінансових ресурсів, досягнення економічних, соціальних та екологічних цілей сталого розвитку територіальних громад. Базовою основою формування фінансових ресурсів місцевих бюджетів є фінансовий потенціал адміністративно-територіальної одиниці. Це зумовлює актуальність і необхідність подальших наукових досліджень економічної сутності понятійно-категоріального апарату фінансовий “потенціал сталого розвитку територіальних громад”.

Теоретико-методологічні основи щодо визначення сутності та складу фінансового потенціалу висвітлені у працях відомих вітчизняних і зарубіжних учених, зокрема, таких як: Г. Боронос, А. Буряченко, Дж. Б'юкенен, О. Кузнецова, В. Толуб'як, І. Чуницька, Й. Шумпетер, С. Шумська та ін. Економічну сутність фінансового потенціалу, його структуру, роль і значення в соціально-економічному розвитку регіонів досліджують вітчизняні вчені Г. Возняк, В. Григоренко, О. Дем'янчук, А. Загородній, М. Козоріз [6]. У наукових колах України питання фінансового потенціалу територіальних громад займає чільне місце, зокрема в працях науковців А. Височиної, С. Єгоричевої, Т. Кізими, І. Лук'яненка, Х. Патицької, О. Тимошенко, Р. Щур. Дослідженню питань сталого розвитку територіальних громад на засадах євроінтеграційної перспективи присвятили праці вчені Т. Бородіна, О. Васильєва, Т. Зінчук, Т. Кожухова, Н. Куцмус, О. Попова, М. Талавирия.

Фінансовий потенціал – досить складна економічна категорія, щодо визначення якої є багато підходів. З погляду лінгвістики категоріальний апарат “фінансовий потенціал” охоплює два поняття: “фінанси” та “потенціал”. Під фінансами розуміємо фінансові відносини, які мають грошову форму вираження та пов'язані з формуванням і використанням фінансових ресурсів. Потенціал (із лат. *potentia* – можливості, міць, сила, запаси, засоби, приховані потужності, що можуть бути використані) – це сукупність наявних засобів, можливостей у певній галузі, спрямованих на

досягнення поставленої мети²²⁰. Отже, синтез понять “фінанси” і “потенціал” визначає фінансовий потенціал як сукупність засобів і можливостей, що забезпечують здійснення фінансових відносин економічного суб'єкта щодо залучення та раціонального використання фінансових ресурсів.

Доречно зауважити, що при визначенні економічного змісту фінансового потенціалу науковці спираються на поняття “фінансові ресурси”, оскільки вони становлять його основу. Тож перед тим як перейти до з'ясування сутності фінансового потенціалу, варто розкрити підходи до трактування поняття “фінансові ресурси” (англ. financial resources, від фр. ressources – кошти, запаси) – сукупність фондів коштів, що утворюються при розподілі та перерозподілі сукупного суспільного продукту і національного доходу й перебувають у розпорядженні держави, органів місцевого самоврядування, підприємств, організацій різних форм власності²²¹. Ю. Вінц зазначає, що фінансові ресурси являють собою грошові доходи й нагромадження, які формуються в процесі їх господарської діяльності за рахунок власних, позикових і залучених джерел фінансування, використовуються для формування активів організації, грошових резервів, виконання фінансових зобов'язань, для здійснення інших заходів з метою забезпечення ефективності розвитку підприємства та підвищення рівня платоспроможності²²².

П. Левчаєв під фінансовими ресурсами розуміє поточні та потенційно можливі засоби, які в разі необхідності можуть бути використані як знаки розподілення вартості, тобто готівкова, безготівкова форма грошей, цінних паперів та ін.²²³

²²⁰ Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел. – Ірпінь : ВГФ “Перун”, 2005. – 1728 с.

²²¹ Фінансова енциклопедія / О. П. Орлюк, Л. К. Воронова, І. Б. Заверуха та ін.; за заг. ред. О. П. Орлюк. – Київ : Юрінком Інтер, 2008. – 472 с.

²²² Вінц Ю. О. Удосконалення управління фінансовими ресурсами підприємства / Ю. О. Вінц // Держава та регіони. – 2007. – 563 с.

²²³ Левчаєв П. А. Экономическая идентификация, законы функционирования категории “финансовые ресурсы” / П. А. Левчаєв // Інтернет-видання. – 26 липня 2010 р. [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.finansy.ru>

М. Коробов слушно вказує на економічну основу, механізм формування фінансових ресурсів та цільове призначення: “Фінансові ресурси – централізовані й децентралізовані грошові фонди цільового призначення, які формуються в процесі розподілу й перерозподілу національного багатства, сукупного продукту і національного доходу й призначаються для використання відповідно із завданнями соціально-економічного розвитку суспільства та окремих підприємств”²²⁴.

Аналіз наукових підходів щодо визначення поняття “фінансові ресурси” дозволяє окреслити його диференційні ознаки:

1) економічна категорія, що становить матеріальну основу фінансів; грошова форма коштів; 2) перебувають у фондовій і нефондовій формах; 3) виражають відношення власності; 4) мають певне місце та джерело створення (механізм формування); 5) цільове призначення; 6) виражають фінансовий результат процесу відтворення; 7) є показником соціально-економічного розвитку²²⁵.

Спираючись на теоретичне підґрунтя, закладене в працях науковців, вважаємо за доцільне сформулювати власне визначення: фінансові ресурси – частина коштів фондового і нефондового характеру, що утворюються в результаті розподілу й перерозподілу національного багатства, суспільного продукту, зовнішньоекономічної діяльності; знаходяться у власності чи розпорядженні державної влади, органів місцевого самоврядування та суб'єктів господарювання й використовуються для забезпечення їх фінансових функцій, процесів суспільного виробництва, для надання різного роду послуг і задоволення соціальних потреб.

Щодо співвідношення термінів “фінансові ресурси” і фінансовий потенціал” у наукових колах ведуться дискусії. Більшість дослідників вважає, що фінансові ресурси характеризують лише одну зі складових фінансового потенціалу – фактично задіяну його

²²⁴ Коробов М. Я. *Фінансово-економічний аналіз діяльності підприємств* / М. Я. Коробов. – Київ : Знання, 2000. – 378 с.

²²⁵ Сафонов Ю. М. *Концептуальні аспекти управління фінансовими ресурсами установи соціального спрямування* / Ю.М. Сафонов, М.М. Патинська // *Ефективна економіка*. – 2015. – № 10. – С. 68 – 73.

частину й не відображають аспект можливості подальшого залучення; водночас фінансовий потенціал охоплює не тільки фактичні обсяги, а й невикористані можливості їх розширення в перспективі. Як зазначає В. Боронос, саме неспроможність поняття “фінансові ресурси” описати всі можливості території з генерації різних потоків грошових коштів й обумовили виникнення поняття “фінансовий потенціал”²²⁶. Отож ключовим для визначення змісту категорії “фінансовий потенціал” є поняття “можливість”.

Фінансовий потенціал є основою соціально-економічного розвитку держави, регіону, територіальної громади, підприємства.

С. Шумська стверджує, що категорію “фінансовий потенціал країни” необхідно розуміти як сукупність фінансових ресурсів (що є в наявності та які можуть бути мобілізовані) усіх сфер та ланок фінансової системи, що утворюються за рахунок внутрішніх та зовнішніх джерел, а також коштів і ресурсів із джерел, які з різних причин є не доступними чи не задіяними в межах часового періоду розгляду, що характеризують фінансові можливості як окремих суб’єктів економіки, так і країни загалом²²⁷. Запропоноване визначення розкриває такі ознаки фінансового потенціалу, як сукупність наявних і мобілізованих фінансових ресурсів, акумульованих із різних джерел, у тому числі незадіяних фінансових ресурсів.

А. Буряченко пропонує розглядати фінансовий потенціал регіону як здатність фінансової системи регіону забезпечувати зростання та розвиток його економіки в довгостроковій перспективі за допомогою сукупності максимально доступних ресурсів, а також як умови (механізми й інструменти), що створюються державою, місцевою владою, приватними організаціями й домашніми господарствами регіону для формування, розподілу і використання цих ресурсів з метою досягнення визначених фінансових

²²⁶Боронос В. Г. *Методологічні засади управління фінансовим потенціалом території : монографія* / В. Г. Боронос. – Суми : Сумський державний університет, 2011. – 310 с.

²²⁷Шумська С. С. *Фінансовий потенціал України: методологія визначення та оцінки* / С. С. Шумська // *Фінанси України*. – 2007. – № 5. – С. 55 – 64.

результатів²²⁸. Автор репрезентує фінансовий потенціал регіону як важливий показник економічного розвитку, сукупність ресурсів, розширює коло суб'єктів, зосереджує увагу на можливостях формування, розподілу та результативного використання ресурсів.

А. Загородній та Г. Вознюк уперше розглянули фінансовий потенціал на рівні адміністративно-територіальної одиниці як загальний обсяг фінансових ресурсів, що утворюються за рахунок усіх джерел у межах адміністративно-територіальної одиниці – області, району, міста, села, селища; є показником, який характеризує фінансові можливості території²²⁹. Ключовим поняттям у розумінні вченими фінансового потенціалу є фінансові ресурси та джерела їх формування.

І. Лук'яненко, А. Височина під фінансовим потенціалом територіальної громади розуміють сукупність фактично акумульованих та потенційно доступних фінансових ресурсів і можливостей відповідної територіальної громади щодо їх ефективного використання, а також взаємодію зазначених складових із метою забезпечення сталого розвитку певної території²³⁰. Науковці наголошують як на фінансових ресурсах, так і на фінансових можливостях, указують на мету їх використання.

О. Хринюк трактує фінансовий потенціал підприємства як сукупність наявних і потенційних можливостей підприємства щодо мобілізації та нарощення їхнього обсягу і трансформації їх в інші фактори виробництва відповідно до потреби з метою досягнення стратегічних та тактичних цілей підприємства²³¹. Т. Кізима розглядає

²²⁸ Буряченко А. Є. *Фінансовий потенціал регіонального розвитку : Монографія.* – Київ : КНЕУ, 2013. – 342 с.

²²⁹ Загородній А. Г. *Фінансово-економічний словник* / А. Г. Загородній, Г. Л. Вознюк. – Київ : Знання, 2007. – 1072 с.

²³⁰ Височина А. В. *Управління фінансовим потенціалом територіальних громад у контексті реалізації регіональної фінансової політики* / А. В. Височина, І. Г. Лук'яненко // *Вісник Української академії банківської справи.* – 2014. – № 2 (37). – С. 98 – 101.

²³¹ Хринюк О. С. *Сутність фінансового потенціалу підприємства* / О. С. Хринюк, В. Л. Бова // *Актуальні проблеми економіки та управління.* – 2017. – № 11.

фінансовий потенціал домогосподарств як сукупність наявних і тимчасово незадіяних фінансових ресурсів, які характеризують фінансові можливості домогосподарства²³², тобто здатність здійснювати в повному обсязі всі необхідні витрати та формувати заощадження.

Дослідження економічної сутності фінансового потенціалу дозволяє зробити висновок про неоднозначність його трактування науковцями. Критичний огляд літератури дав змогу окреслити різновекторні методологічні підходи, за якими вчені ідентифікують поняття “фінансовий потенціал”, зокрема: ресурсний (потенційний), системний (комплексний), з позиції здатності, комбінований, екстремальний, структурний, максималістичний, факторний підходи (табл. 1.). Досліджуючи економічний зміст фінансового потенціалу, більшість науковців розглядає їх через призму *ресурсного* підходу, згідно з яким фінансовий потенціал визначається сукупністю ресурсів, які є в наявності суб’єктів фінансової системи або можуть бути мобілізованими із внутрішніх чи зовнішніх джерел, та результату діяльності, що забезпечують розвиток суб’єкта на найближчу або довгострокову перспективи. Відповідно ключовим поняттям у розумінні фінансового потенціалу є сукупність фінансових ресурсів і джерел їх утворення. Отже, відбувається ототожнення понять “фінансовий потенціал” та “фінансові ресурси”.

Відповідно до *системного* підходу, фінансовий потенціал характеризується не лише з позиції ресурсної складової, а й урахуває реальні можливості території щодо ефективного використання акумульованих фінансових ресурсів. Учені розглядають його як загальний обсяг фінансових ресурсів, що утворюються за рахунок усіх джерел у межах адміністративно-територіальної одиниці, як сукупність фінансових можливостей економічної системи. Фінансовий потенціал з *позиції здатності* розглядається як здатність (можливість) суб’єктів до залучення та ефективного використання фінансових ресурсів для забезпечення соціально-економічного розвитку.

²³² Кізима Т. О. *Фінанси домогосподарств: концептуальні засади теорії і практики: автореф. ... дис. докт. екон. наук: спец. 08.00.08 – Гроші, фінанси і кредит / Терноп. нац. екон. ун-т. – Тернопіль, 2011. – 36 с.*

Таблиця 1

**Основні наукові підходи до трактування поняття
“фінансовий потенціал”**

Науковий підхід	Автори	Трактування поняття
Ресурсний (потенційний)	Г. Возняк	сукупність джерел фінансового капіталу, якими володіють регіональні органи влади, підприємства реального сектору економіки, фінансові структури, домогосподарства територій та зовнішні джерела таких коштів;
	О. Кузнецова	загальний обсяг фінансових ресурсів, які перебувають у розпорядженні територіальної громади і можуть бути використані для реалізації покладених на неї функцій;
	С. Шумська	сукупність фінансових ресурсів (що є в наявності та які можуть бути мобілізовані) усіх сфер та ланок фінансової системи, що утворюються за рахунок внутрішніх та зовнішніх джерел, а також коштів і ресурсів із джерел, які з різних причин є не доступними чи не задіяними в межах часового періоду розгляду, що характеризують фінансові можливості як окремих суб'єктів економіки, так і країни загалом;
Системний (комплексний)	О. Дем'янчук	загальний обсяг фінансових ресурсів, що утворюються за рахунок усіх джерел у межах адміністративно-територіальної одиниці, і характеризує фінансові можливості території;
	С. Єгоричева	сукупність можливостей, які забезпечують здійснення фінансових відносин економічного суб'єкта щодо залучення та ефективного використання фінансових ресурсів з метою реалізації завдань соціально-економічного розвитку;

Науковий підхід	Автори	Трактування поняття
З позиції здатності	В. Боронос	гіпотетична можливість території залучати, створювати та використовувати фінансові ресурси з метою забезпечення її ефективного функціонування та розвитку;
	І. Чуницька	здатність держави до залучення та ефективного використання фінансових ресурсів з метою забезпечення економічного розвитку.

З точки зору *структурного* підходу фінансовий потенціал трактується науковцями як окремий структурний елемент більш глобальної категорії (фінансової політики, економічного потенціалу тощо), або ж як сукупність потенціалів суб'єктів нижчого рівня, проте такий підхід дозволяє конкретизувати структуру явища, проте не відображає його реального економічного змісту²³³.

Відповідно до *екстремального (максималістичного)* підходу фінансовий потенціал розглядається як деякий екстремум, як максимально можливий обсяг ресурсів та умов їх залучення з метою соціально-економічного розвитку суб'єктів. *Факторний* підхід ґрунтується на необхідності врахування "системи матеріальних та трудових чинників (умов, складових), що забезпечують досягнення мети виробництва"²³⁴. Г. Кучер трактує фінансовий потенціал як вартісну категорію, яка дозволяє визначити наявні фінансові активи економічних суб'єктів та змоделювати їх потенційні можливості щодо нарощування для досягнення стратегічних цілей соціально-економічного розвитку²³⁵.

²³³ Прокопенко Р. А. *Оценка и направления развития финансового потенциала региона [Текст] : автореф. дис. ... канд. эконом. наук : 08.00.10, 08.00.05 / Р. А. Прокопенко // Волгоград. – 2008. – 27 с.*

²³⁴ Буряченко А. Є. *Фінансовий потенціал регіонального розвитку : монографія. – Київ : КНЕУ, 2013. – 342 с.*

²³⁵ Кучер Г. В. *Фінансовий потенціал як економічна категорія / Г. В. Кучер // Актуальні проблеми економіки. – 2014. — № 9(159). – С. 46 – 52.*

І. Алексеєнко розглядає фінансовий потенціал як сукупність власних, залучених і запозичених фінансових ресурсів та їх резервів. Виокремлюючи таку ознаку, як резерви фінансових ресурсів, автор зазначає, що саме резерви, а не на вже задіяні фінансові ресурси спрямовують дії суб'єктів економічних відносин з метою забезпечення соціально-економічного розвитку адміністративно-територіальної одиниці²³⁶.

В. Григоренко, розкриваючи сутність фінансового потенціалу території, на перше місце ставить не наявні або потенційні фінансові ресурси, а управлінські рішення керівних органів, що впливають на формування ресурсів. Відповідно автор позиціонує фінансовий потенціал як сукупну можливість керівних органів держави і місцевого самоврядування за допомогою застосування управлінських рішень агрегувати й генерувати наявні та потенційні фінансові ресурси економічної системи з метою забезпечення економічного розвитку території в інтересах його населення²³⁷.

Варто зазначити, що більшість авторів указує на мету використання фінансового потенціалу – покращення досягнутого рівня економічного розвитку та фінансового стану території. Відповідно до основного напрямку дослідження доречним, на нашу думку, є обґрунтування сутності таких понять, як “грумада”, “сільська грумада”, “територіальна грумада”, “об’єднана територіальна грумада”, “сталій розвиток”, “фінансовий потенціал територіальних громад” та його складові елементи. К. Уїлкінсон розглядав грумаду з позиції взаємодії, де виникнення грумади було динамічним процесом, що об’єднувало людей²³⁸. Д. Барнс визначив такі категорійні ознаки грумади: 1) це історично утворена спільнота

²³⁶ Алексеєнко І. І. *Теоретичні основи визначення фінансового потенціалу адміністративно-територіальної одиниці* / І. І. Алексеєнко // *Ефективна економіка*. – № 5.– 2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=4058>.

²³⁷ Григоренко В. О. *Фінансовий потенціал території: теоретичні аспекти та механізми формування* / В. О. Григоренко // *Економічний форум*. – 2012. – № 1.

²³⁸ Wilkinson K. *The Community in Rural America*. – New Nork NY : Greenwood Press. Suggested Reading, 1991.

людей зі спільними традиціями; 2) сукупність соціальних взаємодій, що ґрунтуються на родинних стосунках, характеризуються проживанням на одній території, належністю до певної соціальної групи; 3) спільний, колективний споживач послуг, але попит має персоніфікований, індивідуалізований характер, у той час як потреби визначають суспільні очікування людей щодо задоволення цими послугами; 4) виробник громадських послуг, які певною мірою вже стосуються реалізації владних повноважень та участі інституцій місцевого громадянського суспільства в життєзабезпеченні людей; 5) громада має здатність впливати на місцеве суспільне життя, своєю владою репрезентувати місцеве населення, а також наділяти його певними повноваженнями²³⁹.

О. Бородіна обґрунтовано зауважує, що громада – набагато глибше поняття, ніж спільне географічне розташування. Для формування громади та її членів життєво важливі такі фактори, як місцева економіка, соціально-демографічні показники села, місцеві організації, природні ресурси та інституції, проте вони виступають як інституційне середовище місцевого життя та взаємовідносин серед членів громади. Таким чином автор визначає суспільну та психологічну сутність громади, яка представляє місце, його людей та взаємовідносини, які там існують, тобто громада – це гнучкий інститут сільського розвитку, який формується через соціальну взаємодію²⁴⁰.

У законодавчо-правових актах України трактування поняття “громада”, “територіальна громада” є суперечливим. Згідно зі ст. 140 Конституції України, Законом України “Про місцеве самоврядування” сільська територіальна громада – це жителі села чи добровільно об’єднані в сільську громаду жителі кількох сіл, що самостійно вирішують питання місцевого значення в межах

²³⁹ *Територіальна громада як базова ланка адміністративно-територіального устрою України: проблеми та перспективи реформування.* – Київ : НІСД, 2016. – 61 с.

²⁴⁰ *Соціоекономічний розвиток сільського господарства і села: сучасний вимір* / [О. М. Бородіна, І. В. Прокопа, В. В. Юрчишин та ін.]; за ред. чл.-кор. НАН України О. М. Бородіної; НАН України, Ін-т екон. та прогнозув. – Київ, 2012. – 320 с.

Конституції і законів України²⁴¹. У законопроекті “Про територіальний устрій України” громаду визначено як адміністративно-територіальну одиницю. У проекті “Національної стратегії реформування місцевих органів виконавчої влади та системи місцевого самоврядування” (квітень 2005 р.) територіальна громада трактується як жителі, об’єднані постійним проживанням у межах адміністративно-територіальних одиниць первинного рівня; у проекті Закону України “Про самоврядування територіальної громади” (березень 2006 р.) громадою визнається адміністративно-територіальна одиниця базового рівня, утворена на основі одного чи кількох сіл²⁴².

Узагальнюючи напрацювання сучасної науки у сфері дослідження громади, О. Бородіна, зауважує, що поняття сільської громади не тотожне поняттю територіальної громади, визначеному Законом України “Про місцеве самоврядування в Україні” та іншими нормативно-правовими актами. Сільські громади – це самоорганізовані сільські жителі, які поділяють спільний життєвий простір, об’єднані прагненням, готовністю і реальними діями до поліпшення його економічного, соціального та екологічного становища, що створили для цього громадську організацію і визначили лідера з числа її членів²⁴³.

Трактуючи поняття “територіальна громада”, учені виділяють такі характерні ознаки, як територіальна єдність, спільність інтересів, соціальна взаємодія у вирішенні проблемних питань, самоідентифікація кожного члена з громадою; зазначають, що

²⁴¹ Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-ВР>; Про місцеве самоврядування : Закон України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-вр>

²⁴² Проблеми децентралізації: національний та міжнародний досвід : зб. матеріалів та документів / Наук. ред. М. Пухтинський. – Київ : Атака Н, 2006. – 744 с.

²⁴³ Соціоекономічний розвиток сільського господарства і села: сучасний вимір / [О. М. Бородіна, І. В. Прокопа, В. В. Юрчишин та ін.]; за ред. чл.-кор. НАН України О. М. Бородіної; НАН України, Ін-т екон. та прогнозув. – Київ, 2012. – 320 с.

місцева економіка, соціально-демографічні показники села, місцеві організації, природні ресурси та інституції життєво важливі для формування громади та її членів²⁴⁴. З погляду сучасних підходів до змісту поняття “територіальна громада” варто виокремити позицію В. Кравченка, котрий розглядає територіальну громаду в трьох аспектах: 1) як базову адміністративно-територіальну одиницю; 2) як форму організації місцевої влади; 3) як суб'єкт цивільно-правових відносин, суб'єкт господарювання²⁴⁵.

Об'єднана територіальна громада (ОТГ, об'єднана громада) – це адміністративно-територіальна одиниця, утворена відповідно до Закону України “Про добровільне об'єднання територіальних громад”. Об'єднана територіальна громада, адміністративним центром якої визначено місто, є міською територіальною громадою, центром якої визначено селище, – селищною, центром якої визначено село, – сільською²⁴⁶.

У дослідженні теоретико-методичної бази наукового доробку в галузі публічного управління сталого розвитку О.Безуглий робить висновок, що основні ініціативи світових країн-лідерів щодо забезпечення сталості в розвитку належать органам місцевого самоврядування, як найбільш ефективним органам управління справами місцевого значення²⁴⁷. У сучасних умовах соціально-економічної нестабільності важливим є вивчення фінансового потенціалу сталого розвитку територіальних громад.

Концептуальні підходи щодо розуміння сталого розвитку започатковано нормативно-правовими актами ООН.

²⁴⁴Попова О. Л. *Сталий розвиток агросфери України : політика і механізми* / О. Л. Попова; НАН України, Ін-т екон. та прогнозув. – Київ, 2009. – 352 с.

²⁴⁵Територіальна громада як базова ланка адміністративно-територіального устрою України: проблеми та перспективи реформування. – Київ: НІСД, 2016. – 61 с.

²⁴⁶Про добровільне об'єднання територіальних громад : Закон України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/157-19>

²⁴⁷Васильєва О. І. *Концептуальні засади сталого розвитку територіальних громад* / О. І. Васильєва, Н. В. Васильєва // *Інвестиції : практика та досвід*. – 2018. – № 8. – С. 74 – 78.

Таблиця 2

Генеза сталого розвитку

Період	Характеристика етапу
1992 р., м. Ріо-де-Жанейро (Бразилія)	Саміт Землі ООН Досягнуто угоди щодо концепції сталого розвитку. Ухвалено Декларацію з навколишнього середовища і розвитку, план дій щодо сталого розвитку “Порядок денний на XXI століття”.
1996 р., м. Корк (Ірландія)	Європейська конференція з розвитку сільської місцевості Прийнято програму “Корська декларація”, у якій визначено пріоритети розвитку сільських регіонів країн ЄС як фундаментального принципу Спільної аграрної політики (САП) ЄС.
2000 р., м. Нью-Йорк (США)	Саміт тисячоліття під егідою ООН Ухвалено “Декларацію тисячоліття ООН”. Досягнуто згоди щодо цілей, спрямованих на викорінення бідності й сталий розвиток.
2002 р., м. Йоганнесбург (Південна Африка)	Усесвітня зустріч на вищому рівні зі сталого розвитку (Ріо+10) Ухвалено Йоганнесбурзьку декларацію та План дій щодо принципів сталого розвитку Світового саміту.
2012 р., м. Ріо-де-Жанейро (Бразилія)	Конференція ООН зі сталого розвитку (Ріо+20) Визначено сталий розвиток як цілісне поняття: в економічному, соціальному, екологічному вимірах. Вироблено заходи щодо створення стійкої “зеленої” економіки.
2014 р., м. Брюссель (Бельгія)	Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони Визначено якісно новий формат відносин між Україною та ЄС на принципах “політичної асоціації та економічної інтеграції”.
2015 р., м. Нью-Йорк (США)	Генеральна асамблея ООН з питань сталого розвитку Визначено Глобальні Цілі (17 цілей і 169 завдань) у сфері сталого розвитку.
2015 р., м. Париж (Франція)	21-ша конференція в межах <u>Рамкової конвенції ООН про зміну клімату</u> (COP 21) і 11-та – у рамках наради сторін за <u>Київським протоколом</u> (CRP-11) Прийнято Паризьку угоду згідно з рамковою конвенцією ООН про зміну клімату.
2016 р.	Імплементация Угоди про Зону вільної торгівлі (ЗВТ) між Україною та ЄС.

Концепт сталого розвитку визначено Всесвітньою комісією з навколишнього середовища та розвитку ООН у 1987 році, згідно з яким сталий розвиток – це розвиток, який задовольняє потреби теперішнього часу, проте не ставить під загрозу здатність майбутніх поколінь задовольняти свої власні потреби.

Учені розглядають сталий розвиток як соціально-економічний розвиток, що передбачає взаємодію економічного зростання, соціального розвитку та захисту довкілля з метою задоволення існуючих потреб, а також майбутніх поколінь населення всіх країн на основі глобального партнерства та співробітництва²⁴⁸. Відповідно до Угоди про асоціацію Україна – ЄС, співробітництво між Сторонами у сфері сільського господарства та розвитку сільських територій охоплює обмін знаннями та найкращими практиками щодо політики розвитку сільських територій із метою сприяння економічному добробуту сільських громад²⁴⁹.

Постановою Верховної Ради України від 24.12.1999 р. схвалено Концепцію сталого розвитку населених пунктів, відповідно до якої сталий розвиток – “соціально, економічно й екологічно збалансований розвиток міських і сільських поселень, спрямований на створення їх економічного потенціалу, повноцінного життєвого середовища для сучасного та наступних поколінь на основі раціонального використання ресурсів (природних, трудових, виробничих, науково-технічних, інтелектуальних тощо), технологічного переоснащення і реконструкції підприємств, удосконалення соціальної, виробничої, транспортної, комунікаційно-інформаційної, інженерної, екологічної інфраструктури; поліпшення умов проживання, відпочинку та

²⁴⁸ Кожухова Т. В. *Формування та трансформація глобальної системи фінансування сталого розвитку : монографія* / Т. В. Кожухова. – Кривий Ріг : Видавець ФОП Чернявський Д.О., 2017. – 336 с.

²⁴⁹ Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011/page

оздоровлення; збереження та збагачення біологічного різноманіття та культурної спадщини”²⁵⁰.

Відповідно до сучасних концепцій науковці визначають три основні компоненти сталого розвитку: економічний, екологічний і соціальний, указуючи на необхідність їх збалансованої, гармонійної реалізації²⁵¹. Згідно зі змістом і сутністю наукових розробок під сталим розвитком територіальних громад автори розглядають такий розвиток, при якому забезпечуються зростання, диверсифікація й підвищення ефективності сільської економіки, стабілізація чисельності населення і збільшення тривалості життя, повна й продуктивна зайнятість працездатного населення, підвищення рівня та якості життя в сільських районах, раціональне використання й відтворення їх природно-ресурсного потенціалу. Обґрунтованою є позиція науковців Т. Зінчук та Н. Куцмус щодо перспектив сільського розвитку, зорієнтованих на конкретні умови кожного окремого сільського регіону, урахування його особливостей, максимальне використання принади конкретної території²⁵².

Сутність фінансового потенціалу територіальної громади науковці визначають на основі системного підходу, який дозволяє розкрити зміст поняття через сукупність ресурсного забезпечення та можливостей місцевого самоврядування, а також комплексно розглядати проблему забезпечення соціально-економічного розвитку територіальної громади в єдності її людських, природно-ресурсних та економічних можливостей. Зокрема, С. Єгоричева під фінансовим потенціалом територіальної громади розуміє сукупність

²⁵⁰Про затвердження Концепції сталого розвитку населених пунктів: Постанова Верховної Ради України від 24 груд. 1999 р. № 1359-XIV [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1359'14>

²⁵¹Попова О. Л. Сталий розвиток агросфери України : політика і механізми / О. Л. Попова; НАН України, Ін-т екон. та прогноз. — Київ, 2009. — 352 с.

²⁵²Зінчук Т. О. Принади сільських територій: новий теоретико-методологічний підхід чи забута потреба сільського розвитку? / Т.О.Зінчук, Н. М. Куцмус // Сталий розвиток економіки. — 2012. — № 1 (11). — С. 155 – 161.

ресурсного забезпечення (реальних і потенційно доступних фінансових ресурсів), а також можливостей системи місцевого самоврядування (організаційних, управлінських, функціональних та інфраструктурних) щодо акумуляції достатнього обсягу фінансових ресурсів, їх перерозподілу та використання для забезпечення розвитку територіальної громади та її адміністративно-територіальних одиниць²⁵³. А. Височина визначає фінансовий потенціал територіальної громади як комплексне поняття, що поєднує кількісні (реальні й потенційно можливі фінансові ресурси) та якісні компоненти, які відображають загальний обсяг фінансових можливостей, що знаходяться в розпорядженні певної територіальної громади²⁵⁴. Р. Щур під фінансовим потенціалом територіальної громади розуміє сукупність власних, залучених, фактично акумульованих і потенційно доступних фінансових ресурсів економічної системи територіальної громади та можливостей відповідної територіальної громади щодо їх ефективного використання з метою забезпечення операційної та інвестиційної діяльності й досягнення загальносистемних цілей в умовах нестабільності факторів зовнішнього середовища, а також взаємодію зазначених складових з метою забезпечення сталого розвитку певної території²⁵⁵.

Отже, економічна категорія “фінансовий потенціал територіальної громади” становить складну систему із внутрішніми зв’язками. Під цим терміном необхідно розуміти здатність, можливості та перспективи залучення й використання наявних і потенційних ресурсів для забезпечення сталого розвитку

²⁵³ Єгоричева С. Б. *Формування та реалізація фінансового потенціалу територіальних громад : монографія / С. Б. Єгоричева, О. В. Тимошенко.* – Полтава: ПУЕТ, 2014. – 221 с.

²⁵⁴ Височина А. В. *Управління фінансовим потенціалом територіальних громад у контексті реалізації регіональної фінансової політики / А.В. Височина, І. Г. Лук’яненко // Вісник Української академії банківської справи.* – 2014. – № 2 (37). – С. 98 – 101.

²⁵⁵ Щур Р. І. *Фінансовий потенціал територіальної громади : теоретичний аналіз / Р. І. Щур // Економіка та держава.* – 2018. – № 5. – С. 60 – 64.

територіальної громади. Для обґрунтування економічного змісту фінансового потенціалу територіальної громади важливо виділити його структурні елементи (табл. 3).

Таблиця 3

Структура фінансового потенціалу територіальних громад

Автори	Складові елементи фінансового потенціалу
С. Єгоричева, О. Тимошенко	<i>Ресурсні можливості (матеріальна складова):</i> - наявні фінансові ресурси; - потенційно доступні фінансові ресурси; <i>можливості системи місцевого самоврядування (нематеріальна складова):</i> - можливості розширення ресурсної бази; - можливості оптимального використання ресурсів.
О. Дем'янчук	- Бюджетний потенціал; - податковий потенціал; - інвестиційний потенціал; - організаційний потенціал; - управлінський потенціал.
В. Боронос	- Бюджетно-податковий фінансовий потенціал; - фінансовий потенціал домогосподарств; - фінансовий потенціал фінансово-кредитних установ; - фінансовий потенціал підприємств.
Х. Патицька	- Фінансовий потенціал реального сектору економіки; - фінансовий потенціал домогосподарств; - потенціал бюджетно-кредитних установ; - інвестиційний потенціал ; - бюджетний потенціал.

Аналізуючи дані таблиці, можна зробити висновок про відсутність єдиного підходу щодо виділення структурних елементів фінансового потенціалу об'єднаних територіальних громад. Необхідно зазначити, що більшість дослідників виділяють фінансовий потенціал підприємств (суб'єктів господарювання), населення (домогосподарств) та бюджету (органів місцевого самоврядування). Таке трактування, як зауважує В. Боронос, в основному стосується оцінки поточного фінансового потенціалу й не враховує важливих фінансових ресурсів, як-от: інвестиції, фінансові

ресурси банківської системи та небанківських фінансових установ, наявність збережень у населення, наявні основні засоби підприємств тощо²⁵⁶.

Науковий підхід С. Єгоричевої, О. Тимошенка до структуризації фінансового потенціалу територіальних громад вирізняється тим, що базується на взаємодії двох складових: ресурсних можливостей матеріально-фінансового забезпечення та можливостей системи управління місцевого самоврядування²⁵⁷. Реальні фінансові ресурси у складі фінансового потенціалу територіальної громади включають фінансові ресурси місцевого самоврядування (доходи місцевих бюджетів (без урахування міжбюджетних трансфертів) та обсяги місцевих запозичень) і фінансові ресурси комунальних підприємств (сукупний обсяг отриманих ними кредитів та позитивних фінансових результатів). Потенційно доступні фінансові ресурси у складі фінансового потенціалу територіальної громади – це грошові кошти, що могли б бути акумульовані органами місцевого самоврядування за умови більш ефективної діяльності економічних суб'єктів адміністративно-територіальних одиниць громади, їх участі в соціально-економічних процесах. До можливостей системи управління місцевого самоврядування автори відносять: забезпеченість трудовими ресурсами, компетентність персоналу, інформаційне та нормативно-правове забезпечення системи управління місцевого самоврядування. Виходячи із вищезазначеного, лише за умов оптимального використання можливостей складових фінансового потенціалу можна оцінити фінансову спроможність представницьких органів на перспективу та створити необхідні умови для комплексного розвитку територіальних громад.

Зважаючи на те, що в сучасних умовах особливого значення набуває інвестиційна складова фінансового потенціалу, Р. Щур

²⁵⁶Боронос В. Г. *Методологічні засади управління фінансовим потенціалом території : монографія / В. Г. Боронос. – Суми : Сумський державний університет, 2011. – 310 с.*

²⁵⁷Єгоричева С. Б. *Формування та реалізація фінансового потенціалу територіальних громад : монографія / С. Б. Єгоричева, О. В. Тимошенко. – Полтава: ПУЕТ, 2014. – 221 с.*

пропонує розглядати фінансовий потенціал територіальної громади й управління ним з позиції забезпечення сталого розвитку території не з точки зору джерел формування, а на основі структурно-функціонального підходу за напрямками можливого використання, а відтак пропонує додати до переліку структурних компонентів фінансового потенціалу територіальних громад таку складову, як фінансово-інвестиційний потенціал територіальної громади. На думку автора, надання фінансовим відносинам інвестиційної спрямованості є одним з основних факторів, здатних забезпечити соціально-економічний розвиток територіальної громади та його стійкості²⁵⁸.

Аналіз літературних, законодавчих та аналітичних джерел, пов'язаних із предметом дослідження, дозволяє запропонувати такий зміст дефініції "фінансовий потенціал сталого розвитку територіальних громад це комплексне поняття, що охоплює сукупність наявних і потенційних ресурсів та спроможність органів місцевого самоврядування до акумуляції достатнього обсягу фінансових ресурсів й ефективного їх використання для забезпечення сталого розвитку територіальної громади.

Узагальнення теоретико-методологічних підходів до економічної сутності фінансового потенціалу сталого розвитку ОТГ слугує інструментом для подальших досліджень науково-методичних основ управління фінансовим потенціалом територіальних громад на засадах сталості.

²⁵⁸ Щур Р. І. *Фінансовий потенціал територіальної громади : теоретичний аналіз* / Р. І. Щур // *Економіка та держава*. – 2018. – № 5. – С. 60 – 64.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИКОРИСТАННЯ ЗЕМЕЛЬНИХ РЕСУРСІВ В УМОВАХ БАГАТОФУНКЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

(Петро Пивовар, Алла Пивовар)

Земельні ресурси є одними з найважливіших серед інших природних ресурсів. При цьому, однією з умов наукового ведення господарства є правильне використання землі, відтворення та збереження її родючості, що неможливе без теоретичного та методологічного обґрунтування розвитку земельних відносин. Питання дослідження розвитку земельних відносин в умовах формування й становлення земельного ринку набувають особливої актуальності у зв'язку з потребою отримати користувачами точної і достовірної інформації про стан, якість та оцінку земельних ресурсів, ефективність їх використання з урахуванням досвіду країн-членів ЄС²⁵⁹.

Підходи до землекористування, володіння та розпорядження мають бути значно розширені та удосконалені, оскільки після зняття заборони на укладання договорів купівлі-продажу земельних ділянок сільськогосподарського призначення аграрними формуваннями буде значно розширено коло операцій, що проводяться з земельними ресурсами (оренда, іпотека, дарування, успадкування, міна й купівля-продаж) та автоматично переводить їх у статус об'єктів ринкових операцій. Необхідним при цьому є детальне вивчення еволюції земельних ресурсів як фактора виробництва, дослідження напрацювань різних економічних течій (рис. 1).

Серед класиків економічної теорії дослідженням використання земельних ресурсів займалися: Ф. Кене, А. Сміт, К. Маркс, У. Петті, Д. Рікардо, А. Р. Ж. Тюрго, Ж. Б. Сей, М. Туган-Барановський, О. Чаянов, О. Енгельгардт та інші. Економічна природа теоретичних, методичних і прикладних аспектів становлення та розвитку земельних відносин в Україні є предметом досліджень широкого кола вітчизняних та зарубіжних науковців,

²⁵⁹Зінчук Т. О., Данкевич В. Є. *Європейський досвід формування ринку сільськогосподарських земель. Економіка АПК. 2016. № 12. С. 84–92.*

зокрема таких, як В.Г. Андрійчук, П.І. Гайдучький, В.Є. Данкевич, М.Й. Малік, В.Я. Месель-Веселяк, П.Т. Саблук, М.М. Федоров, О.М. Шпичак, А.А. Фесина, В.В. Юрчишин та інші. Автори доводять, що аналіз економічної сутності землі як фактора виробництва необхідний для того, щоб визначити особливості формування доходу від економічної реалізації цього чинника виробництва²⁶⁰. Водночас підходи до використання земельних ресурсів в умовах сучасних глобальних викликів залишаються значною мірою дискусійними.

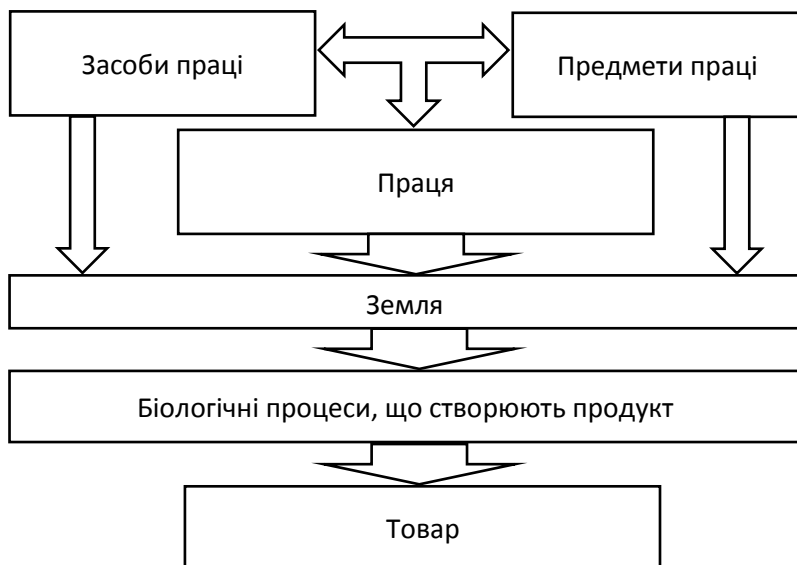

Рис. 1. Земля як фактор аграрного виробництва

Еволюція передбачає процес необоротних змін у будові та функціях певної системи протягом її історичного розвитку, наслідком чого стає краща пристосованість системи до умов

²⁶⁰ Данкевич Є., Данкевич В. Переваги і ризики надконцентрації агропромислового виробництва та земельних ресурсів: економічний, екологічний та соціальний аспект. *Agricultural and Resource Economics : International Scientific E-Journal*. 2016. Vol. 2, № 3. Р. 60–74.

середовища існування. У філософському розумінні еволюція це форма розвитку, що полягає в безперервній, поступовій кількісній зміні, яка підготовляє якісну зміну. Еволюційні зміни відбулися і у розвитку земельних відносин (рис. 2).

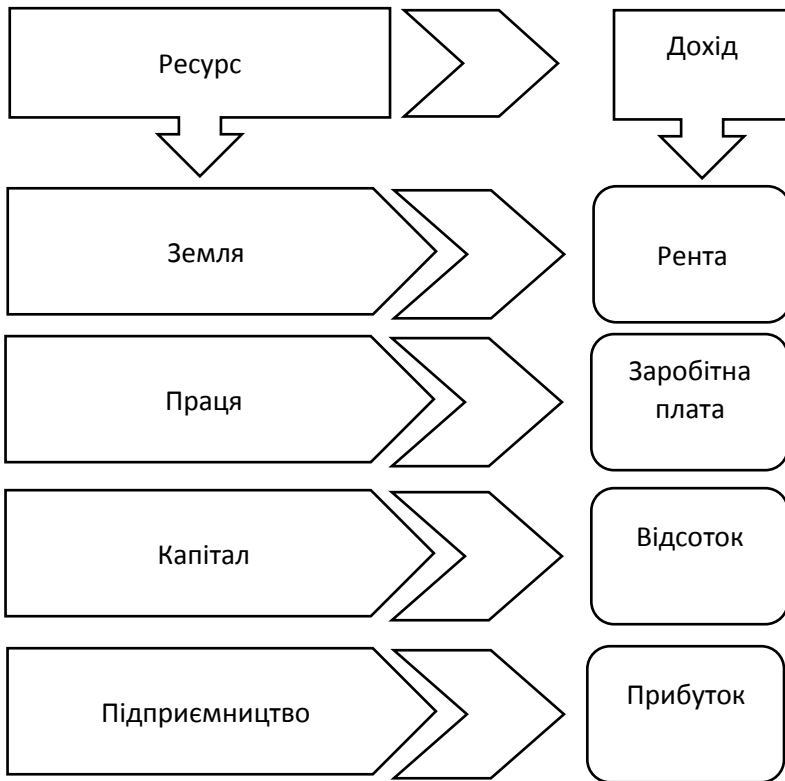

Рис. 2. Віддача факторів аграрного виробництва

Вперше земля розглядалась як об'єкт економічного аналізу в теорії французьких фізіократів. Для них земля виступала єдиним продуктивним ресурсним базисом, тоді як праця землероба – в якості єдиної субстанції продукування та примноження суспільного

багатства²⁶¹. Дані погляди можна пояснити тим що розвиток теорії фізіократів припадає на період (середина XVIII ст.) коли у Франція домінує феодально-аграрний устрій. Характерною особливістю цього періоду було зародження нового класу підприємців, які були зацікавлені у зміні феодальної системи яка обмежувала розвиток економіки та у формуванні нових земельних економічних відносин.

Одне із центральних місць при формуванні концептуальної теорії фізіократів займає вчення Ф. Кене про чистий продукт, що викладено в його знаменитій праці «Економічна таблиця» (1758)²⁶². Під «чистим продуктом» автор передбачає додатковий продукт, який обчислюється як різниця між валовим національним продуктом і витраченими протягом року на його створення матеріальними витратами. Ф. Кене вважав, що багатство нації або «чистий продукт» – це дар природи і формується тільки в землеробстві. Джерелом чистого продукту є земля і прикладена до неї праця людей, зайнятих в сільськогосподарському виробництві. Кене, по суті, логічно завершує положення У. Петті про те, що праця – батько багатства, земля – його мати²⁶³.

Аналіз землі як об'єкта економічних відносин був продовжений А. Смітом. В своїй праці «Дослідження про природу і причини багатства народів» автор стверджує що будь-яка людина, що одержує свій дохід з джерела, що належать особисто йому, повинна його отримати або від своєї праці, або від свого капіталу, або від своєї землі. Дохід, який отримують від праці, називається заробітною платою; дохід, одержаний з капіталу особою, яка особисто застосовує його у діло, називається прибутком; дохід,

²⁶¹Афанасьев В. С. Глава 2. Давид Рикардо // *Всемирная история экономической мысли: В 6 томах / Гл. ред. В. Н. Черковец. – М.: Мысль, 1988. – Т. II. От Смита и Рикардо до Маркса и Энгельса. – 574 с.*

²⁶²Кенэ Франсуа / Никитин С. М. // *Кварнер – Конгур. – М. : Советская энциклопедия, 1973. – (Большая советская энциклопедия : [в 30 т.] / гл. ред. А. М. Прохоров ; 1969–1978, т. 12).*

²⁶³Блауг М. Кенэ, Франсуа // *100 великих экономистов до Кейнса = Great Economists before Keynes: An introduction to the lives & works of one hundred great economists of the past. – СПб.: Экономикс, 2008. – С. 128-130. – 352 с. – (Библиотека «Экономической школы», вып. 42).*

отриманий від нього особою, яка не застосовує його в діло, а позичає його іншому, називається процентом або грошовим зростанням. Він являє собою винагороду, що сплачується позичальнику кредитором за той прибуток, який він має можливість отримати за допомогою цих грошей. Частина цього прибутку природно належить позичальнику, який бере на себе ризик і турботи щодо залучення капіталу в справу, а частина природно належить позикодавцеві, який надає позичальнику можливість отримати прибуток. Дохід з землі називається рентою і дістається землевласнику»²⁶⁴.

А. Сміт у наукових працях також наголошує що земельна рента входить до складу ціни продукту іншим чином, аніж заробітна плата і прибуток. Висока чи низька заробітна плата і прибуток на капітал є причиною високої чи низької ціни продукту; більший чи менший розмір ренти є результатом останньої». Для більш глибокого розуміння цієї думки потрібно розглянути твердження опонента А. Сміта Д. Рікардо – «хліб дорогий не тому, що висока рента, а висока земельна рента тому, що хліб дорогий».

Великий внесок у розвиток цих проблем був внесений Д. Рікардо, який практично став засновником теорії земельної ренти. В своїх працях Д. Рікардо ренту визначає як частину виробленого продукту на землі, яка монетаризується у власника земельної ділянки за користування першопочатковими та неруйнівними силами ґрунту. Причому автор розділяє ренту від тієї частини орендної плати, яка виплачується за користування землею, витраченою на підвищення родючості землі, будівництво господарських приміщень тощо. В процесі дослідження земельної ренти Рікардо обґрунтовує її економічну природу і виявляє закономірності її динаміки. Основна думка за Рікарда заключається в тому що виникнення ренти з встановленням приватної власності на землю, при чому рента виплачується лише тоді, коли виконуються одночасно дві умови: 1) кількість землі обмежена; 2) до чинників які впливають на формування ренти можна віднести - родючість землі (неоднаковий природний потенціал) і різна

²⁶⁴Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов / А. Смит. – М., 1962.

віддаленість ділянок від ринків, де отримана з них товарна продукція може бути реалізована; 3) джерелом ренти є не особлива щедрість природи, а додана до неї людська та уречевлена праця. Відмінність думки Рікардо від Сміта полягає в тому що Рікардо розглядав ренту як надлишок цінності над середнім прибутком отриманим від землі, тоді як Сміт розглядав ренту як одне з джерел цінності²⁶⁵.

Ряд нових ідей щодо ролі землі як фактора виробництва було представлено С. Міллем в його праці «Принципи політичної економії»²⁶⁶. Мілл продовжив теорію Рікардо, беручи до уваги конкуруючі використання землі для цілей сільськогосподарського виробництва, видобутку та розміщення засобів переробки сільськогосподарської продукції і застосовуючи поняття ренти до виробництва в цілому. Він виокремлював компоненти які формують кращі землі: якість ґрунту, розміщення, близькість водойм тощо. Сукупність всіх цих факторів формують додаткові прибутки, які по суті схожі на орендну плату. Причому, оренда на його думку, ніколи не може входити у виробничий процес як фактор витрат. Мілл виділяв землю та працю як основні фактори виробництва. Але в подальшому він почав помічати той факт, що ефективність процесу виробництва також залежить від запасу товарів, та доданої вартості що формується в процесі доробки та переробки сільськогосподарської продукції.

Цікаві, на нашу думку, погляди на економічну природу землі як фактора виробництва, було сформовано Нассау Вільямом Старшим, який виділив три основні агенти суспільного виробництва: людська праця, натуральний компонент та знання (стриманість). Натуральний компонент включає земельні ресурси, річки, ліси, океан, атмосферу та фізичні закони. В рамках його теорії капітал не був ні фактором, ні інструментом виробництва, а виступав як результат об'єднання трьох агентів. Земля була найважливішою з

²⁶⁵ Давид Рікардо : [Електронний ресурс] // Вікіпедія – вільна енциклопедія. – Режим доступу : uk.wikipedia.org/wiki/Давид_Рікардо

²⁶⁶ Історія економічних учень: Підручник / Л.Я.Корнійчук, Н.О.Татаренко, А.М.Поручник та ін.; За ред. Л.Я.Корнійчук, Н.О.Татаренко – Київ: КНЕУ, 2001. – 564 с.

природних агентів, оскільки її володіння несе з собою володіння всіма іншими. Але енергією виробництва (компонентом, що запускає процес виробництва) були знання. На його думку лише знання про природні закони створює прибуток його власнику.

Досить глибокі та в подальшому соціальнозначущі дослідження провів у своїх працях К. Маркс. Він наголошує на низькій ефективності дрібних землевласників та неможливості використання ними досягнень науково-технічного прогресу²⁶⁷. К. Маркс приходить до висновку що націоналізація землі та подальше створення держаного земельного конгломерату є одним із найефективніших форм її використання. Хоча практика не підтвердила його заключень (колективізація), але ідея конгломерації земель на сьогодні спостерігається в діяльності агрохолдингів концентруючи потужні фінансово-виробничі ресурси в єдиному центрі, що дає їм можливість використовувати найновіші досягнення науки (ГМО-, ІТ-, ГІС-технології) та техніки (найновіші та найпотужніші зразки техніки найвідоміших світових брендів). Також, згідно з теорією Маркса, у землі не може бути вартості, а приватна власність на землю є непотрібною для економіки та спричиняє лише шкідливий вплив на процеси розвитку як економічної системи в цілому так і на соціальний устрій країни.

К. Маркс розробив і виклав в 3-му томі «Капіталу» теорію капіталістичної земельної ренти²⁶⁸. Земельна рента виражає відносини між різними класами буржуазного суспільства: найманими робітниками, капіталістами і землевласниками. Капіталістична земельна рента є частина додаткової вартості, що залишається в руках земельного власника після вирахування середнього прибутку на вкладений капітал, яка потрапляє в руки власника капіталу.

²⁶⁷Проскурін П. В. *Історія економіки та економічних учень. Нариси економічної історії індустріальної цивілізації: Навч. посіб.* – Київ: КНЕУ, 2005. – 372 с.

²⁶⁸К. Маркс *национализация земли* https://www.e-reading.club/chapter.php/1041377/28/Marks_Sobranie_sochineniy_Marksa_i_Engelsa._Tom_18.html#n_77

Земельна рента ділиться на диференціальну і абсолютну. Диференціальна рента пов'язана з монополією господарства на землю. Ця рента є надлишок прибутку понад середній прибуток і є різницею між індивідуальною ціною виробництва на кращих і середніх ділянках землі і ціною виробництва, що складається на гірших ділянках землі.

В своїх працях К. Маркс виділив дві форми диференційної ренти: диференціальна рента I, і диференціальна рента II. Диференціальна рента I обумовлена різницею в родючості і в місці розташування ділянок по відношенню до ринків збуту. На більш родючих земельних ділянках і ділянках землі, які більш сприятливо розташовані по відношенню до ринків збуту, виявляється можливим виробляти і реалізовувати сільськогосподарські товари з меншими витратами і, отже, отримувати більш високий прибуток. Цю додаткову прибуток капіталіст, провідний господарство на орендованій землі, виплачує землевласнику.

Диференціальна рента II виникає в результаті додаткових вкладень засобів виробництва і праці, тобто в результаті інтенсифікації сільськогосподарського виробництва. Диференціальна рента II залишається у орендаря як його додаткового доходу. Після закінчення терміну договору оренди землевласник підвищує орендну плату і отримує додатковий дохід за рахунок диференційної ренти II. При цьому, абсолютна земельна рента пов'язана з монополією приватної власності на землю. Джерелом такої орендної плати є надлишок додаткової вартості над середнім прибутком, який виникає в результаті більш низького органічного будівлі капіталу в землеробстві в порівнянні з промисловістю.

Представники економічної школи марженалізм (кінець XIX ст.), який широко використовується в аналізі економічних процесів і законів граничної величини, розглядали землю виключно з точки зору корисності споживчого блага на ряду з іншими природними ресурсами. Але враховуючи факт обмеженості земельних ресурсів та збільшення населення планети її ціна буде зростати не дивлячись на поступове зниження її родючості. Прихильники маржиналістської економічної школи до

найважливіших факторів виробництва відносили капітал та працю при цьому ігноруючи землю взагалі як категорію виробництва²⁶⁹.

Кардинально інші погляди на землю було представлено Йоганом Генріхом фон Тюненом, який у своїй праці «Ізольована держава» використовує відстань від міста, як центральну концепцію. Він розробив концепцію сільськогосподарського виробництва навколо центрального (регіонального) міста в ізольованому стані. В основі концепції лежали принципи визначення ціни або орендної ставки на землю, яка формується на основі прибутку який фермери отримують від продукції вирощеної на земельній ділянці. В результаті його наукових пошуків було розроблено систему концентричних кіл, в якій громіздкі або швидко швидкопсувні товари виробляються ближче до міста де ці товари споживаються або переробляються, а відповідно цінні (капіталомісткі) або товари довготривалого терміну зберігання виробляються або вирощуються з у віддалених від міста територій. В кінцевому випадку Фон Тюнен прийшов до таких же висновків, як Рікардо, зазначаючи, що відмінності в якості ґрунту визначатимуть ціну або земельну ренту таким же чином, як і його близькість до центрального міста²⁷⁰.

Наступний вагомий вплив при вивченні землі як фактора виробництва, було закладено економістами-класиками. Первинні прояви глобалізації дозволили використати єдину міру для процесу виробництва. Потрібно відміти, що в цих дослідженнях земля зберігала свою особливу роль. Це пов'язано обмеженістю родючих ґрунтів та поступовим збільшенням кількості населення на планеті, а отже і збільшенням попиту на продовольчі товари, які в більшості виробляються із сільськогосподарської яка вирощується на землі. Також на розвиток основ класичної економічної теорії суттєво

²⁶⁹ Кузьменко О. Б. *Земля в економічній теорії як чинник продуктивних сил і виробничих відносин* / О. Б. Кузьменко // *Наукові праці : науково-методичний журнал*. – Т. 89. – Вип. 76 : *Економічні науки*. – Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2008. – С. 158–161.

²⁷⁰ *Історія економічних учень: Підручник* / Л.Я.Корнійчук, Н.О.Татаренко, А.М.Поручник та ін.; За ред. Л.Я.Корнійчук, Н.О.Татаренко – Київ: КНЕУ, 2001. – 564 с.

вплинув розвиток промислових машин, які продемонстрували свою ефективність в сільському господарстві. Представники школи розробили основи процесу амортизації, для постійного оновлення відомих сьогодні сільськогосподарських силових машин та агрегатів. Економісти-класики запропонували сукупну виробничу функцію, яка може бути представлена у вигляді рівняння:

$$Y = f(L, K, P) \quad (1)$$

де Y = сукупний вихід, L = земля, K = капітал, P = праця.

Дана "класична тріада" розвинулася на основі визнання трьох категорій учасників економічного процесу виробництва - землевласники, капіталісти (інвестори) та робітники, які формуються на основі тріади доходів - оренда, відсотки та заробітна плата. Характерною рисою класичної економічної школи було їх відношення до цінностей відображених в продукті для визначення подальшої ціни. Але враховуючи велику кількість публікацій, які критикували цю теорію, можна стверджувати, що теорію тріади не було одностайно прийнято²⁷¹.

Початок ХХ сторіччя характеризувався суттєвими змінами як в соціальному так і в економічному устрої майже всіх країн світу. Змінився економічний уклад на основі суттєвих технологічних імплементацій в процес виробництва. На ринку з'являється новий компонент процесу виробництва – енергетичні ресурси (мінеральне паливо, енергія, нафтопродукти). Всі ці зміни і спричинили становлення нової економічної теорії – неокласична.

У рамках неокласичної економічної думки цікаві погляди щодо ролі землі в процесі суспільного виробництва були сформовані науковцями з США²⁷².

²⁷¹Проскурін П. В. *Історія економіки та економічних учень. Нариси економічної історії індустріальної цивілізації: Навч. посіб.* – Київ: КНЕУ, 2005. – 372 с.

²⁷²Martínez Alier, J. and K. Schlüpmann. 1987. *Ecological Economics: Energy, Environment, and Society.* Oxford (Oxfordshire); New York, NY, USA: Basil Blackwell.

Основна ідея їхньої думки полягала на консервації частини земель та підтримання ефективного використання іншої. Причинами таких поглядів було збільшення популяції населення країни і як наслідок збільшення цін на продукти харчування.

В цей період плеяда Британських економістів вбачала основний фактор росту будь-якої економіки – це відсоткова ставка, а земля розглядалась виключно як проміжний ресурс для подальшого розвитку Хотелінг. Тобто земля розглядалась як один із частково замінних ресурсів (певну кількість землі (на входах в процес виробництва) можна замінити на відповідну кількість добрив для отримання тієї ж самої кількості продукту на виході).

Важливий вклад в розвиток теорії виробництва, та роль землі в цьому процесі, було зроблено Л. Вальрасом, який математично обґрунтував основи економічної рівноваги. Напрацювання Вальраса використав у свої працях В. Паретто, який заснував сучасну концепцію економічного добробуту та інтегроване виробництво як єдиної економічної системи, в якій земля виступала одночасно і ресурсом і національним благом.

А. Маршал, один із родоначальників неокласичної школи економіки, узгодив класичний принцип собівартості з неокласичним принципом маржинальності праці. А. Маршал офіційно ввів четвертий принцип процесу виробництва – організація праці (поділ праці та управління) при чому зберігаючи землю як повноцінний фактор виробництва. Також він ввів нову на той час концепцію квазіренти об'єднавши теорію капіталу та землі. Квазірента А. Маршала це по суті надприбуток, надлишок над нормальним прибутком, який обумовлений більш-менш тривалою обмеженістю використання будь-яких чинників виробництва в умовах зростання попиту і відповідного підвищення цін на продукцію.

Важливу роль в розвитку розуміння ролі землі як фактора виробництва було зроблено Д. Робінсон, яка систематизувала напрацювання попередніх дослідників щодо економічного значення землі відокремивши в окрему теорію роль земельної ренти, розглядаючи ці категорії на трьох рівнях: суспільства, галузі

та окремого підприємства²⁷³. Також авторкою було обґрунтовано орендну плату за землю яка в економічному сенсі вважалася надбавкою примноженою певним фактором виробництва, що перевищує трансферну ціну (мінімальний дохід, необхідний для виживання суб'єкта діяльності в ринковому середовищі). В процесі побудову функції виробництва, Робінсон підкреслює, що всі фактори виробництва можна розділити на чотири категорії, а саме на землю, працю, капітал та підприємство.

Починаючи з другої половини ХХ сторіччя в роботах економістів земля або ресурси навколишнього природного середовища повністю зникають з виробничої функції шляхом переміщенням останніх у капітал або в робочу силу. Важливу роль в цьому процесі міжнародна торгівля в основі якої лежала не ресурсомістка, а капіталомістка продукція. Першими хто теоретично та аналітично обґрунтували дану концепцію була група науковців (Олін, Хекчер, Кім) які розробили теорію пропорції факторів виробництва, яка пояснює схему порівняльних переваг міждержавних відмінностей у відносному виділенні основних факторів виробництва – капітал і праця²⁷⁴. Аналогічно і Солоу в своїй роботі «Внесок у теорію економічного зростання» не включав землю у виробничу функцію, яка мала вигляд:

$$Y = f(K, N) \quad (2)$$

де K – капітал, N – праця.

Але у більш пізній моделі Солоу (1974), досліджуючи довгострокові перспективи розвитку економіки, яка використовує вичерпні природні ресурси, виробнича функція приймає вигляд:

$$Y = f(D, K, N) \quad (3)$$

де D – вичерпні природні ресурси.

²⁷³Robinson, J. 1934. *Imperfect Competition*. London, U.K: Macmillan.

²⁷⁴Ohlin, B. 1933. *Interregional and International Trade*. Cambridge, MA.

В більш пізніших дослідженнях науковці взагалі скоротили виробничу функцію лише до капіталу:

$$Y = f(K) \quad (4)$$

Особливістю цієї функції є те що капітал як фактор виробництва поглинув так як продуктивність праці дуже сильно корелює з інвестиціями у працю у вигляді підвищення кваліфікації та навчання персоналу. Деякі дослідники цю функцію називали «кінцевим ресурсом». Але поряд з цими поглядами почав розвиватися науковий напрям розвинений Барнеттом і Морзе які вважали що основним фактором виробництва є знання у вигляді науково-технологічного розвитку. На їх думку знання та технологічний процес є автоматичним та саморепродуктивним явищем і підпорядковується закону збільшення прибутку²⁷⁵.

У зв'язку з визнанням землі як одного з факторів виробничого процесу основними напрямками економічних досліджень є: інституціоналізація ринку землі; економічні основи екологобезпечного землекористування; інвестиційне забезпечення розвитку землекористування; страхування збитків, завданих земельним ресурсам унаслідок погіршення якісних властивостей параметрів ґрунту; інноваційні технології розвитку землекористування, що забезпечують його конкурентоспроможність на зовнішніх і внутрішніх ринках.

Підсумовуючи результати розвитку різних економічних течій та місця земельних ресурсів у них, потрібно відмітити що земля стала розглядатися з різних точок зору та включатись у різні підгрупи факторів виробництва. Основна ідея, яка лежить в основі сучасних наукових поглядів, полягає в тому, що суб'єкти економіки, які задіяні в процесі виробництва, керуються власними інтересами, що обумовлено максимізацією корисності або прибутку. Тобто виробничі рішення щодо розподілу або задіяння землі як фактора виробництва приймаються з метою максимізації прибутку з врахуванням стану технологічного розвитку (суспільства, галузі,

²⁷⁵Sagoff, M. 2000. "Environmental Economics and the Conflation of Value and Benefit." *Environmental Science & Technology*, 34:8, pp. 1426-1432.

підприємства), наявних ресурсів та політики держави. Водночас, при формуванні майбутніх концепцій економічних теорій потрібно враховувати, що земля є дуже важливим фактором виробництва, який як вода, повітря є вичерпним і може піддаватися негативному людською впливу при цьому знижується її якість та кількість.

FOOD SECURITY THROUGH THE RURAL INCLUSIVE GROWTH OPPORTUNITIES

(Oleksandr Chaikin)

Food security implementation measures formation and implementation are the necessary conditions of the state economy development and effective functioning on the sustainable development basis, a high life quality provision and population security. At present, our country has significant, but still effectively unrealized potential of as own food security provision, so its support at the global level. At the conditions of globalization challenges exactly food security implementation is the strategically important bases of economic stability, social sustainability, balanced development and the state sovereignty preservation. To the greatest challenges which inhibit the provision of an adequate food security level we should include a high level of corruption, agricultural land market absence, insufficient funding for scientific research and new developments in the agrarian sector, political instability risks, low rates of rural areas inclusive growth and development etc.

The food security issue is directly related to the population life quality which largely depends on the level of the state economic development. Taking into account that namely agrarian production is the food security basis, which proceeded directly in rural areas, it is sharpen the issue of these territories balanced development, the main prerequisite of which we see is inclusive growth. In countries with such a significant agricultural potential as in Ukraine, agrarian production can be used for the state general sustainable development.

EU strives to become the leading research area in the world on inclusive growth issues, to enhance competitiveness of the European

economy and to find solutions for the EU's modern social challenges (such as food security, demographic changes, population aging, social disproportion, etc.). It should be noted that inclusive growth is harmonized with the priorities of Europe 2020 vision, fostering a high-employment economy delivering economic, social and territorial cohesion. Economic inclusion coupled with economic stability can increase long-term growth and make it more sustainable.

Inclusive development of rural economy under global challenges was explored by T. Zinchuk and N. Kutsmus, who noted: "the inclusive model is the most acceptable in terms of ensuring the competitiveness of the rural economy and the equal increase of the wellbeing of the rural population"²⁷⁶. The relationship between rural infrastructure and inclusive development was investigated by R. Kanbur and G. Rauniyar²⁷⁷. While the study of links between the quality of institutions, economic policies, economic growth and employment creation in low-income countries F. Kumah and M. Sandy identified that "economic policies and quality of institutions do matter in the quest for inclusive growth" and defined inclusive growth as "growth that enlarges the size of the economy and increases employment opportunities"²⁷⁸.

Aspects of rural areas development institutional support were considered by T. Usiuk which noted that "the process of rural economy diversification can achieve as social (rural human capital use, entrepreneurial abilities development, social infrastructure improvement) and economic effects (additional working places, rural population employment and income levels increase, production

²⁷⁶Zinchuk T. *Institutional Transformation of Ukraine's Agricultural Sector/ Zinchuk T., Kutsmus N., Kovalchuk O., Dankevych V., Usiuk T. // Review of Economic Perspectives.* – 2017. – Vol. 17, Issue 1. – P. 57–80.

²⁷⁷Ravi Kanbur & Ganesh Rauniyar (2010) *Conceptualizing inclusive development: with applications to rural infrastructure and development assistance*, *Journal of the Asia Pacific Economy*, 15:4, 437-454, DOI: [10.1080/13547860.2010.516163](https://doi.org/10.1080/13547860.2010.516163)

²⁷⁸Kumah F. and Sandy M. "In Search of Inclusive Growth: The Role of Economic Institutions and Policy," *Modern Economy*, Vol. 4 No. 11, 2013, pp. 758-775. doi: [10.4236/me.2013.411081](https://doi.org/10.4236/me.2013.411081).

volumes increase”²⁷⁹. Rural areas development and their economic opportunities inextricably linked with those areas inclusive growth. Therefore, most of the state programs or policies designed to promote inclusive growth neglect agriculture sector and domestic food security.

Food in human life activity plays a special role. Food problem can turn into a deep international crisis over the life of the current generation. In recent years, the dynamics of the people affected by severe food insecurity number, their percentage and the Food Insecurity Experience Scale were fluctuated. In 2016, this indicator has increased to 9.3 %, which exceeded the results of 2014²⁸⁰. The estimated number of undernourished people increased to 815 million in 2016, up from 777 million in 2015.

More than 70 countries suffer from food shortage, food riots flare up in more than 40 countries. Food insecurity indicators differ greatly by region. Sub-Saharan Africa has the highest share of food-insecure people (31.7 %). Food insecurity is estimated to affect 14.8 percent of people in Latin America and Caribbean, 13.5 % in Asia. Taking in to account that according to projections incomes in all regions suffering from food insecure will gradually increase, and then by 2027 food will become more affordable and accessible. So a significant insecure of population that is food insecure is expected. The biggest improvement projected for Asia, where the food-insecure population falls from 13.5 % to 4.6 % in 2027. This trend is expected in other regions as well.

The Global Food Security Index (GFSI) considers the core issues of affordability, availability, and quality across a set of 113 countries²⁸¹. The index is a dynamic quantitative and qualitative benchmarking

²⁷⁹ Усюк Т. В. Інституційне забезпечення розвитку сільських територій / Т. В. Усюк, Л. В. Фаріон // Інструменти і практики публічного управління в контексті децентралізації: Всеукраїнська науково-практична конференція за міжнародною участю (19 червня 2018 р.). Житомир: ЖНАЕУ, 2018. 151–155 с.

²⁸⁰ The Food and Agriculture Organization (FAO) [electronic resource].- Access mode: <http://www.fao.org/in-action/voices-of-the-hungry/fies/en/>

²⁸¹ The Global Food Security Index [electronic resource].- Access mode: <https://foodsecurityindex.eiu.com>

model, constructed from 28 unique indicators, that measures these drivers of food security across both developing and developed countries. This index is the first to examine food security comprehensively across the three internationally established dimensions. Moreover, the study looks beyond hunger to the underlying factors affecting food insecurity. This year the GFSI includes an adjustment factor on natural resources and resilience.

The world leaders by this index in 2017: Ireland (85.6), United States (84.6), United Kingdom (84.2), Singapore (84) and Australia (83.3). Generally, among developed countries, there is a general tendency of this index gradual increase and their food security improvement. But, it should be noted, that by the «Quality & Safety» category Portugal takes the first place, although its overall index ranks only 20th place. At the same time, the United States and Australia are among the five world leaders by this indicator. As for the countries with the lowest Global Food Security Index they are represented mainly by low-income African countries. Among the leaders of these countries are Burundi (25.1), Congo (25.5), Madagascar (27.2), Chad (28.3) and Sierra Leone (28.7). The categories indicators of «Affordability», «Availability» and «Quality & Safety» of Global Food Security Index in the last five years not only did not increase, but have a clear tendency for the decrease which has negative consequences for the political and economic stability of these countries.

As for Ukraine, then as in 2017 it heads 10 top countries with the lowest Global Food Security Index in Europe, has occupied the 63rd rank of the world ranking and became the most deteriorated European country in comparison with 2012 and 2016 indicators, which is unacceptable taking into account agricultural production opportunities, the presence of unique fertile soils, significant resource and labor potential. A significant part of the population is not able to buy the necessary amount of food to provide an active and healthy life and some can only consume cheap products without getting the right amount of calories. By the mid-1990s, Ukraine has lost a significant portion of the meat consumption pre-crisis level, and since then this indicator did not increase (Tab.1). Today the population of the country does not consume enough dairy products (only 55 % of rational norm), fish (48 %).

Table 1

**Ukraine population basic food products Consumption,
per person per year**

Food product	Consumption norm			Ratio, %			
	minimum	rational	EU	2016 to min. norm	2016 to rational norm	2016 EU norm	2016 to 1990
Bread and bread products, kg	94	101	91	107	100	111	72
Meat and meat products, kg	52	80	95	99	64	54	76
Milk and dairy products, kg	341	380	363	61	55	58	56
Fish and fish products, kg	12	20	24	80	48	40	53
Eggs, pcs.	231	290	222	116	92	120	98
Vegetables and melons, kg	105	161	116	156	102	141	159
Fruits, berries, nuts, grapes, kg	68	90	110	73	55	45	106
Potatoes, kg	96	124	81	146	113	173	107
Sugar, kg	32	38	41	104	88	81	67
Oil and other vegetable fats, kg	8	13	19	146	90	62	98

Source: calculated according to State Statistics Service of Ukraine data²⁸²

The significant disproportion is observed between rational norms and the actual of meat, fish, dairy products and fruits consumption level. Currently, the population more and more consumes cheap baked goods, potatoes, vegetables and eggs, which negatively affects the state of food security of the country especially regarding food affordability issues. All this proves the definition of food insecurity as a state in which

²⁸² State Statistics Service of Ukraine [electronic resource].- Access mode: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

consistent access to adequate food is limited by a lack of money and other resources. Actual arises the question if the population of Ukraine suffers from hunger and what rate of progress is currently needed to eliminate hunger and alleviate human suffering.

Worldwide the level of hunger has been reduced from 30 points in 2000 to 21 points in 2018 - a 28% decrease. However, the additional study is needed to analyze the situation in our country. Today, Global Hunger Index is the most representative indicator that comprehensively measures and track hunger at global, regional, and national levels. During the evaluation four indicators for each county are determined. Namely: undernourishment (the share of the population that is undernourished); child wasting (the share of children under the age of five who are wasted); child stunting (the share of children under the age of five who are stunted); child mortality (the mortality rate of children under the age of five)²⁸³.

Among the postsoviet countries Ukraine was one of the countries with the lowest risk of hunger (Fig.1).

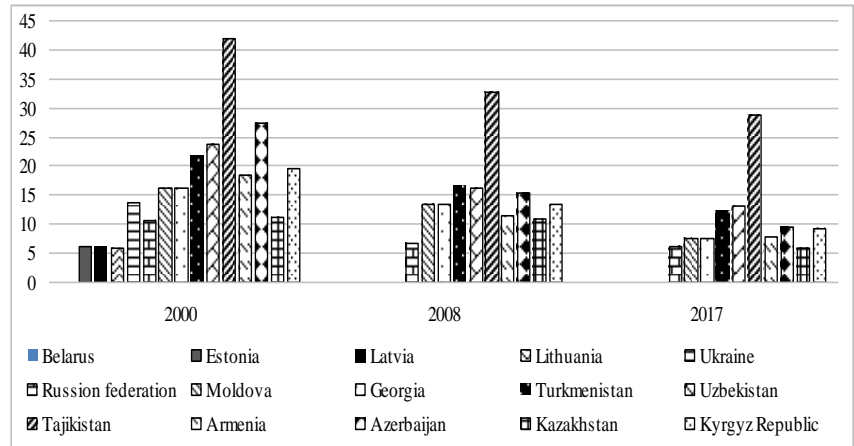

Fig. 1. Postsoviet Countries Global Hunger Index Scores by Rank, 2000-2017

²⁸³The Global Hunger Index [electronic resource].- Access mode: <https://www.globalhungerindex.org>

It should be noted that for the last ten years decades Ukraine has shown significant progress according to the above mentioned index - less than 5 points in 2017 in comparison with 13.7 in early 2000's which shows a positive trend. But, taking into account that Ukraine is considered worldwide as a country with the most significant agricultural potential, because of the largest black soil world reserve which is the recourse basis for food production, our country entrance the list of countries that are accounted in Global Hunger Index ranks indicates significant economic and social problems.

After analyzing the share of the population that is undernourished in postsoviet countries we can conclude that the most vulnerable is the population of Tajikistan, Moldova, Kyrgyz Republic and Kyrgyz Republic (Tab. 2). Ukraine has shown significant success in reducing the share of undernourished population, but still it is less than in Russian Federation, Belarus, or even Azerbaijan.

Table 2

Proportion of Undernourished in the Population, %

Country	1999-2001	2007-2009	2014-2016
Armenia	23.8	5.2	4.4
Azerbaijan	23.2	2.6	1.2
Belarus	2.3	1.6	1.1
Estonia	5.6	2.8	2.5
Georgia	13.7	6.9	7
Kazakhstan	5.9	3.8	2
Kyrgyz Republic	16.3	9.8	6.4
Latvia	5.2	1.9	1.3
Lithuania	2.9	1.7	1.7
Moldova	19.6	18.5	8.5
Russian Federation	5.1	1.4	0.9
Tajikistan	42.4	38.6	30.1
Turkmenistan	8.2	4.5	5.5
Ukraine	4.5	1.2	2.2
Uzbekistan	16.4	10.2	6.3

Source: calculated according to The World Bank data²⁸⁴

²⁸⁴The World Bank [electronic resource].- Access mode: <https://data.worldbank.org>

Land is the main resource of production in farming, an important component, both the level of the national economic development and the well-being of an individuals depending to a considerable extent on its use efficiency especially on the rural areas. The formation of civilized land market is one of the most significant problems of today's Ukrainian economy²⁸⁵. In our opinion exactly the absence of a land market is one of the deterrent factors of Ukraine rural inclusive growth reactivation.

According the Inclusive Development Index data which was presented on World Economic Forum 2018 Ukraine occupies 49th place among emerging economies which is definitely not satisfactory for the country with such human capital and recourse potential. In accordance with the existing tendencies our country rapidly recede to the “Watch out” area that is very disturbing trend (Fig. 2).

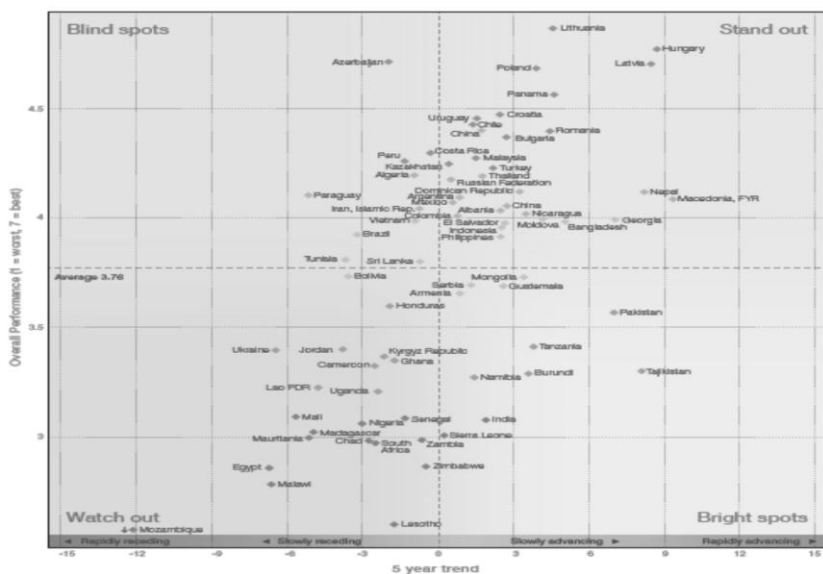

Fig.2. Inclusive Development Level of Emerging Economies

²⁸⁵ Dankevych Ye. M. *Ukraine agricultural land market formation preconditions* / Dankevych Ye. M., Dankevych V. Ye., O. V. Chaikin // *Acta Universitatis Agriculturae et Silviculturae Mendelianae Brunensis*. – 2017. – Vol. 65. – No. 1. – P. 259-271.

This situation is caused by a number of negative factors. Significant unemployment, especially in rural areas, lack of agricultural land market, ineffective privatization of state property, the nation-wide general demographic crisis, unstable economy are the most decisive for rural inclusive growth and further food security provision. The main task of inclusive development we see in the disclosure of human potential and employment opportunities provision. To overcome Ukraine and developed counties inclusive growth break it is needed to create relevant economic, social and political conditions which will meet the sustainable development requirements.

To generalize the above given information we can make an assumption using the normal-form representation of game theory the “prisoners dilemma” in particular. Taking into account that that food security issue is complex, multifactorial and global, we can come to the conclusion that it concerns not only a particular country, but at least a region or even the whole world. Therefore, we have to consider food security, through the rural inclusive growth opportunities in particular, in prism of cooperation number of countries or their associations. The food security situation in a region will not change unless one country will make an effort. Countries can act separately and achieve the certain result. If neither country will not act, both will be under the food security reduce threat. If group of the counties will take action on their food security provision and improvement in accordance with the concept of sustainable development. Finally, all will benefit from joint actions, production distribution and cooperation. In this game, each player has two strategies available: acting alone or co-operate. Taking into account the globality of food security issue we can conclude that joint work is the best strategy in order to achieve a sustainable result.

Currently Ukraine is a country with the smallest Global Food Security Index in Europe and occupies the 63 place worldwide. This situation is unacceptable considering significant potential and geographical location. In our opinion it is caused by disproportion of citizen incomes differentiation and destitution of the state rural inclusive growth clear policy.

The Ukraine’s economic performance effectiveness, the nation’s well-being and health, food security, inclusive growth opportunities production and its sustainable development are closely connected with

land use. Agricultural land market implementation will generate a positive impact on inclusive growth and further food security provision.

Many economic indicators could be used to identify the depth of the society stratification and the inclusive development level of the state, but the most successful and complex, in our opinion, is the approach that is proposed by the World Economic Forum - Inclusive Development Index calculation. The analysis of the above mentioned indicators showed an increase in inequality and deepening stratification in accordance with the reduction of the level of economic development.

ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАД

(Валентина Якобчук)

В умовах суспільних трансформацій, викликаних впровадженням стратегічних напрямів адміністративної реформи та формуванням на сільських територіях нових соціосистем, на основі територіального об'єднання громадян, виникає унікальна можливість для вивчення процесів їх самоорганізації та сталого розвитку. Актуальним питанням, на сучасному етапі, є аналіз життєздатності нових систем і їх перевірка за критеріями виживання. Для вирішення даного питання є ряд шляхів, але одним з пріоритетних, на нашу думку, є формування соціального капіталу, акумуляція соціальних зв'язків, особливо важливих для сталого розвитку незбалансованих, трансформованих систем.

Найбільш відомими зарубіжними авторами, що досліджували та досліджують проблеми формування та використання соціального капіталу, є П. Бурдьє, Дж. Коулмен, Р. Патнем, П. Сорокін, Ф. Фукуяма та інші вчені. Значний внесок в обґрунтування поняття «соціальний капітал» та аналіз його функцій зробили українські дослідники Е. Гугнін, А. Колодій, М. Лесечко, О. Рогожин, Ю. Саєнко, В. Степаненко, та ін. П. Поняття соціальний капітал першим

застосував Л.Дж. Ханіфан²⁸⁶ в 1916 році в дискусіях з сільськими школами для характеристики основних обставин, які впливають на життя кожного. Аналіз різних ситуацій довів, що вміння налагоджувати соціальні взаємини і комунікації стає вирішальним фактором суспільного розвитку.

Вчений світового рівня Ф.Фукуяма так визначає соціальний капітал “ соціальний капітал – це загальноприйняті норми і цінності, які практикуються певною групою людей і дозволяють їм співпрацювати: це – певний потенціал суспільства або його частини, що виникає як результат довіри між його членами. Соціальний капітал є неформальною практикою розуму”²⁸⁷. Світовий Банк визначає соціальний капітал як інститути, відносини і норми, які формують, якісно і кількісно,соціальні взаємодії в суспільстві.

Соціальний капітал та соціальна єдність є визначальними факторами сталого розвитку громади, вони з’єднують всі елементи системи. Бурдье визначав соціальний капітал як «ресурси, засновані на родинних відносинах та відносинах у соціальній групі, що організована за принципом участі»²⁸⁸, ці принципи найбільш органічно відповідають системі організації територіальних громад.

Територіальну громаду можна визначити як систему, так як це цілісний об’єкт який підтримує своє існування і виконує певні функції на основі взаємодії його елементів та соціальних зв’язків. Система завжди розглядається як процес. Вагомою частиною даного процесу є формування соціального капіталу і створення громадських інституцій які забезпечують соціальні комунікації. Оскільки системи взаємодіють з їх зовнішнім середовищем, необхідно також вивчати організаційні механізми — позитивні та негативні зворотні зв’язки. Адже, як пише А. Богданов, існує тектологічний закон: якщо система складається із підсистем вищої та нижчої організованості, то її поведінка визначається другою

²⁸⁶ Hanifan L/J/ *The ruler school community center/ – Annalis of the American Academy of Political and Social Science* 67, 1916.

²⁸⁷ Фукуяма Ф. *Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию*/Ф.Фукуяма. -Москва: АСТ, Ермак, 2006.

²⁸⁸ Бурдье П. *Формы капитала // Экономическая социология*. 2002. Т. 3. № 5.

підсистемою²⁸⁹.

Система – це цілісний об'єкт, який підтримує своє існування та функціонує дякуючи взаємодії між елементами. Система має такі риси, які не характерні для окремих елементів. Риси системи – це характеристики цілого, а не його частин. Система складається з елементів. Ці елементи певним чином об'єднуються між собою. Принцип їх об'єднання (закономірність, взаємозв'язок, взаємовідносини) визначає закон композиції. Межі дії цього закону композиції визначають межі самої системи. Система має свої *власні характеристики*:

- 1) поведінка систем залежить від закону композиції;
- 2) принцип системної ієрархічності: система складається з підсистем і сама є підсистемою більш високого рангу;
- 3) динамічна складність: різні стани елементів можуть змінювати властивості системи;
- 4) принцип конформізму: закономірності поведінки систем – універсальні. Це означає, що вивчаючи систему певного типу, результати цього дослідження можна розповсюджувати на всі системи схожого типу [5, с.29].

Системний підхід передбачає вивчення системи у двох аспектах – як автономного цілого і як частини ієрархічно більш високої системи. Це зумовлює дві взаємодоповнюючі функції системи: 1) самозбереження; 2) обслуговування більш високої системи. Існують закони існування систем: збереження систем, цілеспрямованого та оптимального управління.

В лінійно організованій (промодельованій) системі структурні елементи мають права лише на ті якості і властивості, які делеговані їм системою як цілим. «Світ лінійних систем – це світ безальтернативного реалізму, світ без вибору. Саме такою і уявляється соціальна дійсність з позицій тоталітаризму, якому й аналітика, відповідно, не потрібна», – зазначає М.А. Ожеван²⁹⁰. Разом з тим, значення лінійного моделювання важко переоцінити,

²⁸⁹ Лесков Л. В. *Нелинейная теория динамики социально-экономических систем*. Москва: Издательство РАГМ, 2006. – 78 с.

²⁹⁰ Ожеван М. А. Концептуальні підходи в соціально-політичній аналітиці <http://www.mss.gov.ua/Table/Ostroq/008.h1m>

оскільки воно давало можливість проаналізувати критичні режими функціонування складно організованих систем. Важливим було значення модельних критичних режимів для розв'язання проблем національної, регіональної та глобальної безпеки.

У другій половині ХХ ст. почала розвиватися так звана «теорія хаосу» або *нелінійна наука*, яка отримала практичне застосування паралельно у багатьох галузях науки (А. Пуанкаре, А. Андронов, Х. Уїтні – математиці; І. Пригожин – у термодинаміці; Е. Янч і М. Моїсєєв – в історії; Л. Лєсков – у моделюванні соціально-культурних процесів). До таких шкіл належать; 1) Брюссельська школа І. Пригожина, у руслі якої розроблялась теорія дисипативних систем та розкривались історичні передумови теорії самоорганізації; 2) Школа Г. Хакена, професора Інституту синергетики і теоретичної фізики; 3) Математики В. Арнольд (Росія) та Р. Тома (Франція); 4) М. Моїсєєв (Росія) висунув ідеї універсального еволюціонізму та коеволюцію людини і природи. Предмет синергетики розподілився між такими напрямками науки: 1) теорія динамічного хаосу досліджує надскладну впорядкованість (наприклад, явище турбулентності); 2) теорія Детермінованого хаосу вивчає хаотичні явища, що виникають у результаті Детермінованих процесів; 3) теорія катастроф.

Учені зрозуміли, що пізнання соціальної дійсності повинне збагачуватись за рахунок акумуляції знань, здобутих у інших науках. Саме у діалозі наук будується сьогодні нова Дослідницька парадигма. Нелінійними є ті системи, властивості яких істотно залежать від процесів, що в них відбуваються. Суть нелінійності полягає у тому, що при зміні певного керуючого параметра може виникнути певний його критичний стан, починаючи з якого поведінка системи суттєво змінюється. Існує низка характеристик таких систем:

1. Нелінійні системи мають не просто різні, а й альтернативні рішення, які не можна реалізувати одночасно. Виникає біфуркація – замість єдиного способу поведінки системи з'являється декілька альтернативних рішень, між якими здійснюється обмін стійкістю.

2. Навіть незначні зміни навколо таких точок можуть призвести до значних змін у поведінці системи.

3. Якісні характеристики (ознаки) нелінійності та критичності

проявляються в ситуаціях нерівноваги.

4. У відкритих системах можливі еволюційні нерівноважні процеси, які відбуваються альтернативно.

5. При аналізі соціоекономічних систем проблема ускладнюється тим, що їх розвиток підпорядковується впливу суб'єктивних рішень

Поведінка соціосистем в умовах адміністративних трансформацій допускає нестійкість, а тому наявність проблеми непередбачуваності функціонування територіальних громад. Відрізок часу, протягом якого рух лишається передбачуваним, називають горизонтом бачення. В умовах нестабільності горизонт бачення стає скінченим. «Кінцевий горизонт бачення і власний час притаманні не лише хаотичним системам. Вони характерні для будь-яких складних об'єктів, у тому числі тим, які відносяться до соціоекономічної сфери» — зауважує В.М. Костюк²⁹¹. Учені надають великого значення функціям хаосу в процесах самоорганізації і самоврядування: як чинник оновлення складної організації як механізм виходу на одну з тенденцій із спектру потенційно можливих; як спосіб синхронізації темпів еволюції підсистем усередині складної системи і тим самим спосіб збереження її цілісності; як чинник пристосування до зміни навколишнього середовища; як спосіб підготовки до різних варіантів майбутнього розвитку²⁹². У зв'язку із цими характеристиками, виділяють правила, яких слід дотримуватись при управлінні в умовах хаосу: збурення не повинні бути сильними; управління повинне бути надзвичайно чутливим до стану системи; важливо встановити, наскільки обмеженою повинна бути свобода дій у періоди нестійкості і, нарешті, цілісність системи повинна бути зруйнована. Завдання управління в ситуації хаосу – спробувати зберегти

²⁹¹ Костюк В. Н. *Теория эволюции и социоэкономические процессы.* – Москва: Едиториал УРСС, 2004. – 176 с.

²⁹² Курдюмов С.П., Князева Е.Н. *Козволюция сложных социальных структур: баланс доли самоорганизации и доли управления* // *Материалы Первой международной научно-практической конференции «Стратегии динамического развития России: единство самоорганизации и управления».* Том 1. Москва : Изд-во «Проспект», 2004. – С. 146-150.

стабільність системи з одночасним пошуком нових альтернатив її розвитку. У структурах, що розвиваються, відбувається синтез порядку і хаосу. Співвідношення між порядком і хаосом, гармонією і дисгармонією весь час змінюється. Іноді людей більше влаштовує порядок але для більшості людських цілей найбільш корисним є ступінь безладу, що змінюється. Завдання управління полягає не в тому, щоб викорінювати хаос, а в тому, щоб добиватися вигідного співвідношення між порядком і безладом.

Враховуючи складність, неоднозначність, багатомірність нелінійність науки, Г. Хакен у 1977р. запропонував для їх пояснення новий термін – синергетика (*син* – «спільна», *ергос* – «дія»). *Синергетика* – це міждисциплінарний напрямок наукових досліджень, завданням якого виступає пізнання процесів і явищ на основі принципів самоорганізації систем. Синергетичний підхід розвивається у різних школах, що відносяться до різних галузей наукових знань.

Предметом синергетики вважаються самоорганізовані системи. Вони керуються такими основними принципами:

1) *принцип нелінійності*: нелінійність системи полягає в тому, що її реакція на зміну зовнішнього або внутрішнього середовища неоднозначна. Виникає нерівновага, навіть незначні зміни ведуть до невідомих раніше процесів і явищ. Може наступити є такий момент часу, коли економічна система раптом стає зовсім іншою.

2) *принцип відкритості*: відкриті системи пов'язані з факторами зовнішнього, середовища і вимушені пристосовуватись до них. Це означає, що неможливо повністю описати систему та повністю її контролювати;

3) *принцип когерентності* – означає самоузгоджений, синхронний механізм взаємодії внутрішніх елементів.

Головна ідея використання *соціосинергетичного підходу для аналізу формування соціального капіталу територіальних громад* полягає в тому, що громада розглядається як відкрита система соціальних зв'язків, але така, що має один реальний і багато потенціальних станів розвитку. Для її аналізу дуже важливий стан *біфуркації* – розгалуження, коли система знаходиться в критичному нерівноважному стані, коли подальший розвиток може призвести

або до нового порядку, або до розпаду самої системи. Дуже важливо враховувати також проміжні стани та процеси, які дуже ускладнюють процедуру прогнозування розвитку соціальних систем. Якщо в стабільні періоди головною тенденцією виступає детермінізм, то в трансформаційні періоди дуже зростає роль *флуктуації* (випадкових змін), і біфуркація носить випадковий характер. Соціосинергетика акцентує увагу на тих аспектах соціальної реальності, які у класичних теоріях розглядаються як другорядні і випадкові, хоч, наприклад, у кризових ситуаціях вони можуть зіграти головну роль. В цьому контексті ноціненно стає роль соціального капіталу – ступеня довіри, розвитку комунікації, формування об'єднань, активності громадянського суспільства, рівня демократії та участі в суспільстві.

Концепція структурно-синергетичної соціодинаміки інтегрує різноманітні теоретичні та методологічні ідеї і носить міждисциплінарний характер, що й дозволяє вивчати поведінку соціального капіталу у різних ракурсах. У контексті соціосинергетики стає можливим одночасно досліджувати соціальні процеси, що відбуваються в умовах системної біфуркації, коли головна роль належить суб'єктивним факторам. Головне питання, що актуалізується соціосинергетикою, пов'язується з проблемою структурної перебудови соціальних зв'язків і комунікацій. Причому вибір зумовлюється великою кількістю об'єктивних і суб'єктивних факторів, які взаємодіють у відповідності з нелінійною логікою, коли найбільшу роль відіграє випадковість. У періоди біфуркацій виникають принципово нові закономірності поведінки соціальної системи, які не характерні стабільному стану. У такі періоди зростають конфлікти, загострюється конкуренція, виникають економічні і політичні ризики. Рішення приймаються в умовах невизначеності та обмеженості інформації. У новій дослідницькій технології важливо те, що при дослідженні флуктуацій нерівноважних систем (випадкових поштовхів, що виникають при втраті стійкості) теорія самоорганізації на базі нерівноважної динаміки розкриває механізми розгортання, згортання та підпорядкування певного числа параметрів стану системи, зведення їх до одного параметру порядку виникнення якого відбувається не очікувано, але зразу приводить систему в ситуацію вибору нового

якісного стану.

Нелінійні підходи до аналізу механізмів функціонування соціального капіталу територіальних громад розкривають алгоритм до поведінки системи і дозволяють зрозуміти внутрішні взаємозв'язки та механізми її розвитку з метою вивчення способів ефективного впливу на цей розвиток та можливих його альтернатив під впливом різноманітних внутрішніх та зовнішніх факторів. Сучасна наука може оцінити вірогідність різних варіантів, але не може дати однозначну відповідь, який з них матиме місце, тому вона відмовляється від однозначного прогнозу майбутнього. Ймовірність існування декількох рівноважних станів загострює проблему вибору. Ця проблема не може бути вирішена мимоволі. Вона повинна вирішуватися державою з урахуванням особливостей і національних інтересів країни та цілей і соціальних інтересів територіальних громад.

Отже, методологічними орієнтирами аналізу процесів формування соціального капіталу територіальних громад в рамках соціосинергетичного підходу виступають:

1. *Відкритість економічних систем.* У них постійно циркулюють потоки грошей, ресурсів, інформації, відбувається обмін діяльністю, здійснюється вплив загально-цивілізаційних явищ і процесів.

2. *Нерівноважність економічних процесів.* Як зауважує М. Моїсєєв, «стійкість, доведена до своєї межі, припиняє будь-який розвиток. Вона суперечить принципу мінливості. Занадто стабільні форми – це тупикові форми, еволюція яких припиняється. Надмірна адаптація... така ж небезпечна для досконалості вигляду, як нездатність до адаптації»²⁹³. Теоретичні моделі рівноважних систем, як правило, виявляються нежиттєздатними конструкціями.

3. *Безповоротність економічної еволюції.* Економічні процеси не можуть повторюватись вже тому, що вони нелінійні, дуже складні, не одномірні і визначаються залежно від збігу обставин та великої множини об'єктивних і суб'єктивних факторів.

4. *Біфуркаційний характер еволюції.* Біфуркація — це спонтанного розгалуження можливих шляхів еволюції". Після

²⁹³ Моисеев Н.Н. Алгоритмы развития. Москва – 1987. – 345 с.

проходження цієї точки система може отримати новий стан детермінізму, який притаманний альтернативним сценаріям розвитку. «Коли система, еволюціонуючи, досягає точки біфуркації, детерміністське описування стає непридатним. ... Перехід через біфуркацію — такий же випадковий процес, як підкидання монети», — зауважує І.Пригожин²⁹⁴. Прямолинійна екстраполяція тих або інших короточасних тенденцій, на яких здебільшого будувалися прогнози соціального перевлаштування, поступаються місцем моделям, в яких майбутнє бачиться як простір можливостей, а сьогодення — як напружений процес вибору.

5. *Нове розуміння майбутнього.* Учені вважають, що майбутнє у соціально-економічних процесах не може бути абсолютно невизначеним. Навпаки, воно може мати вирішальне значення для розуміння сучасності. Причому «існує вузький коридор, розвиваючись у межах якого соціальна, економічна та територіальна системи можуть еволюціонувати в оптимальному напрямку»²⁹⁵.

6. *Принцип підпорядкованості.* Існує цілий ряд параметрів, які описують поведінку системи (наприклад, соціальні стандарти, норми споживання певних видів ресурсів тощо).

7. *Закони темпоритму.* Соціальна система може складатися із систем різного віку, які певним чином взаємодіють між собою і складають специфіку сучасного стану системи.

В аналізі діяльності територіальних громад важливе місце належить вивченню притаманного даній системі господарського порядку та ступеня розвитку соціального капіталу, а саме порядку власності, який визначає характер відносин між суб'єктами. У залежності від конкретних форм власності розрізняють відносини підпорядкування, стимулювання чи авторитету; 2) інформаційну підсистему, яка охоплює механізми та канали збору, зберігання, передачі й зворотного контролю актуальної інформації та виконує функцію узгодження і координації економічних рішень. Серед

²⁹⁴ Пригожин И., Стенгерс И. *Время, хаос, квант. К решению парадокса времени.* Москва : Эдиториал УРСС, 2000. — 168 с.

²⁹⁵ Лесков Л. В. *Нелинейная теория динамики социально-экономических систем.* Москва : Издательство РАГМ, 2006. — 78 с.

координаційних механізмів виокремлюють ієрархічний (вертикальний) та горизонтальний; 3) мотиваційну підсистему, яка охоплює механізми та правила, що забезпечують практичну реалізацію господарських рішень, в т.ч. примус, матеріальне стимулювання, лояльність, суспільну самосвідомість, традиції²⁹⁶.

Відносини власності визначаються як основоположна категорія функціонування соціального капіталу, вони пояснюють специфіку соціально-економічних відносин: по-перше, вони визначають, хто реально володіє, користується і розпоряджається засобами виробництва, на чию користь розподіляється суспільне багатство; по-друге, вони визначають поділ суспільства на класи і соціальні групи, лежать в основі диференціації суспільства на багатих, середніх і бідних, оскільки багатство розподіляється відповідно до вкладених ресурсів, їх розмірів; по-третє, вони показують, хто має економічну владу і керує суспільством; по-четверте, вони у великій мірі визначають систему економічних інтересів та специфіку економічних суперечностей, що виникають у різних господарських суб'єктів, формують соціальні зв'язки.

Головною проблемою як науки, так і практики публічного управління процесом формування соціального капіталу територіальних громад виступає пошук способів забезпечення стабільності системи функціонування територіальних громад з одночасним вивченням нових альтернатив їх сталого розвитку. Вони повинні бути спрямовані на вивчення цінностей, норм і принципів організації соціально-економічних процесів у майбутньому. Треба не будувати і перебудовувати, а виводити, ініціювати соціальні системи на власні механізми розвитку. Демократичний саморозвиток містить в собі не лише конструктивні, але й деструктивні моменти, що, безумовно, загрожує стабільності соціосистеми. Проте, лише так, через деструктивність народжується конструктивність, а із хаосу виникає впорядкованість якісно нового рівня. Мова йде про не звичайний, а детермінований хаос, який містить в собі зародки майбутнього порядку та нових соціальних зв'язків.

²⁹⁶ Платова Е. Экономические системы и их трансформация// Мировая экономика и международные отношения, 1998. – №7. – С 21-28.

Трансформаційні процеси в умовах адміністративної реформи можна назвати подібним детермінованим хаосом, із якого народжується новий суспільний порядок, формується соціальний капітал територіальних громад. Саме нерозумінням цього простого, з точки зору синергетичної методології, факту причіпниками жорсткого авторитаризму пояснюється їхнє негативістське ставлення до модернізації та демократії як до дестабілізуючих факторів.. Тут слід враховувати насамперед ту обставину, що оптимальність гранично звужує межі системної адаптивності. Нормальною для забезпечення динаміки складних систем є ситуація адаптивного оптимуму, тобто досягнення балансу адаптації та оптимізації. Але подібний баланс зовсім не досягається за рахунок якогось зведення протилежностей до «спільного знаменника». Синергетичне розуміння адаптації є цілком нетрадиційним, оскільки йдеться про адаптацію – не про тривіальне пристосування до оточення, а про пристосування соціосистеми до власних надмірних можливостей. Пристосування та адаптацію територіальних громад до трансформаційних змін може забезпечити розвиток соціального капіталу.

Соціальний капітал є важливим мотиватором на шляху розвитку та самоорганізації територіальних громад, який сприяє встановленню між членами громади відносин, заснованих на взаємній довірі та допомозі. Формування та нарощування соціальних комунікацій в сфері міжособових, міжгрупових зв'язків і стосунків дає змогу знайти шлях до гармонізації політичних, соціальних, економічних та екологічних інтересів, покращити можливості їх раціонального вираження на державному, регіональному та муніципальному рівнях. Активність формування соціального капіталу безпосередньо впливає на досягнення стабільності в громаді та сприяє демократичному її розвитку, а його відсутність, роз'єднаність гальмує розвиток громадянського суспільства. Потенціал соціального капіталу в суспільстві найбільш повно та ефективно може реалізуватися саме через інститути громадянського суспільства, зокрема громадсько-політичні рухи та організації.

Так, у порівнянні з 2012 роком, коли кількість громадських організацій в Україні складала 159462, в соціальній системі України

різко зменшилась кількість громадських організацій і вже в 2013 р. їх кількість становила 87240, а у 2015 р. ще менше 67911 (рис. 1). Моніторинг показує нестабільний соціальний стан, а також недостатню кількість раціональних підходів щодо знаходження шляхів удосконалення соціальної політики в Україні. Тому, стратегії сталого розвитку територіальних громад повинні базуватись на встановленні зв'язку між показниками їх економічного стану та рівня добробуту населення, збільшення якісних показників людського капіталу, як основного ресурсу суспільного розвитку та ступеня соціальної довіри. Для досягнення успіху потрібно проводити реформи у сфері освіти, культури, охорони здоров'я²⁹⁷.

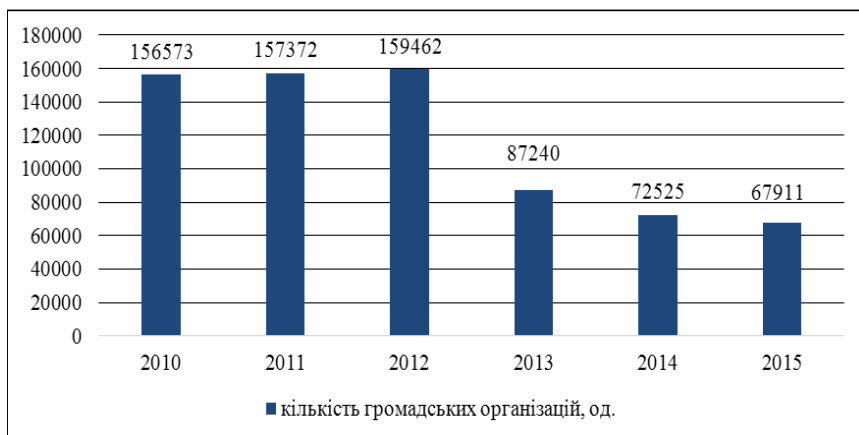

Рис. 1. Аналіз кількості громадських організацій України протягом 2010–2015 років

Джерело: систематизовано на основі²⁹⁸.

Таким чином, соціальний капітал територіальних громад, назвемо його соціальним капіталом громади – це досягнута на

²⁹⁷ Новикова О., Жаліло Я. Пріоритети соціальної політики України. URL: http://www.niss.gov.ua/book/2004_html/003.htm [Дата звернення 12.09.2017].

²⁹⁸ Офіційний сайт Державної служби статистики України. URL: www.ukrstat.gov.ua [Дата звернення 20.11.2017]

даний момент довіра громадян один до одного, до різноманітних громадських інституцій, які захищають їх та сприяють підвищенню добробуту громади. Накопичення та подальше розширення соціального капіталу виступає важливим елементом громадянського суспільства, зміцнює та сприяє налагодженню партнерських відносин між органами місцевого самоврядування, суб'єктами бізнесу та громадських рухів. Результатами процесу накопичення соціального капіталу є²⁹⁹: розвинена громадська свідомість, яка породжує високий рівень громадсько-політичної участі; участь громадян в управлінні; місцева влада, що реагує на потреби та інтереси громадян; прискорений сталий розвиток.

Як попередньо було визначено структурно соціальний капітал включає такі компоненти: капітал забезпечення добробуту, який визначається такими показниками, як кількість домогосподарств, які задоволені своїми житловими умовами та кількістю домогосподарств що мають відповідні доходи. Так, в таблиці 1 відображено кількість домогосподарств в Україні які задоволені умовами життя, аналіз показує, що практично у всіх регіонах України спостерігається позитивна динаміка щодо підвищення власної оцінки рівня та якості життя, крім Рівненської та Черкаської області, але таке опитування не відображає повної картини рівня розвитку соціального капіталу і повинно бути доповнене характеристикою рівня та динаміки доходів домогосподарств. Такої думки дотримуються відомі вчені, так Р. Патнем вважає, що для оцінки розвитку соціального капіталу мезо-рівня потрібно використовувати різні індикатори, що відображають практичні результати впливу рівня розвитку соціальних комунікацій на рівень життя населення, стан здоров'я, тривалість життя тощо. Стосовно рівня доходів домогосподарств, то проведений аналіз з 2010 по 2015 роки показав суттєве зростання рівня доходів у всіх регіонах України. Найбільші показники росту спостерігались в місті Києві і найменші темпи зростання доходів відмічено в регіонах аграрної орієнтації.

²⁹⁹ Бондаренко М. Ю. Соціальний капітал як основа розвитку громадянського суспільства. URL: <http://www.academy.gov.ua/ej/ej14/txts/Bondarenko.pdf> [Дата звернення 15.01.2017].

Таблиця 1

**Кількість домогосподарств, які задоволені умовами життя,
тис. осіб**

Регіон	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Вінницька	273,89	253,15	229,91	250,94	283,52	311,28
Волинська	191,19	185,47	185,42	168,37	161,14	191,36
Дніпропетровська	682,52	699,22	684,22	727,96	762,53	810,21
Житомирська	188,02	207,45	209,74	201,39	212,43	241,47
Закарпатська	104,40	108,73	131,36	113,50	136,63	125,52
Запорізька	349,95	363,20	379,64	372,42	361,10	429,17
Івано-Франківська	202,59	237,49	204,44	245,45	200,38	245,22
Київська	357,73	359,42	400,26	352,70	363,54	491,13
Кіровоградська	146,92	121,15	111,99	135,13	143,48	173,25
Львівська	378,34	395,72	398,67	418,10	436,79	440,25
Миколаївська	190,76	188,13	205,28	210,96	220,97	221,86
Одеська	382,47	412,78	437,05	449,63	478,37	452,17
Полтавська	325,05	335,84	364,31	331,37	338,55	391,51
Рівненська	202,93	182,00	179,88	209,12	171,11	179,08
Сумська	195,63	207,17	230,87	178,57	225,25	246,07
Тернопільська	145,77	140,39	163,17	436,71	211,81	175,76
Харківська	596,39	569,13	599,07	564,11	597,67	737,95
Херсонська	159,31	135,23	167,84	178,34	185,75	194,33
Хмельницька	226,48	269,89	250,78	249,01	228,44	260,39
Черкаська	220,21	245,55	188,83	234,41	256,55	215,53
Чернівецька	153,56	158,46	158,00	170,47	155,91	175,89
Чернігівська	176,10	188,86	162,03	185,76	208,52	241,52
м. Київ	409,46	463,23	493,83	489,95	501,77	515,26

Крім оцінки рівня доходів домогосподарств для характеристики соціального стану суспільства та якості життя населення потрібно враховувати темпи інфляції в економіці, стан навколишнього середовища, умови життєдіяльності та її безпеку, умови праці, рівень освіти, стан охорони здоров'я та ряд інших

показників які відображають індекс людського розвитку і які є важливими чинниками формування соціального капіталу (табл. 2).

Таблиця 2

Доходи домогосподарств, млн. грн.

Регіон	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Вінницька	33602	38990	44265	46157	49418	59646
Волинська	19137	22584	25741	26907	27986	33250
Дніпропетровська	88922	101868	118823	124594	136810	163262
Житомирська	26124	30069	34110	34947	36814	44068
Закарпатська	20841	24446	28028	29102	29988	36173
Запорізька	45779	52272	59191	62671	68327	80308
Івано-Франківська	26504	31224	36186	37310	37848	46013
Київська	42732	48990	55941	58894	63342	74798
Кіровоградська	20213	23443	27129	27695	28901	34576
Львівська	54838	63602	72828	75762	79378	95690
Миколаївська	26034	29800	33907	35125	36373	43320
Одеська	52924	61435	70429	78285	80438	98819
Полтавська	34462	39299	44835	46984	49928	59461
Рівненська	22362	26144	29557	31811	33314	39399
Сумська	24918	28347	32415	33469	35375	43423
Тернопільська	19587	22712	26102	26345	26892	32975
Харківська	67102	77316	88352	91333	95897	114601
Херсонська	20978	24096	27221	29489	30077	37296
Хмельницька	26987	31336	35458	36770	38853	47619
Черкаська	26194	29646	33484	35024	36694	43717
Чернівецька	16114	18682	21012	22408	22941	27557
Чернігівська	23179	26277	29654	30393	31998	37961

Джерело: ³⁰⁰.

Другою складовою соціального капіталу є капітал довіри, який

³⁰⁰ Офіційний сайт Державної служби статистики України. URL: www.ukrstat.gov.ua [Дата звернення 20.11.2017].

визначається через підрахунок числа груп (асоціацій, партій, громадських формувань, релігійних громад), кількість їх членів, кількість проведених лекцій (зустрічей), мітингів, демонстрацій, мирних зібрань (табл. 3).

Таблиця 3

Кількість членів громадських організацій, осіб

Регіон	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Україна	30121225	37504735	37504735	35459824	27008586	25680733
АР Крим	1097408	1148791	1148791	543183
Вінницька	1051769	648218	648218	827408	628806	623601
Волинська	110200	120346	120346	113742	107689	197412
Дніпропетровська	1549889	1533852	1533852	1343893	1239765	925370
Донецька	718044	846023	846023	634854	149174	321153
Житомирська	76008	76163	76163	32474	32777	32277
Закарпатська	1001113	1214267	1214267	1018632	885381	815754
Запорізька	216552	401442	401442	375438	378302	417183
Івано-Франківська	77299	81379	81379	82982	74396	79279
Київська	146693	118718	118718	45517	54290	97189
Кіровоградська	176979	111543	111543	145580	133850	127003
Луганська	196697	196771	196771	192363	30667	56089
Львівська	689496	704934	704934	551588	204739	848495
Миколаївська	240072	220131	220131	206046	245735	210504
Одеська	256497	268036	268036	367837	430657	516915
Полтавська	168565	169917	169917	175118	189467	72766
Рівненська	91277	100569	100569	99084	66205	69058
Сумська	741900	744611	744611	739664	690303	689630
Тернопільська	37252	42863	42863	47911	59656	56065
Харківська	400040	405140	405140	344538	318698	312559
Херсонська	67270	94750	94750	42329	58063	67382
Хмельницька	126445	145708	145708	266058	279363	282698
Черкаська	166560	312745	312745	669815	746516	713753
Чернівецька	101136	100592	100592	121967	117200	121734
Чернігівська	38817	48162	48162	33438	41215	46689

Джерело:³⁰¹.

³⁰¹ Офіційний сайт Державної служби статистики України. URL: www.ukrstat.gov.ua [Дата звернення 20.11.2017].

Кількість членів громадських організацій в Україні зменшилась з 30,1 в 2010 р. до 25,7 млн осіб в 2015 р. Але, разом з тим, в ряді областей відбулось суттєве зростання членства в громадських організаціях і таким чином соціальної активності громадян. Найбільше зростання членів громадських організацій відбулось в Волинській, Тернопільській, Одеській, Чернівецькій, Чернігівській, Запоріжській та Хмельницькій областях, що свідчить про підвищення рівня громадянської активності і зростання соціального капіталу на даних територіях. Про зростання соціальної активності громадян свідчить також кількість проведених політичних, соціальних, культурних та інших заходів (Табл. 4).

Таблиця 4

Кількість проведених мітингів, демонстрацій, мирних зібрань, од.

Регіон	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Вінницька	244	229	191	560	554	507
Волинська	92	57	47	700	720	485
Дніпропетровська	2850	3020	3050	3347	1126	1900
Житомирська	37	23	97	50	84	174
Закарпатська	272	309	295	564	828	658
Запорізька	219	227	355	444	495	531
Івано-Франківська	250	195	213	452	591	699
Київська	151	118	166	278	427	559
Кіровоградська	69	49	83	325	279	279
Львівська	339	244	304	802	904	802
Миколаївська	167	155	145	257	386	297
Одеська	364	417	517	895	713	1160
Полтавська	109	142	130	338	524	614
Рівненська	31	38	52	165	188	421
Сумська	157	169	246	674	457	1037
Тернопільська	42	36	57	227	359	508
Харківська	339	401	353	303	238	204
Херсонська	11	168	127	112	161	389
Хмельницька	94	125	203	574	789	733
Черкаська	177	347	357	1118	258	486
Чернівецька	87	136	118	122	184	294
Чернігівська	34	48	74	127	390	264

Так, дані табл. 4 показують, що громадянська активність і

участь громадян в мітингах, демонстраціях, мирних зібраннях за період з 2010 по 2015 роки зростала значними темпами.

Таким чином, ефективне вирішення проблем сталого розвитку територіальних громад лежить насамперед в площині формування і розвитку соціального капіталу, підвищення соціальної активності громадян. Соціальний капітал територіальної громади – це система взаємозв'язків і взаємовідносин між членами громади, які формуються стихійно, хаотично і динамічно в нелінійних системах, оснований на довірі і активній громадянській позиції, визначені ментальністю, нормами і правилами поведінки громади та забезпечують добробут і сталий її розвиток. Це накопичений ресурс цінностей та інституцій який лежить в основі інтегрованих стратегій розвитку територіальних громад.

CIRCULAR BIOECONOMY AS AN INNOVATIVE FOUNDATION FOR SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF RURAL AREAS

(Maryna Yareмова)

In the context of the global shortage of natural energy resources, the importance of renewable energy sources is extremely increasing. Their extensive use is a prerequisite for the formation of a bioeconomic model of the development of society, which is based on the integration of interconnections between a human being and nature in the course of transforming factors of production into a newly created product. The transition of society from the traditional classical economic model of development to the circular bioeconomic one will provide a number of benefits, namely, reducing dependence on non-renewable sources of energy, efficient use of available nature resources, increasing the share of renewable energy in the structure of energy consumption of the country, production of safe industrial and food commodities, introduction of innovative production and, thus, creating additional workplaces, achieving a high level of food security in the country, environmental enhancement, etc.

The author interprets bioeconomy as an area of economic activity, which allows for the transformation of biomass into a newly

created product using a variety of biotechnological processes. There is a certain interrelation between such categories as biotechnology, bioenergy and bioeconomy.

It should be noted that they have certain similarities and differences. Biotechnology is a science that transforms micro- and bio-organisms into a definite eventual outcome through the use of chemical, physical and microbiological processes (gene and cellular engineering, cloning). Unlike biotechnology, which is a science, bioenergy and bioeconomy are areas of energy and economy respectively. At the same time, they cannot exist without the biotechnological process, which makes it possible to transform biomass into bioenergy. The significant difference between bioenergy and bioeconomy is different eventual outcomes. As for bioenergy, it is biofuel (solid, liquid or gaseous), and as for bioeconomy, it is any food or industrial product, including biofuel.

A common ground for these industries is the source of energy, that is, the raw material, which is a biomass as a biologically renewable substance of organic origin, capable of biological decomposition. It is found in the form of residues of agriculture, fish, forestry and technologically related industries, as well as household solid and food waste of organic origin. The vast majority of scientific works, and especially foreign ones, include energy crops in the list of biomass components. These are some species of trees and plants that are specially cultivated for further production, that is, fast-growing trees, perennial grasses (miscanthus, shchavnat (spinach-sorrel hybrid)), annual grasses (sorghum, triticale). Energy crops also include traditional crops that are grown to produce biofuel (rape, sunflower, corn, wheat). Thus, energy crops are biologically renewable raw materials for production. Therefore, biological renewable resources and biomass are the sources of bioenergy³⁰²

The idea of a circular bioeconomy consists in the production of food and industrial commodities from bio raw materials and its further

³⁰² Ткачук В. І., Яремова М. І., Кравчук Н. І. Біоекономіка: теоретико-прикладний концепт. Вісник Житомир. нац. агроекол. ун-ту. 2017. № 1, т. 2. С. 3–9.

processing after full consumption, which has a closed cyclic nature of the interrelationship (Fig. 1).

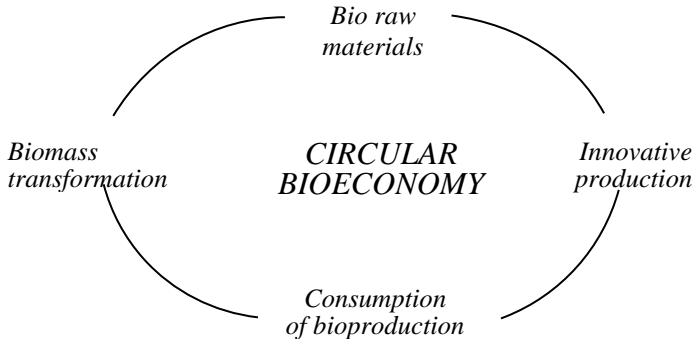

Fig. 1. Cyclical demonstration of bioeconomic development

Closed cyclic manifestation involves the use of renewable biological resources in the production, that is, raw materials of plant and animal origin, which are easily renewed, the residues of agricultural production and the forest processing industry, solid household and organic food waste. Innovative bioproducts are the result of the extensive implementation of biotechnological developments and projects into production processes, which enables the transformation of biomass into food and industrial commodities. Biological innovations in the production of bioproducts guarantee consumers the environmental enhancement and, at the same time, improving the quality of goods through the use of biological raw materials in the production process. After full consumption, bioproducts become biomass, which is transformed for reuse as a complete raw material in another production process. Such a model of economic development allows for the efficient use of natural resources, the achievement of full recovery and processing of all materials, and minimization of waste.

Circular bioeconomy acquires a special role and is a decisive qualitative characteristic of society existence. The significance of methodological and applied value determines the rapid pace of its development. At present, bioindustry occupies the third place in regards to capitalization among the leading sectors of the world economy, inferior to banking and oil-and-gas sectors. This trend is

rapidly intensifying in the vast majority of developed countries in the world such as Finland, Italy, France, Germany, Norway, the USA, Australia and others. Special state programs have been created in these countries and a targeted policy for the development of circular bioeconomy is being implemented³⁰³.

For the first time bioeconomy concept was promoted by staff members of the European Commission, who realized that the concept had a unique potential as a policy concept that would allow the EU to respond to new opportunities. One opportunity was making economic use of the emerging new potential of using biotechnologies. Another opportunity inherent in the concept of the bioeconomy is the replacement of fossil-based resources by bio-based resources, both for energy and for material use. In 2005, the European Commission held a conference entitled “New Perspectives on the Knowledge-Based Bio-Economy”. After that the development of the concept of the bioeconomy was accompanied by increased funding, especially in the EU’s Framework Programs for Research and Technological Development, most notably in the current 8th Framework Program, which is entitled “Horizon 2020”³⁰⁴.

Priorities and strategies for the development of bioeconomy in different countries differ in terms of the goal components, objectives, course of development, and application in industries; they have their own unique specific features. For example, in the context of bioeconomy the Netherlands focuses on bioenergy, with the exception of agriculture and the food industry. The United States of America relates bioeconomy mainly to biotechnologies in the sectors of bioproduction, which exclude energy, food, feed, livestock and pharmaceutical industries. Australia does not have a bioeconomic strategy as a separate official document. At present, the Australian Department of Industry, Innovation and Science is describing individual strategic outlooks; it relates all branches of production and use of

³⁰³ *Інклюзивний розвиток сільської економіки в умовах глобалізаційних викликів: монографія / Зінчук Т.О., Усюк Т.В., Данкевич В.Є., Яремова М.І. та ін.; за ред. д.е.н., проф. Т.О. Зінчук, к.е.н. Н. М. Куцмус. Київ. 2017. 352 с.*

³⁰⁴ *Bioeconomy Shaping the Transition to a Sustainable, Biobased Economy / Iris Lewandowski and others. Germany. 2018. 355 p.*

biological resources to bioeconomy (including agriculture, forestry, fisheries, energy). In Germany, bioeconomy includes agriculture, forestry and fisheries. The Malaysian bioeconomy also consists of agriculture and forestry, the fishing industry and renewable energy sources. The strategy for bioeconomy development in South Africa is focused on agriculture and industry, however, it remains underdeveloped³⁰⁵.

The establishment of the bioeconomic system both at the international and domestic levels comes down to the availability of natural resource potential of the country. Convenient geographical location, favourable natural and climatic conditions for agriculture, a significant amount of agricultural land, and the availability of forest resources, which occupy 16% of the country's territory, contribute to

The development of bioeconomy in Ukraine. Ukraine has all the favourable prerequisites for transforming its own biological renewable resources. At the same time, the volume of bioconversion is constantly increasing in Ukraine. For example, the volume of biofuel and waste production in 2016 amounted to 3348 thousand toe, which is by 742 thousand toe more than in 2015 and by 2.2 times more than in 2007. The amount of energy consumed in 2016 is 2832 thousand toe, which is by 730 thousand toe more than in 2015 and by 1.9 times more than in 2007. The difference between the indicators of production and consumption corresponds to exports of biofuels – 553 thousand toe in 2016 (539 thousand toe in 2015). At the same time, it should be noted that the supply of primary energy from biofuels and waste in the amount of 2832 thousand toe is equivalent to replacing about 3.7 billion m³ of natural gas. Biomass in the total supply of primary energy reaches 1.6%, but has the potential to make about 7-9%, which allows for the generation of energy through the combustion of organic materials, including fast-growing energy crops. Currently, more than 20 species of energy crops, which can be used for producing plant biomass, are being investigated in Ukraine.

³⁰⁵ Yareмова М. І., Кілінська О. С. *World Bioeconomy Overview. Україна–България – Европейски Съюз: съвременно състояние и перспективи. 2018. С. 404–408.*

There are several dozens of companies involved in their cultivation on a commercial scale and they plan to increase the acreage area. In Ukraine, there are more than 4 million hectares of land withdrawn from crop rotation due to their low fertility and the tendency towards erosion. Cultivation of fast-growing high-yield energy crops on this land will preserve the soil from erosion, increase the capacity of the humus layer and, in general, improve the ecological and energy condition of the country. Besides, low-yield land contaminated with radionuclides and pesticides in the Chernobyl exclusion zone is perfectly adequate for the cultivation of energy crops. The main leader in growing energy willow in Ukraine is Salix Energy. Its plantation area is 1700 hectares. Since 2011, the company Bioproject has been engaged in the cultivation of energy poplar in Ukraine. Its plantation area is 350 hectares in Lviv and 50 hectares in Zhytomyr region³⁰⁶. An increase in the amount of bioenergy production indicates a significant potential for the development of bioeconomic direction in Ukraine.

Taking the above mentioned into consideration, it should be emphasized that Ukraine should extensively use its own available opportunities to implement innovative ideas through the transformation of renewable energy sources into food and industrial products. However, taking into account the realities of the Ukrainian economy, there are certain obstacles that need to be taken into account in the course of implementation of the bioeconomic direction of development. The complementary nature of interconnection is characteristic of all restraining factors of circular bioeconomy, since changes in one of them initiate a chain reaction and cause the instability of others, which greatly hinders the stable functioning of each enterprise and the development of rural areas in general. Overcoming possible barriers to the implementation of the circular bioeconomy in Ukraine requires the consolidation of joint efforts of state authorities, economic entities and scientific institutions, which will allow for their identification, systematization and minimization of their impact. Key

³⁰⁶ Yareмова М. І., Тарасович Л. В. *Harnessing the Bioeconomy Potential of Ukraine. Органічне виробництво та продовольча безпека. 2018. С. 541–545.*

barriers to the development of circular bioeconomy in Ukraine and possible directions for overcoming them are reflected in Fig. 2.

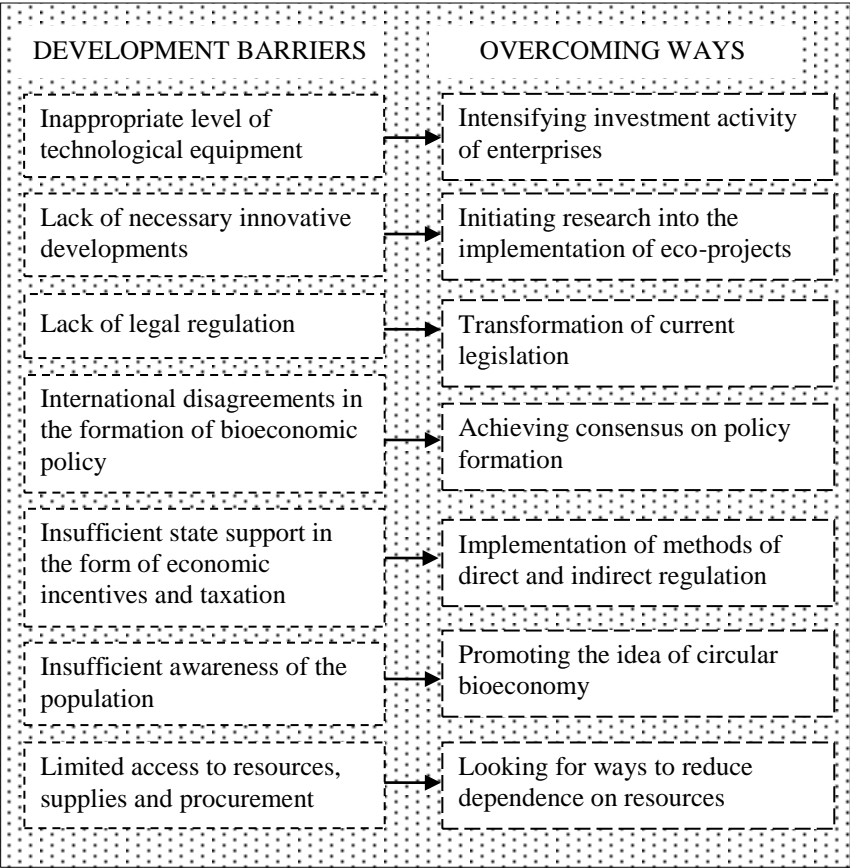

Fig. 2. Barriers to the development of circular bioeconomy in Ukraine and ways for overcoming them

The implementation of additional economic methods of direct regulation is seen as a way for overcoming this problem. In particular, these can be the formation of additional target financing, providing targeted subsidies, the establishment of state standards, regulatory requirements to quality and certification of products, which will create additional material incentives for the development of circular

bioeconomy. The methods of indirect regulation consist in preferential taxation of entities producing bioproducts or differentiation of their taxes, privileges for long-term and medium-term loans, etc. All of this will help to create a favourable economic environment for the development of the bioeconomic direction.

It is possible to disrupt the production process of entities involved in bioproduction due to the limited access to biological resources, namely the low level of organization of supply of bio raw materials and problems with their procurement. It stimulates commodity producers to reorient and diversify their enterprises in order to achieve a closed cycle of their own production. However, this is practically impossible for small commodity producers, because it requires significant capital investment. Reducing the dependence of suppliers and consumers of bio raw materials on resources is seen in the development of local competitive biofuel markets and the introduction of auction selling of bio raw materials in Ukraine.

The practical experience of searching for suppliers of nutritive residues (straw, corn production waste, etc.) indicates that agricultural enterprises are willing to stock up certain types of biomass only if there is a reliable consumer. Provided that there is a demand, they even agree to change the technology of harvesting, namely the transition from the spreading out of ground plant residues to their collection (for example, stacking straw in rolls). There are also situations when a manufacturer is ready to sell biomass, but a consumer has to complete the operations of stocking up and to take out everything with their own equipment³⁰⁷.

The formation of the biofuels exchange market is one of the alternative ways that can help to solve issues of concern between economic entities. A remarkable example for Ukraine is the creation of a competitive biofuels market in Lithuania Baltpool. After the creation of the biofuels exchange market, the cost of biomass fell to 40% in 2015 (compared to 2012), and the price difference between the neighbouring regions almost disappeared. During 2014-2016, the average cost of

³⁰⁷ Гелетуха Г.Г., Железна Т.А., Баштовий А.І. Створення конкурентного ринку біопалива в Україні. *Промышленная теплотехника*. 2017. Т. 39, № 3. С. 85–90.

biomass at the Baltpool Exchange was by 5-15% lower than the price of biomass purchased outside the exchange market. In addition, the number of biomass suppliers increased due to easy access to trading on the exchange market. A similar biofuels trading platform BiomassPool was introduced in Denmark in 2018. The volume of consumption of wood chips in Denmark is 4 million tons, and Biomass Pool is expected to provide the turnover of 100 thousand tons already in 2018. A positive example of the organization of biofuels trading is the Graceful Globe Biomass Exchange. This is an electronic platform designed for B2B trade among consumers, manufacturers and wholesalers of biomass from around the world. Trading on this exchange is carried out through online auctions on an anonymous basis, according to the standards. Participants can apply for sale and purchase at any time. A similar exchange also operates in the United States – the Minneapolis Biomass Exchange, which has been providing online biomass trading for biomass buyers and sellers from different countries since 2009. Minneapolis Biomass Exchange offers typical biomass purchasing agreements, quality check, online transaction system, logistics services³⁰⁸.

Implementation of strategic directions for the development of a bioeconomic system in Ukraine is impossible in the absence of the necessary innovative developments in this area. Initiation of scientific research into the development of circular bioeconomy and the implementation of eco-projects should be regulated at the national and local levels. Overcoming the problem of the low level of technological equipment of enterprises and the necessity of proper organization of material and technical support of business transactions requires intensification of investment activity of business entities. At the same time, insufficient awareness among the population hinders the practical implementation of bioeconomy in the activities of domestic businesses. Awareness among the population can be increased by promoting the idea of circular bioeconomy among the entities involved in production of bioproducts and its consumers, and increasing the ecological consciousness by providing relevant information.

³⁰⁸ Гелетуха Г.Г. Як створити ринок біопалива в Україні? Баланс енергетики в Україні: щомісячний аналітичний звіт. 2018. № 1 (01). С. 7-22.

The introduction and development of a circular bioeconomy in Ukraine will enable the production of a sufficient quantity of food and industry products of high quality, improve the environment by neutralizing harmful emissions and minimizing household and industrial waste, reduce unemployment through the creation of additional workplaces and ensure the competitive ability of a national commodity producer both in the domestic and international markets. All of this can be achieved through the direction of joint efforts of economic entities, the state and leading scientists towards the elaboration of targeted programs for the development of bioeconomy and its implementation at different levels of the hierarchy. Among other measures are transformation of existing legislation in this area, additional funding and support of the country's innovative potential, the implementation of competitive innovative technologies in the area of material consumption of renewable resources and their use as a source of energy, creating favourable conditions for attracting foreign investment. The implementation of these measures will help to solve a number of key economic, environmental, social and demographic issues and to overcome current global challenges in terms of ensuring the effective existence conditions of the society and the development of the rural economy.

РОЗДІЛ 3

ПІДПРИЄМСТВА ЯК СТЕЙКХОЛДЕРИ

РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ НА ЗАСАДАХ СТАЛОСТІ

ЕКОНОМІЧНІ ТА СОЦІАЛЬНІ НАСЛІДКИ ФОРМУВАННЯ

ІНТЕГРАЦІЙНИХ СТРУКТУР У АГРАРНОМУ СЕКТОРІ ЕКОНОМІКИ

(Андрій Данкевич)

У контексті сучасних аграрних перетворень важливе місце належить агропромисловій інтеграції. Розвиток агропромислової інтеграції на сучасному етапі обумовлений необхідністю посилення конкурентоспроможності вітчизняного виробництва, розвитком продуктивних сил, прискоренням науково-технічного прогресу та поглибленням співпраці підприємств різних сфер діяльності. Інтеграція спрямована на поєднання економічних інтересів її учасників, максимального використання сировини і виробничих потужностей та збільшення виробництва готової продукції. Ефективність інтеграційних процесів характеризується тісністю і досконалістю економічних та технологічних зв'язків між окремими підприємствами й галузями різних сфер прикладання праці.

Ефективними є об'єднання сільськогосподарських і переробних підприємств та торговельних організацій, що створює замкнутий цикл і включає виробництво сільськогосподарської продукції, її переробку та реалізацію. Саме на таких принципах інтеграції ґрунтується функціонування агрохолдингу.

Агрохолдинги відіграють важливу роль у формуванні сільськогосподарського ринку України. Якщо говорити в цілому про фінансові показники холдингів, то за минулий рік компаніям вдалося значно досягти успіху. Таких результатів вдалося досягти завдяки довірливим відносинам з міжнародними інвесторами і позитивній макроекономічній ситуації (рис.1). У 2017 р. середній показник EBITDA серед холдингів вперше за кілька років почав рости – \$84,07 млн. У 2016 році ця цифра становила \$77,31 млн. Хоча показник EBITDA і не допомагає визначити прибутковість компанії, але виводить картину історії її економічної діяльності.

В Україні продовжує зростати і кількість агрохолдингів, і їх земельний банк. У 2017 році налічувалося 93 сільськогосподарських підприємств, які обробляють понад 10 тис. га. Загальний земельний банк в обробці агрохолдингами за 5 років збільшився з 5,6 млн га до 5,95 млн га в 2017 р.

Рис. 1. EBITDA (млн дол. США) та маржа прибутку серед аграрних холдингів, 2017

Джерело: використано дані³⁰⁹.

³⁰⁹<http://agroportal.ua/ua/publishing/infografika/top10-agrokholdingov-ukrainy-aktsenty-2017-v-infografike/>

Збільшення сільгоспугідь є користуванні цією категорією підприємств склало 6,3%. Лідерами по земельному банку залишаються “Кернел” – 600 тис. га, “UkrLandFarming” – 570 тис. га, “Агропросперіс” (NCH) – 410 тис. га.

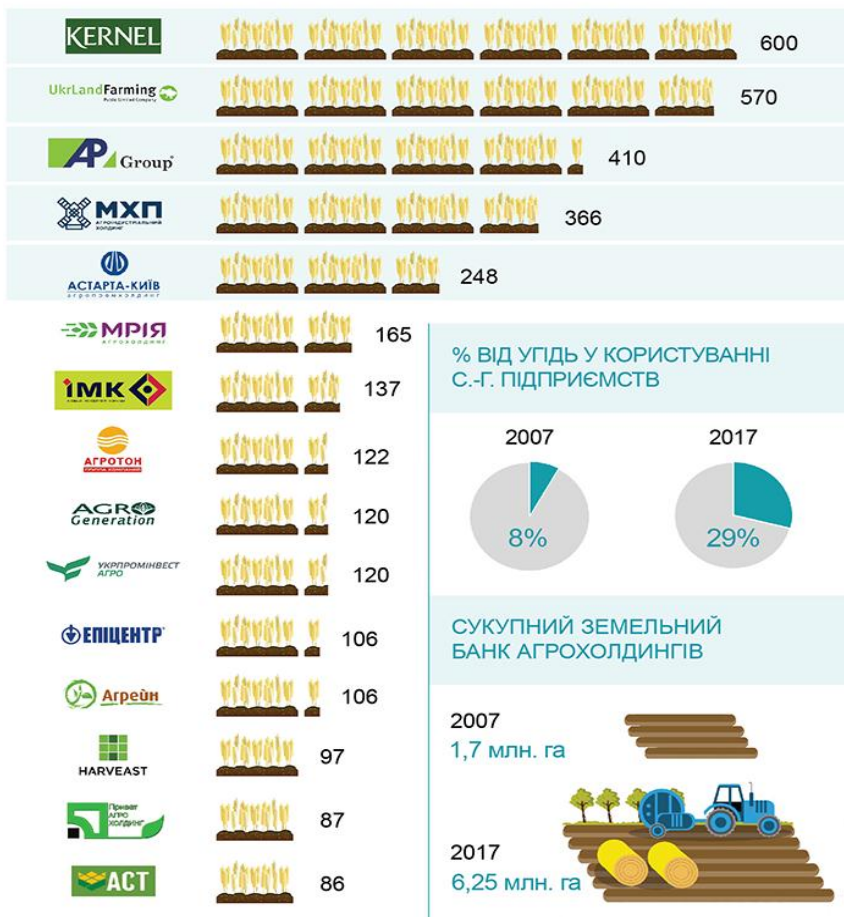

Рис. 2. Земельний банк найбільших аграрних холдингів, тис. га, 2017
Джерело: використано дані³¹⁰.

³¹⁰<http://agroportal.ua/ua/publishing/infografika/top10-agrokholdingov-ukrainy-aktsenty-2017-v-infografike/>

Найбільше агрохолдингів у 2017 році зафіксовано у Київській (32), Чернігівській (28) і Полтавській (26) областях. Що стосується валового виробництва аграрних холдингів, то за 2017 рік воно склало 55,9 млрд грн, або 22% від загального обсягу по країні. У 2016 році частка агрохолдингів в загальному виробництві с/г продукції була трохи вищою і становила 23%³¹¹.

Згідно з дослідженнями вітчизняних і зарубіжних авторів, агропромислова інтеграція дозволяє підвищити оперативність і маневреність у використанні фінансових, виробничо-технічних, кадрових, управлінських ресурсів, спростити процес узгодження напрямів взаємодії агровиробників, переробників і торговельних підприємств, посилити конкурентоспроможність виробництва, поєднати інтереси її учасників, відпрацювати їх економічні взаємовідносини з метою отримання відповідних вигод, забезпечити належну відповідальність за результати спільної діяльності, створити умови для розширеного відтворення виробництва, підвищити матеріальний добробут працівників, вирішити соціально-економічні питання³¹².

Переваги інтеграції для сільськогосподарських підприємств полягають у можливості: цілеспрямованого розвитку, орієнтованого на кінцевий результат-прибуток; зростання ділової активності; розробки та впровадження перспективних програм, що ґрунтуються на диверсифікації виробництва; своєчасного розрахунку з кредиторами, постачальниками, підрядчиками, найманими працівниками; централізованого забезпечення матеріально-технічними ресурсами; поліпшення стану наявної матеріально-технічної бази; сприятливих умов для реалізації продукції; розширення ринків збуту або створення власної реалізаційної мережі.

³¹¹<http://agroportal.ua/ua/publishing/infografika/top10-agrokholdingov-ukrainy-aktsenty-2017-v-infografike/>

³¹²Бабенко М. Д. Активізація і підвищення ефективності розвитку агропромислової інтеграції та кооперації в АПК регіону: дис. ... канд. екон. наук : спец. 08.07.02 / Микола Дмитрович Бабенко. – Дніпропетровськ, 2005. – 276 с.

Інтеграція, на відміну від кооперації, покликана не лише забезпечувати зближення суб'єктів господарювання з метою розв'язання нагальних соціально-економічних питань, а й забезпечити створення економічно залежного об'єднання із взаємовигідними, стабільними зв'язками між всіма його учасниками. Слід зазначити, що інтеграційні структури задовольняють інтереси всіх членів такого об'єднання та є гарантом їх захисту у формуванні зовнішніх зв'язків.

Основною проблемою у формуванні та функціонуванні інтеграційних структур, на даному етапі розвитку, є відсутність відповідної нормативно-правової бази та законодавчого визначення їх організаційно-правових форм, що ускладнює здійснення процесів управління на різних інтеграційних рівнях та спричиняє певні труднощі у виконанні фінансово-розрахункових операцій.

Розвиток інтеграційних процесів в умовах ринкової економіки зумовлений необхідністю підвищення рівня конкурентоспроможності та скорочення витрат виробництва. Сучасні інтеграційні процеси, що мають місце в сільському господарстві, розвиваються в умовах становлення ринкових відносин, функціонування різних форм власності на землю та майно, відносно незалежності суб'єктів господарювання від держави. При створенні інтегрованих формувань перевага надається економічній складовій, яка знаходить своє відображення у таких показниках як прибуток, рентабельність тощо³¹³.

“Вертикальна інтеграція передбачає об'єднання підприємств взаємопов'язаних і суміжних галузей, з централізованим управлінням основних процесів виробництва й обігу продукції та формування на цій основі замкнутого виробничого циклу. При цьому виділяють інтеграцію «вниз», яка відбувається тоді, коли підприємство, зайняте виробництвом основної або кінцевої продукції, набуває контролю над сировинною базою та інтеграцію «вгору», яка здійснюється з метою набуття контролю над наступними технологічними циклами. Розрізняють виробничу,

³¹³Данкевич Є. М. Міжгалузева інтеграція в аграрному секторі економіки: монографія / Є. М. Данкевич. – Житомир : Полісся, 2013. – 400 с.

маркетингову та комплексну вертикальну інтеграцію”³¹⁴. Агропромислова інтеграція передбачає поєднання всіх ланок агропромислового ланцюга в єдине ціле, зокрема, виробників, переробників, підприємства по зберігання продукції, транспортних посередників, торгівлю та ін.³¹⁵.

В економічній літературі виділяють такі форми інтеграції: “повну, контрактну, акціонерну, кооперативну, партнерську та громадську”. “Повна ґрунтується на основі зосередження права власності на засоби виробництва в одних руках. Контрактна базується на майні юридичних осіб, основним механізмом взаємовідносин між партнерами є контракт (угода). Акціонерне формування здійснює інтеграційні взаємовідносини між учасниками відповідно до їх капіталу, що визначається кількістю акцій. Кооперативна інтеграція базується на створенні кооперативів відповідного спрямування: виробничих, переробних, з надання послуг, торговельних та ін. У партнерській інтеграції основою є усна домовленість або укладена договірною угода, у громадській – превалюють форми неформального громадського об’єднання”³¹⁶.

Концентрація капіталу в сільськогосподарському виробництві у вигляді створення інтегрованих структур відбувається під впливом об’єктивних економічних факторів, характерних як для економіки України, так і світової економіки і зумовлені процесами її глобалізації.

Всі індустріально розвинені країни світу в 50–70-х роках ХХ ст. пройшли період бурхливої активності несільськогосподарських компаній щодо інвестицій в сільське господарство. Як правило, вони припадали на періоди аграрних криз, за яких фермерські

³¹⁴Макаренко П.М. Організація формування та ефективного управління агро холдингами / П.М. Макаренко, В.І. Пілявський // Вісник Сумського національного аграрного університету. Серія «Економіка та менеджмент». – Вип. 2 (45). – 2011. – С. 21–24.

³¹⁵Сас І. С. Аналіз ефективності концентрації виробництва в аграрних підприємствах / І. С. Сас // Економіка АПК. – 2016. – № 4. – С. 92–99.

³¹⁶Рекомендації по удосконаленню організації сільськогосподарського ринку на основі інтеграційних процесів / [Саблук П. Т., Коваленко Ю. С., Артикульний Л. О. та ін.]. – Київ : ІАЕ УААН, 1997. – С. 5–28.

господарства зазнавали фінансової скрути, а земля втрачала свою вартість, тому інвестувати в сільське господарство було економічно вигідно. Також активний інвестиційний період у сільському господарстві відбувався на фоні економічного росту інших галузей економіки після проведення аграрних реформ, спрямованих на індустріалізацію сільськогосподарського виробництва. Основними мотивами при цьому були: недооцінка землі як найважливішого фактора виробництва в сільському господарстві (стагнація на земельному ринку зумовлена бідністю самих виробників, відсутністю земельного законодавства, що регламентує обіг земель); і з другого боку – можливість інвесторам за низьких затрат придбати активи, які в майбутньому принесуть дохід.

У сільському господарстві України ініціаторами створення холдингових компаній виступають переважно промислові підприємства. Створений внаслідок об'єднання синергетичний ефект дозволяє оздоровити економіку сільськогосподарських підприємств, забезпечити вирішення соціальних питань, створити нові робочі місця. Вітчизняні аграрні холдингові компанії за змістом далекі від класичного розуміння холдингу. Розрізняють майнові, договірні, унітарні і змішані холдингові компанії. Майнові передбачають часткове або повне включення власності структурних підрозділів до статутного фонду управлінської компанії, яка має домінуючу частку у капіталі холдингу. У договірних – взаємовідносини між структурними підрозділами регламентуються договором, що забезпечує максимальну господарську і юридичну незалежність структурним підрозділам, унітарні (державні) формуються завдяки включенню до складу головної компанії акцій державних підприємств, як правило, з метою вирішення соціальних та економічних питань державного значення. Змішаний тип передбачає уніфікацію трьох попередніх форм.

Типові класифікаційні ознаки холдингових компаній: склад учасників; форма власності; глибина відносин між учасниками і інтегратором у процесі виробничої діяльності; межа господарської і юридичної самостійності суб'єктів інтегрованої структури.

За кількісними показниками холдинги можна класифікувати залежно від величини консолідованого капіталу, обсягу виробничої

діяльності, кількості учасників групи, середньоспискової чисельності працюючих, кількості сфер (галузей діяльності)³¹⁷.

Холдинги класифікують: залежно від центру формування – на промислові, банківські, аграрні; залежно від організаційної побудови – на вертикальні, горизонтальні, конгломеративні; залежно від територіальної діяльності – на регіональні, міжрегіональні, транснаціональні; залежно від розмірів виробничої діяльності – на малі, середні, великі; залежно від способу внутрішньої побудови – з м'якою формою, з жорсткою формою.

Існують різні підходи до визначення агрохолдингів. У загальному плані під агрохолдингом слід розуміти повне або часткове об'єднання капіталів підприємств на взаємовигідних умовах на договірній основі. Ми вважаємо, що в цілому агрохолдинг – це об'єднання різних за розміром та організаційно-правовою формою сільськогосподарських підприємств, спрямованих на максимізацію економічного ефекту. Перспективою подальшого їх розвитку є посилення процесів глобалізації і об'єднання з метою захисту власних бізнес-інтересів як на внутрішньому, так і зовнішньому ринках, через формування аграрного лобі, агросоюзів, транснаціональних об'єднань. До агропромислових холдингів належать несільськогосподарські компанії, що торгують сільськогосподарською продукцією, компанії постачальники ресурсів, компанії, які самостійно організовують виробництво сільськогосподарської продукції.

Основними мотивами створення агрохолдингів є: відновлення міжгалузевих зв'язків шляхом поєднання виробництва, зберігання і переробки сільськогосподарської сировини та реалізації готової продукції; зниження податкового навантаження; зменшення втрат продукції при її проходженні за технологічним ланцюгом; підвищення ступеня переробки аграрної продукції та її якості; поглиблення спеціалізації господарств; зменшення ризику і невизначеності за умови конкурентної боротьби; стимулювання

³¹⁷Маркіна І. А. Економічна привабливість аграрного сектору України в умовах глобальних викликів / Маркіна І. А., Сьомич М. І. // Вісник Приазовського державного технічного університету. Серія: Економічні науки. – 2015. – Вип. 30. – С. 169–175.

інвестування капіталу переробних підприємств у виробництво сільгоспсировини³¹⁸.

В цілому, обґрунтовуючи доцільність створення агрохолдингу, слід враховувати специфіку технологій виробництва; рівень фінансової стійкості всіх потенційних учасників; міру взаємної значимості підприємств. Основні принципи створення різних моделей агрохолдингів: добровільність, комплексність, цілісність, адаптивність, сприятливе зовнішнє середовище, підтримка з боку органів управління [210]; добровільність вибору партнерів і економічна доцільність, які дозволяють оптимізувати склад агрохолдингу; інтеграція „знизу”, тобто об’єднання за ініціативою самих господарюючих суб’єктів без тиску з боку управлінських структур; вплив держави на інтеграційний процес лише створенням економічних умов, які забезпечують його ефективність, або на основі участі державного органу як рівноправного партнера об’єднання; організаційна цілісність агрохолдингу при єдиних стратегії та тактиці, цілях і завданнях розвитку; виділення провідної ланки і пріоритетних напрямів удосконалення агрохолдингу; рівні економічні умови для всіх учасників інтеграції; об’єднання не тільки організаційно-господарських структур, а й їх капіталів; колектив-не управління власністю, що підвищує зацікавленість і відповідальність кожного партнера; залучення до процесу інтеграції торгового капіталу, який забезпечує одержання інвестицій.

У період з 2000 по 2018 роки відбувся бурхливий розвиток інтеграційних формувань в аграрній сфері, що призвело до якісно нового їх розвитку як інститутів та значного розширення сфери діяльності. Нині гостро постало питання про послаблення негативного впливу агрохолдингів на аграрну політику держави, оскільки має місце ситуація, коли вони, набуваючи значної фінансової могутності, виходять з-під державного контролю. В окремих випадках спостерігається навіть посилення їх тиску на інститути державної влади.

³¹⁸ Данкевич Є. М. Тенденції формування інфраструктури аграрного ринку інтегрованими підприємствами / Є. М. Данкевич // Економічний простір: Збірник наукових праць. – 2013. – № 75. – Дніпропетровськ: ПДАБА, 2013. – С. 72–80.

В науковій літературі тривають суперечки щодо приналежності інтегрованих структур до інститутів. Провівши детальний аналіз їх структури, діяльності, форм налагодження виробничих процесів та господарсько-фінансових взаємозв'язків, ми дійшли висновку, що сучасні інтегровані формування вийшли далеко за межі звичайних організацій, а їхній вплив на розвиток національної економіки країни не є локальним, оскільки досить часто саме вони встановлюють „правила гри” на вітчизняній економічній, а іноді і політичній аренах. Активному розвитку агрохолдингів та посиленню їх фінансової стійкості сприяють значні обсяги інвестицій, в тому числі й іноземних, що зумовлює включення України до світових інтеграційних процесів, посилюючи тим самим їх інституційну основу³¹⁹.

Поняття інституційних ефектів розвитку агрохолдингів є багатоаспектним та багатокомпонентним, тому їх доцільно об'єднати у шість основних груп: інвестиційні, управлінські, організаційні, кадрові, фінансові та соціальні. Процесу інтеграції, як правило, притаманне утворення так званого “агропромислового ланцюга”. Взаємодіючи, господарські структури, які є ланками такого ланцюга, мають досить високі економічні показники, що зумовлено отриманням додаткових інституційних ефектів від їх господарської діяльності. В цілому, еволюційні процеси розвитку інтегрованих структур і зумовлюють появу таких ефектів.

Слід відмітити, що активний розвиток агрохолдингів об'єктивно сприяє ефективному проникненню досягнень науково-технічного прогресу до всіх ланок агропродовольчого ланцюга, а також є основою уніфікації технологічних процесів і, як наслідок, – підвищення ефективності аграрного виробництва в цілому. Розвиток агрохолдингів забезпечує підвищення ефективності господарської діяльності за рахунок скорочення трансакційних витрат. Під трансакційними витратами діяльності слід розуміти витрати, що виникають у результаті обміну права власності на

³¹⁹Топ 100 латифундистов України // Latifundist.com: національний агропортал [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://latifundist.com/rating/top-100-latifundistov-ukrainy>

сільськогосподарську продукцію і сировину в процесі її купівлі-продажу.

У цьому зв'язку доречно зазначити, що скорочення витрат на організацію постачання сировини та матеріалів здійснюється через формування спільних закупівель для певної ланки інтегрованих підприємств або шляхом залучення логістичних центрів і зумовлює створення організаційного ефекту діяльності агрохолдингу.

Скорочення витрат на зберігання досягається шляхом:

- зменшення тарифів із зберігання завдяки формуванню великих партій. Зменшення витрат на зберігання товарно-матеріальних цінностей вимагає розробки та прийняття відповідних управлінських рішень щодо нормування запасів, узгодження плану закупівель з планом виробництва або продажу (торгівля), сегментації клієнтів при реалізації і створенні систем пріоритетів при комплектації і доставці замовлень, що, у свою чергу, сприяє підвищенню ефективності роботи із замовниками. В умовах сучасних агрохолдингів існує можливість залучення найбільш кваліфікованих кадрів з урахуванням їх спеціалізації, яка дозволяє працівникові концентруватись на виконанні конкретних завдань та сприяє підвищенню оперативності їх виконання. Ефект від застосування кваліфікованих кадрів проявляється у підвищенні ефективності роботи персоналу з одночасним регулюванням рівня заробітної плати співробітників та зумовлює:

- оптимізації чисельності персоналу на основі трудомісткості бізнес-процесів (нормування трудових ресурсів);

- прийняття керівним апаратом рішень про ефективність діяльності співробітників, що призводить до необхідності перегляду існуючих показників ефективності їх роботи та посилення мотивації співробітників на досягнення кращих фінансових результатів роботи підприємства. Фінансові ефекти проявляються в оптимізації фінансових ресурсів та забезпечуються шляхом: розподілу грошових потоків; доступу до дешевих довготермінових кредитів; формування кредитної історії компанії; єдиної цінової політики; оптимізації податків. Соціальний ефект забезпечується завдяки відновленню виробництва та характеризується: створенням соціальної інфраструктури; зростанням доходів працівників; своєчасною виплатою заробітної та орендної плати. Основним

інституційним ефектом розвитку агрохолдингів є зниження собівартості виробництва товарів, робіт, послуг, що забезпечується:

- впровадженням передових технологій, які скорочують ресурсоемність, трудомісткість шляхом автоматизації процесів виробництва, нормування витрат паливно-енергетичних ресурсів: сировини, матеріалів, комплектуючих та інших матеріальних ресурсів підприємства (розробка норм і нормативів для конкретного підприємства, що відображають специфіку технологічного процесу);

- скороченням витрат на зберігання товарно-матеріальних цінностей шляхом розробки та прийняття окремих управлінських рішень (нормування запасів, узгодження плану закупівель з планом виробництва або продажу, сегментація клієнтів при реалізації і створення систем пріоритетів при комплектації і доставці замовлень), що, у свою чергу, допоможе компанії підвищити ефективність обслуговування клієнтів;

- зменшенням витрат щодо постачання сировини і матеріалів через організацію спільних закупівель з іншими підприємствами або залучення логістичних центрів;

- скороченням трансакційних витрат, пов'язаних з виконанням операцій: витрати на вибір партнера; на підписання угод; на контроль за виконанням; на адаптацію до змін, що відбуваються; на вдосконалення кваліфікації окремих працівників; на запобігання шахрайству;

- залученням кваліфікованих кадрів, що дозволяє працівникові концентруватися на виконанні конкретних завдань та сприяє підвищенню оперативності їх виконання;

Поглиблення вертикальної інтеграції дозволить господарюючим суб'єктам скоротити витрати, пов'язані з пошуком постачальників та каналів збуту продукції і її переробки.

Здійснивши аналіз, групування та класифікацію інституційних ефектів, доцільно зазначити, що поглиблення вертикальної інтеграції в агрохолдингах дає змогу господарюючим суб'єктам скоротити витрати, пов'язані з пошуком постачальників, оцінкою якості сільськогосподарської продукції і сировини, а також витрати з використання каналів збуту сільськогосподарської продукції і продуктів її переробки. Подальше поглиблення взаємодії, розвиток

зв'язків між господарюючими суб'єктами в різних сферах, у тому числі і в рамках технологічного процесу, сприятиме підвищенню конкурентоспроможності агрохолдингів за рахунок прояву окремих інституційних економічних ефектів або їх сукупності.

Інтегровані структури відіграють важливу роль у забезпеченні продовольчої безпеки держави, збільшенні обсягів виробництва вітчизняної сільськогосподарської продукції та підвищенні її конкурентоспроможності на продовольчих ринках, забезпеченні сировиною промисловості, збільшенні трудової зайнятості селян, підвищенні оплати їх праці до рівня робітників промислових галузей, зростанні добробуту селян і соціального розвитку українського села належить агрохолдингам. Значною мірою майбутнє аграрного сектора України залежить саме від ефективності їхньої роботи. Адже великі агрохолдинги мають доступ до капіталу, новітніх технологій, знань у кожному окремому сегменті (агрономія, ветеринарія, екологія, економіка, менеджмент тощо). Основними спонукальними мотивами створення агрохолдингів є досягнення економії на масштабах виробництва, протистояння монополіям та відмова від посередників³²⁰.

Завдяки діяльності агрохолдингів протягом останніх років вдалося значно поліпшити економічні показники сільськогосподарського виробництва. Призупинення спаду виробництва, який тривав з 1993 р. і був спричинений несприятливою для села ціновою і податковою політикою, порушенням інтеграційних міжгалузевих зв'язків, за яких новостворені у процесі приватизації організаційно-правові структури в переробній галузі, займаючи монопольне становище, намагалися забезпечити результативність своєї діяльності за рахунок сільськогосподарських товаровиробників, встановлюючи в односторонньому порядку занижені ціни на сировину.

Досвід показує, що якими б масштабними, глибокими і радикальними не були перетворення у відносинах власності на селі та організаційних формах господарювання в агропромисловому виробництві, за відсутності належного ресурсного, матеріально-

³²⁰ *Ведение аграрного бизнеса в Украине / Ассоциация «Украинский клуб аграрного бизнеса». – Киев : УКАБ, 2015. – 82 с.*

технічного та фінансового забезпечення без застосування сучасних технологій, побудови інтегрованих структур практично неможливо забезпечити високі кінцеві результати виробництва.

Створення агрохолдингів є моделлю відродження сільськогосподарського виробництва та на цій основі забезпечення продовольчого достатку народу України на рівні раціональних норм харчування, забезпечення сировиною промисловості, збільшення трудової зайнятості селян, підвищення оплати їх праці до рівня робітників промислових галузей, зростання добробуту селян і соціального розвитку українського села.

Практика формування агрохолдингів у сільському господарстві України свідчить, що це досить тривалий і кропіткий процес. Розвиток агропромислових об'єднань у вигляді агрохолдингів – один з ефективних шляхів відродження підприємницької діяльності сільськогосподарських товаровиробників. При цьому, переваги такої форми господарювання визначаються поєднанням функції власності, праці та управління в одній особі, що стимулює додатковий імпульс до ефективного ведення сільськогосподарського виробництва.

Компанії холдингового типу є повноцінними і рівноправними товаровиробниками сільськогосподарської продукції, вони займають провідне місце на українському продовольчому ринку. Для їх формування і розвитку необхідні умови і час, які значною мірою залежать від нижченаведених чинників: удосконалення фінансово-кредитної та податкової політики; створення належного земельного законодавства; формування відповідної інфраструктури послуг, служби агросервісу, переробки і збуту продукції; державна підтримка холдингових компаній у створенні виробничої бази; проведення заходів щодо спеціальної підготовки спеціалістів на базі середніх та вищих навчальних закладів, а також пропаганда розвитку інтегрованих структур у засобах масової інформації.

В основу діяльності холдингів покладено відновлення старих та побудова нових зв'язків із сільськогосподарськими підприємствами, що включають сезонне і міжсезонне кредитування, встановлення більш високого рівня цін з метою залучення сировини на переробку, модернізацію ферм, придбання

високопродуктивного поголів'я і техніки за рахунок несільськогосподарських компаній.

До основних факторів, за рахунок яких буде забезпечено високу економічну ефективність господарювання, слід віднести: застосування прогресивних технологій; формування замкнутого циклу виробництва; раціональне використання наявних ресурсів; організацію логістики; здійснення еквівалентного обміну між господарськими підрозділами; доведення продукції до кінцевого споживача через власну торгівельну мережу. Це дає дозволяє зменшити вплив посередників на формування виручки та посилити конкурентоспроможність виробництва.

В цілому, формування інтеграційних структур дозволяє вирішити багато питань: оперативно реагувати на зміну кон'юнктури ринку, знизити виробничі затрати, досягти економії на масштабах виробництва, акумулювати і залучати додаткові фінансові ресурси, поліпшити оперативність і маневреність використання трудових, технічних і фінансових ресурсів. Підприємства, які входять до складу агрохолдингів, отримують гарантію стабільних поставок сировини, капіталу, робочої сили, регулюють витрати на придбання потрібних ресурсів.

Аналіз ситуації показав, що у складних неврегульованих державою макроекономічних ринкових відносинах, за рахунок агрохолдингів було забезпечено підвищення ефективності агровиробництва шляхом широкого впровадження у виробництво прогресивних технічних і технологічних рішень, активного розвитку різногалузевої діяльності, забезпечення еквівалентного обміну між господарськими підрозділами. Росту економічних показників сприяла внутрішня переробка всієї виробленої продукції та її реалізація через власні торговельні організації. Значну роль відіграла і організації агросервісного обслуговування процесів виробництва та переробки. Такий механізм організації виробничого процесу дозволяє збільшувати валовий дохід від реалізації продукції не за рахунок збільшення цін, а шляхом відмови від посередника, переробника та реалізатора-оптовика.

Доцільність участі сільськогосподарських підприємств у агрохолдингах полягає в тому, що це дозволить поліпшити їх фінансово-економічний стан та забезпечить розширене

відтворення, зменшення трансакційних витрат, скорочення матеріальних витрат на одиницю виробленої продукції, зростання валового доходу за рахунок нарощування обсягів виробництва.

В цілому розвиток інтегрованих агроформувань через поєднання сільськогосподарського, промислового і торговельного капіталів слід розглядати як передумову ефективного розвитку економіки сільського господарства в найближчому майбутньому, створення нових робочих місць та розв'язання соціальних проблем сільських територій. Об'єднання переробного, торговельного та банківського капіталів у сільськогосподарському виробництві та залучення до управління виробництвом ефективних команд менеджерів, нових технологій та систем управління може стати найбільш перспективним шляхом розвитку економіки сільського господарства.

Ефективність виробництва переважної більшості агрохолдингів зумовлена наявністю значних розмірів посівних площ та налагодженням власного виробництва готової продукції. Сільські території отримують нові робочі місця, відбувається наповнення місцевих бюджетів і, як результат, реалізуються соціальні проекти, що в кінцевому підсумку сприятиме відродженню сільського господарства, поліпшення торговельного балансу, підвищенню доходів сільського населення.

Для реалізації конкурентних переваг необхідна конструктивна аграрна політика, яка в умовах світової економічної кризи має стати пріоритетною в системі економічних перетворень. У першу чергу, це стосується розробки стратегії розвитку сільського господарства, удосконалення земельного законодавства та врегулювання відносин власності, кредитування розвитку інфраструктури аграрного ринку та захисту вітчизняного товаровиробника, в тому числі – за рахунок обмеження імпорту³²¹. В цілому, економічно вигідну та соціально орієнтовану політику агрохолдингів можна забезпечити шляхом поєднання ефективного державного регулювання їх діяльності та економічної свободи інтегрованих формувань в умовах ринкових відносин.

³²¹ Андрійчук В. Г. Виклики агробізнесу: пошук відповідей / В. Г. Андрійчук // Економіка АПК. – 2015. – № 5 – С. 12–22.

Підвищенню ефективності виробництва агрохолдингів сприятиме державна політика, спрямована на захист вітчизняного товаровиробника; удосконалення інфраструктури аграрного ринку та ринкових механізмів цінового регулювання; входження до світового співтовариства; залучення інвестицій, спрямованих на відтворення та модернізацію ресурсного потенціалу сільськогосподарських підприємств; удосконалення податкового механізму та кредитно-фінансової політики; відновлення зрошувальних та осушувальних систем; запровадження контролю за екологічнобезпечним землекористуванням у сільськогосподарських підприємствах і аграрних об'єднаннях усіх форм власності та господарювання; освоєння сучасних ресурсозберігаючих технологій виробництва екологічної сільськогосподарської продукції; запровадження цілеспрямованої державної підтримки агропромислового виробництва з одночасним поліпшенням інформаційного, наукового, кадрового забезпечення; розвиток селекції і насінництва у рослинництві та селекційно-племінної справи у тваринництві; відродження та розвиток соціальної сфери села.

У цьому контексті слід зазначити, що основними завданнями розвитку агрохолдингових структур у найближчій перспективі є перерозподіл регіональної структури розміщення продуктивних сил, поглиблення суспільного поділу праці, ефективне використання агрокліматичного потенціалу. Головною перешкодою, яку слід подолати при реалізації поставлених завдань, є усунення значних регіональних диспропорцій у рівнях інтенсивності і ресурсозабезпечення аграрного виробництва.

Створення агрохолдингів дозволяє сформулювати замкнутий цикл виробництва, забезпечити централізоване виробництво та раціональний перерозподіл фінансових ресурсів між структурними підрозділами. Підвищення ефективності господарської діяльності агрохолдингів відбувається за рахунок створення синергетичних ефектів на налагодженні ефективного контролю за витратами на всіх стадіях виробництва, переробки та доведення готового продукту до кінцевого споживача.

КОРПОРАТИВНА СОЦІАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЯК СКЛADOVA СТРАТЕГІЇ ПІДПРИЄМСТВ АГРОБІЗНЕСУ

(Лариса Левківська, Олена Харчишина)

Трансформаційні процеси, прискорення глобалізаційних тенденцій, підвищення конкуренції, подальша інтеграція України, розвиток українських агропромислових формувань, а також громадський тиск на них підвищують значення соціальної відповідальності для українського агробізнесу. Проблема управління розвитком аграрного бізнесу полягає у тому, що вітчизняні сільськогосподарські товаровиробники є неоднорідними за масштабами (від особистих селянських господарств до великих агрокомпаній). Хоча економічна ефективність діяльності агрохолдингів є досить значною, вони звинувачуються в експлуатації ресурсів, що створює ризик негативного впливу на навколишнє середовище та сільський розвиток в цілому. Ці та інші фактори сприяють вивченню питань розвитку соціальної відповідальності, яка може стати інструментом для досягнення потреб зацікавлених сторін і для сталого розвитку сільських територій, побудови довгострокових відносин між агробізнесом і стейкхолдерами. Саме побудова системи корпоративної соціальної відповідальності (КСВ) на стратегічній основі може дати значний поштовх до розвитку агробізнесу в Україні.

Вивченню розвитку соціальної відповідальності бізнесу присвятили свої праці значна кількість як зарубіжних так і вітчизняних науковців. Над цією проблемою працювали, в першу чергу, такі вчені як М. Альберт, Г. Боуен, К. Девіс, П. Друкер, Ф. Котлер, М. Крамер, К. Левін, М. Мескон та інші. Вагомий внесок у розробку теоретико-прикладних аспектів корпоративної соціальної відповідальності підприємств зробили такі вітчизняні дослідники О. Березіна, Т. Зінчук, О. Єранкін, С. Ілляшенко, С. Князь, А. Коноваленко, М. Саприкіна, Н. Супрун, О. Харчишина, М. Хорунжий, І. Царик, А. Чухно, В. Шаповал та інші. Питання узгодження корпоративної соціальної відповідальності із стратегією підприємства розглядали такі вітчизняні і зарубіжні вчені як: М. Блоуфілд, О. Затейщикова, Е. Камишнікова, А. Керол, О. Левченко, Г. Місько, А. Мюррей, К. Шабана. Більшість вітчизняних

наукових досліджень базуються на досвіді зарубіжних країн, їх моделях соціальної відповідальності, особливостях стратегічного планування, але меншою мірою враховують особливості розвитку соціальної відповідальності агробізнесу.

В сучасних умовах важливим аспектом забезпечення розвитку і ефективної діяльності підприємства є застосування стратегій різних типів із фокусуванням на інтересах зацікавлених сторін. Згідно досліджень М. Блоуфілда та А. Мюррея, “компанії не повинні шукати універсальних визначень, але замість цього повинні будувати свої стратегії навколо перспектив їх зацікавлених сторін”³²². Проте відсутня єдина точка зору на роль і місце соціальної відповідальності у системі стратегічного менеджменту, не достатньо розроблені методичні підходи щодо інтеграції корпоративної соціальної відповідальності у корпоративну стратегію підприємства.

До складу багаторівневої стратегії компанії включають: корпоративну стратегію, яка об’єднує усі стратегії нижчих рівнів; бізнес-стратегії, які розробляються окремо для кожного напрямку діяльності підприємства (для бізнес-одиниці); функціональні стратегії для кожної окремої функціональної сфери (фінанси, маркетинг, виробництво, інновації, екологія); операційні стратегії, які створюються для окремих підрозділів.

Існує кілька точок зору на спосіб узгодження стратегії підприємства і корпоративної соціальної відповідальності: а) виокремити стратегію соціальної відповідальності у складі функціональних стратегій підприємства^{323, 324}; б) інтегрувати

³²² Blowfield, M. *Corporate responsibility* / M. Blowfield, A. Murray. – 3rd edition. – Oxford: Oxford University Press, 2014. – 440 p.

³²³ Затейщикова, О. О. *Етапи формування стратегії соціальної відповідальності бізнесу* / О. О. Затейщикова // Бізнес Інформ. – 2014. – № 2. – С. 200-205.

³²⁴ Левченко, О. П. *Етапи формування стратегії корпоративної соціальної відповідальності (КСВ) підприємства* / О. П. Левченко, І. В. Міщенко // Економіка транспортного комплексу. – 2015. – Вип. 25. – С. 36-48.

стратегію соціальної відповідальності у корпоративну³²⁵ або бізнес-стратегії³²⁶; в) внести цілі і принципи корпоративної соціальної відповідальності у систему стратегічного управління на кожному з його чотирьох рівнів³²⁷.

Політика з корпоративної соціальної відповідальності є необхідною умовою сталого розвитку. Сталий розвиток суспільства – це модель, яка системно інтегрує три основні компоненти розвитку суспільства: економічну, екологічну та соціальну. У свою чергу концепція корпоративної сталості – це свого роду “мікроекономічний” рівень концепції сталого розвитку. Окремі дослідники розглядають її як модель управління корпорацією, яка охоплює економічну, соціальну та екологічну діяльність, оптимізує ризики та використовує можливості в цих трьох сферах свого розвитку³²⁸.

За визначенням Всесвітньої ділової ради за сталий розвиток соціальна відповідальність бізнесу – це постійно діюча вимога до бізнесу діяти в рамках етичних норм та забезпечувати економічне зростання, в тому числі шляхом покращення стандартів життя працівників та їх сімей тією самою мірою, що і покращення життєвих стандартів для жителів свого регіону, та суспільства в цілому³²⁹.

³²⁵ Carroll, A. B. *The business case for corporate social responsibility: a review of concepts, research and practice* / A. B. Carroll, K. M. Shabana // *International Journal of Management Reviews*. – 2010. – No. 12. – P. 85-105.

³²⁶ Місько Г. А. Вплив корпоративної соціальної відповідальності на ефективність операційної діяльності підприємства / Г. А. Місько // *Вісник соціально-економічних досліджень*. – 2009. – № 36. – С. 113-119.

³²⁷ Камишникова Е. В. Інтеграція корпоративної соціальної відповідальності у корпоративну стратегію / Е.В. Камишникова // *Економічний аналіз: зб. н. пр. – ТНЕУ, 2017. – Том 27. – № 1. – С. 199-205.*

³²⁸ Тарасенко І.О. *Стратегічне управління соціальною відповідальністю в забезпеченні сталого розвитку підприємства* / І. О. Тарасенко // *Вісник КНУТД*. – 2009. – №2. – С.167-173.

³²⁹ WBCSD (2016): *World Business Council on Sustainable Development, business solution for a sustainable world* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.wbcsd.org/work-program/business-role/previous-work/corporate-social-responsibility.aspx>

Суттєвий внесок у формування базових концепцій корпоративної соціальної відповідальності здійснили такі зарубіжні дослідники як Г. Боуен, К. Девіс та Ф. Котлер^{330, 331}. Ф. Котлер визначав КСВ як зобов'язання бізнесу сприяти економічному розвитку, працюючи з найманими працівниками, їхніми родинами, місцевою громадою та суспільством загалом з метою покращення якості життя³³².

У Глобальному договорі ООН фактично було відтворено принципи і правила ділової етики, які формувалися протягом XIX-XX ст. і здобули загальне визнання. Відповідні принципи стосуються прав людини, трудових відносин, навколишнього середовища та боротьби з корупцією³³³. Ці принципи є стандартом або кодексом поведінки так званого соціально відповідального бізнесу в усіх цивілізованих країнах. Але в той же час практика соціальної відповідальності бізнесу орієнтується на потреби значно ширшого кола стейкхолдерів (зокрема, партнерів по бізнесу, споживачів, акціонерів та ін.). Впровадження принципів соціальної відповідальності не є загальноприйнятою практикою в Україні, а особливо в сфері агробізнесу. Суттєве зростання інтересу до доданої проблеми спостерігається останні п'ять років. Як свідчать дослідження, найактивнішими в цій сфері є представники іноземних компаній, великих українських агрохолдингів і харчових корпорацій.

З метою визначення напрямів розвитку соціальної відповідальності аграрного бізнесу та впливу цього процесу на сільський розвиток було проведено соціологічне опитування як сільських голів так і керівників аграрних підприємств

³³⁰ Bowen, H.R. *Social Responsibilities of the Businessman.* / H.R. Bowen // *Haper & Row.* – N.Y. – 1953. – P. 284.

³³¹ Davis, K. *Business and Society: Environment and Responsibility* / K. Davis, R. Blomstrom // *McGraw-Hill.* – N.Y. – 1975. – P. 23

³³² Котлер Ф. *Корпоративна соціальна відповідальність* / Ф. Котлер, Н. Лі // *Як зробити якомога більше добра для вашої компанії та суспільства.* Пер. з англ. С. Яринич. – Київ : Стандарт, 2005. – С. 4.

³³³ UN Global Compact [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://www.unglobalcompact.org/>

в Житомирській області³³⁴. В результаті соціологічного опитування визначено які саме напрями соціальної відповідальності здійснюють аграрні підприємства по відношенню до свого персоналу, до своїх споживачів та бізнес-партнерів, до своєї територіальної громади, до соціально незахищених груп населення, а також які заходи здійснюються з метою зменшення впливу на навколишнє середовище.

Як свідчать дослідження, більшість (56%) керівників аграрних підприємств (це переважно представники підприємств, що входять до груп тих чи інших агрохолдингових компаній) добре освідомленні в питаннях КСВ. Але разом з тим, це поняття не є широко відоме всім суб'єктам і такі підприємства не проінформовані про таку широко розповсюджену у світі практику. Переважно про такі практики керівники дізнаються із ЗМІ, у т.ч. із Інтернет-ресурсів, через канали міжособистісної комунікації (при спілкуванні з колегами, представниками органів державної влади, представниками переробних, аграрних підприємств чи бізнесу), а також отримують інформацію під час участі у тренінгах, круглих столах, форумах.

Слід зазначити, що більшість керівників аграрних підприємств відносять до КСВ застосування в політиці бізнесу принципів етичного та відповідального ставлення до споживачів та партнерів (67%), а також впровадження соціальних програм поліпшення умов життя громади (47%). Такі респонденти меншою мірою вважають, що соціальна відповідальність – це благодійна допомога соціально незахищеним верствам населення (фінансова та матеріальна допомога тощо) (лише 10% респондентів). Таким чином, отримані дані не співпадають з існуючою думкою про те, що КСВ асоціюється в суспільстві насамперед з доброчинністю. Зміщення акцентів у бік внутрішніх соціальних програм аграрних підприємств, а також заходів, спрямованих на споживачів та партнерів, можна віднести до специфіки розвитку СББ в Україні. Але разом з тим, можна зробити висновок, про те, що в Житомирській області серед

³³⁴ Соціальна відповідальність агробізнесу в умовах сталого розвитку / Л.М. Левківська // Інноваційна економіка. – 2017. – № 3-4 [68]. – С. 123-129.

аграрних підприємств поширене уявлення про важливе значення участі агробізнесу в соціально-економічному розвитку сільських територій.

Майже всі опитані керівники аграрних підприємств зазначили, що вони іноді за потребою сільських громад сприяють їх розвитку. Найбільша частка респондентів зазначила, що переважно надає фінансову допомогу (91%), забезпечує благоустрій сільських територій (57%) та організацію масових акцій, спонсорство спортивних та культурних заходів на селі (46,6%). Серед напрямів соціальної відповідальності по відношенню до свого персоналу аграрні підприємства: ніколи не затримують заробітну плату та регулярно її підвищують (90% респондентів); впроваджують програми покращення умов праці та відпочинку (60%); забезпечують додаткову освіту, підвищують кваліфікацію персоналу (47%) та впроваджують програми кар'єрного розвитку (23%).

Як зазначалося раніше, аграрні підприємства значної уваги приділяють напрямам соціальної відповідальності по відношенню до своїх споживачів та бізнес-партнерів. Понад 70% респондентів зазначили, що вони в першу чергу застосовують принципи етичного ставлення до споживачів і партнерів (77%), дотримуються стандартів та нормативів (ДСТУ, ISO) (64%) та застосовують чесну конкуренцію (47%).

Що стосується відповідальності по відношенню до соціально незахищених груп населення, то аграрні підприємства в основному займаються благодійністю та спонсорством (65%), а також ініціюють безкоштовне надання товарів чи послуг (15%) і майже не здійснюють шефство над спеціалізованими закладами (5,5%). Разом з тим третина всіх опитаних сільських голів вважають, що підприємства взагалі не здійснюють жодних заходів по відношенню до соціально незахищених груп населення в регіоні (28%).

Необхідною умовою забезпечення сталого розвитку суспільства та важливою обов'язковою складовою соціальної відповідальності агробізнесу є екологічна відповідальність. Тому на питання “Які заходи здійснюються на Вашій території з метою зменшення впливу на навколишнє середовище?” усі керівники аграрних підприємств зазначили, що вони здійснюють різні заходи для зменшення впливу на навколишнє середовище. Найбільше

уваги вони приділяють захисту природних ресурсів (73%) та впровадженню енергозберігаючих технологій (30%), а от впровадження програм використання, утилізації відходів та застосування заходів із зменшення викидів у навколишнє середовище не є популярними заходами для підприємств.

Керівників аграрних підприємств зазначили, що в першу чергу вони реалізують соціально-відповідальні заходи бо це є вимога власників підприємства чи материнської компанії, а також з моральних міркувань та через запити з боку громад (табл. 1).

Таблиця 1

Чинники, що спонукають суб'єктів аграрного бізнесу здійснювати соціально-відповідальні заходи в Житомирській області

Варіанти відповідей	Керівники аграрних підприємств
це є вимогою власників підприємства чи материнської компанії	60
підприємства самі визнають необхідність та проявляють ініціативу	20
з моральних міркувань	53
це відповідає законодавству країни	10
це сприяє зростанню їхніх продажів	7
їх конкуренти також це роблять	3
запити органів (місцевої) влади	30
запити з боку профспілкових організацій	0
запити з боку громади чи громадських організацій	26
тиск з боку органів (місцевої) влади	13
це висвітлюється в ЗМІ та сприяє покращенню іміджу підприємства	7

Джерело: результати соціологічного дослідження.

Слід зазначити, що більшість досліджених аграрних підприємств не мають чіткої стратегії соціальної відповідальності або програми, а також запланованого конкретного бюджету для реалізації соціально-відповідальних заходів, зокрема по відношенню до сільської громади. Понад 70% аграрних підприємств здійснюють соціально-відповідальні заходи лише за потребою,

лише 11% голів сільських та селищних рад відповіли, що у них взагалі відсутній діалог між ними і місцевим бізнесом. Наше дослідження показує, що тільки в деяких випадках, сільськогосподарські підприємства мають підписану угоду про соціальне партнерство з сільськими радами (24% респондентів). У таких угодах, обсяг фінансування на соціальну сферу коливається від 50 до 100 гривень на рік у розрахунку на 1 га орендованих сільськогосподарських угідь на території відповідних сільських громад.

Відсутність стратегічного бачення розвитку соціальної відповідальності, несистемність її впровадження у діяльність підприємства, необізнаність керівників сільськогосподарських підприємств з потребами стейкхолдерів є насправді найбільшою перепорою у розвитку відповідальності агробізнесу. Серед факторів, що стримують розвиток соціальної відповідальності агробізнесу слід виділити наступні: відсутні стимули з боку держави, відсутність фінансових ресурсів, недосконале законодавство та інші (рис. 1).

Рис. 1. Що стримує розвиток програм/заходів соціальної відповідальності на Вашому підприємстві
Джерело: результати соціологічного дослідження.

Як свідчать дослідження, близько 60% респондентів (аграрні підприємства) зазначили, що зниження податкового тиску може стати основним фактором, що сприятиме розвитку соціальної відповідальності аграрних підприємств. Разом з тим, керівники аграрних підприємств зазначили, що власні напрацювання і отриманий позитивний ефект разом зі змінами в законодавстві та суспільній свідомості (майже 50% від усіх опитаних) можуть сприятимуть розвитку соціальної відповідальності.

Отже, розвиток корпоративної соціальної відповідальності аграрного бізнесу у регіоні має свої особливості, але у цілому вектор розвитку співпадає із загальнодержавними тенденціями. Доводиться констатувати, що питанням соціальної відповідальності не приділяється належна увага ні на державному, ні місцевому рівні, відсутнє глибоке розуміння мети та інструментів впровадження відповідальності бізнесу на рівні самих підприємств не приділяється належна увага.

Згідно результатів соціологічного опитування, представники агробізнесу і сільських громад в регіоні не у повній мірі обізнані із змістом концепції КСВ, більшість сільськогосподарських підприємств здійснюють діяльність із соціальної відповідальності нерегулярно. Крім того, агропідприємства у своїй більшості не мають ні власної програми, ні соціального бюджету для реалізації соціально-відповідальних заходів. Отже, КСВ діяльність здійснюється несистемно, ніяким чином не узгоджена із стратегічним бачення розвитку бізнесу, не вбудована у його стратегії різних рівнів. Однією з причин таких результатів є те, що майже відсутній зв'язок між аграрним бізнесом і сільською громадою.

Більшість аграрних підприємств обмежується соціальним мінімумом: дотриманням законодавства, виплатою заробітної плати, благодійною діяльністю, але не займається вивченням потреб зацікавлених сторін та налагодженням діалогу з ними. Ставлення суб'єктів агробізнесу до питання розвитку соціальної відповідальності в Житомирській області та й в Україні в цілому свідчить, що переважна їх більшість, намагається покласти відповідальність, в першу чергу, на державу, а свою участь у

вирішенні соціальних проблем підприємства вбачають у отриманні прибутку і сплаті податків.

Важливим напрямом розвитку корпоративної соціальної відповідальності аграрних підприємств Житомирської області і України повинно стати впровадження соціальної відповідальності у стратегію діяльності, що передбачає формування корпоративної місії, бачення і принципів, ідентифікацію ключових стейкхолдерів та їх потреб, узгодження соціально відповідальності із усіма стратегіями підприємства на усіх ієрархічних рівнях.

КОНГРУЕНТНІСТЬ УПРАВЛІНСЬКОГО КОНТРОЛЮ

(Роман Савченко, Наталія Савченко)

Управлінський контроль як інструмент інформаційного забезпечення прийняття управлінських рішень

Існує твердження, що система управлінського контролю кожного суб'єкта господарювання має бути унікальною, тобто вона має відповідати інформаційним запитам власників та адміністративного персоналу. Сьогодні це здається раціональним висновком, хоча донедавна місце та роль управлінського контролю в підприємстві було предметом гарячої дискусії в сфері досліджень бухгалтерського обліку. До цього моменту не було у науковців та практиків особливого інтересу до вивчення варіантів організації управлінського контролю, причин необхідності створення його унікальних систем та використання їх можливостей для задоволення потреб системи управління. В практиці переважно використовувались універсальні системи управлінського контролю.

Проте вагомі дослідження, проведені в цій галузі Т. Бернсом, Дж. Сталкером³³⁵ змінили таку позицію. Праці цих вчених довели, що підприємство є відкритою системою, яке прямо залежить від дії факторів середовища, в якому воно функціонує через вплив на його

³³⁵ Burns, T., Stalker, G. M. *The management of innovation*. London: Tavistock.- 1961.

організаційну структуру та особливості ведення господарської діяльності. Так, гнучка організаційна структура, якій притаманні децентралізоване прийняття рішень та неформальна ієрархія, придатна до використання в умовах мінливого зовнішнього середовища, а статична організаційна структура, що характеризується централізованим прийняттям рішень та формальною ієрархією, доцільно використовувати у випадку стабільності зовнішнього середовища. Ці новаторські дослідження лягли в основу так званої теорії непередбачених ситуацій, а також звернули увагу вчених в сфері обліку на необхідність дослідження того, як змінюються контекстні фактори системи управлінського контролю.

П. Міллер у своєму огляді щодо подальшого розвитку облікових систем прийшов до висновку, що непередбачувані ситуації, які виникають у внутрішньому та зовнішньому середовищі підприємства зумовили виникнення такого напрямку бухгалтерського дослідження як поведінкового (біхевіористичного) обліку. Біхевіоризм у бухгалтерському обліку розглядав і К.Т. Девіне, який вказав на вплив поведінки бухгалтера на осіб, зайнятих у господарській діяльності підприємства, а також залежність вибору методів обліку і представлення бухгалтерської інформації від цілей і поведінки людей ³³⁶. Великий вплив невизначеності в системах внутрішнього та зовнішнього середовища суб'єктів господарювання, наприклад, технологічні особливості виробничих процесів, екологія вплинули на виникнення необхідності вивчення найважливіших контекстних змін, як чинників впливу на показники їх діяльності. В ході проведення досліджень одержувались неоднозначні висновки, які не завжди легко інтерпретувались. Тому увага дослідників та управлінців зосередилась на вивченні питань, що торкались процесів розробки та використання системи управлінського контролю. Адже метою управління є формування та впровадження стратегії розвитку підприємства. Розробка стратегії сприяє виникненню взаємозв'язку між середовищем в якому функціонує

³³⁶ Шабля А.П. Личностно-ориентированный подход в бухгалтерском учете : [монография] / А.П. Шабля. – Москва : Проспект, 2017. – 128 с.

підприємство та власне самим підприємством. Управлінський контроль при цьому дає змогу впевнитись, що ресурси ефективно використовуються за ради досягнення цілей підприємства. Стратегія сприяє виникненню варіабельності ситуацій, при якій господарські відносини могли б розвиватися далі. Управлінський контроль забезпечує встановлення взаємозв'язку між стратегічним плануванням, бюджетуванням та оцінкою діяльності.

На рис. 1. представлений взаємозв'язок між стратегічною конгруентністю, управлінським контролем та навколишнім середовищем:

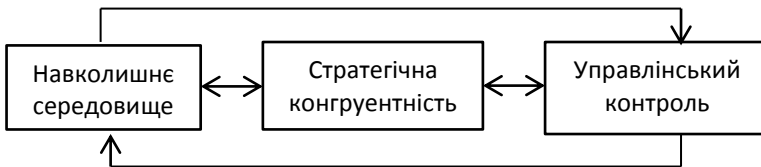

Рис. 1. Взаємозв'язок між стратегічною конгруентністю, управлінським контролем та навколишнім середовищем

При розробці стратегії великі компанії враховують різні її складові, а саме корпоративну, ділову та функціональну. Всі ці складові мають бути узгодовані за для створення високого рівня стратегічної конгруентності. Система управління має формувати узгоджену, інтегровану систему планування та контролю. Компанії, що досягли високого рівня стратегічної конгруентності та забезпечили раціональну організацію управлінського контролю, будуть більш ефективні та конкурентоспроможні, ніж компанії з неоднозначними стратегіями та різними системами контролю.

Таким чином, стратегічна конгруентність та управлінський контроль є важливими теоретичними концепціями. Вони демонструють необхідний розріз аналізу господарських ситуацій за для подальшого вивчення дії впливу непередбачуваних факторів. Це дає змогу зрозуміти попит та сформулювати запит суб'єктів господарювання на унікальність в сфері розробки та використання системи управлінського контролю.

Управлінський контроль є системою, що постійно розвивається, потребує перманентного удосконалення при зміні економічних умов діяльності. В зв'язку з цим головним завданням, що ставиться перед власниками, апаратом управління виступає запровадження міжнародного досвіду в практику вітчизняних підприємств таких процедур управлінського контролю, які будуть сприяти прийняттю обґрунтованих поточних та стратегічних управлінських рішень. Тому при побудові системи управлінського контролю суб'єкт господарювання має враховувати основні його елементи (рис. 2) за для забезпечення ефективності функціонування та інформаційного забезпечення прийняття управлінських рішень.

Рис. 2. Елементи системи управлінського контролю як інструмент інформаційного забезпечення прийняття управлінських рішень

Розглянемо ці елементи більш детально:

1. Контрольне середовище - є середовищем, в якому функціонує підприємство і яке має внутрішню та зовнішню складову. При цьому, необхідним є проведення перманентного аналізу його стану.

2. Контрольні змінні - є ключовими факторами від яких залежить досягнення цілей підприємства. Такими факторами можуть бути: фактори ризику та фактори, що впливають на вартість досягнення цілей суб'єкта господарювання.

3. Стандарти контролю відносяться до основних компонентів системи управлінського контролю в підприємстві, так як саме вони мають забезпечувати кількісне відображенням контрольних змінних. Стандарти контролю можуть мати в своїй

основі різні складові (бюджетний контроль, історичні стандарти тощо) і в кожному підприємстві вони можуть відрізнятися.

4. Бухгалтерська управлінська звітність - забезпечує вимірювання, реєстрацію та узагальнення у звітних формах всіх господарських операцій в розрізі видів діяльності. Саме підприємство розробляє систему управлінської звітності – визначає її форми, строки та періодичність подання.

5. Виконання оцінки - підприємство повинно мати дієвий механізм взаємодії даних управлінської звітності з даними стандартів управлінського контролю та проведення на цій основі оцінки інформаційного масиву.

6. Коригування відхилень - процес внесення коректив у виявлених негативних відхиленнях між фактичними даними і стандартами контролю після виконання оцінки. Підприємство має оперативно коригувати відхилення після здійснення процесу оцінки.

7. Оцінка ефективності - є процесом визначення рівня результативності або ж іншими словами ефективності функціонування системи управлінського контролю. Слід зазначити, що результативність та ефективність діяльності підприємства в цілому, відрізняється від результативності та ефективності конкретного управлінця чи працівника. При здійсненні управлінського контролю в підприємстві увагу більшою мірою

необхідно зосередити на оцінці роботи саме конкретного управлінця (працівника).

8. Основне призначення механізму стимулювання - це винагорода за добре виконану роботу та, відповідно, покарання за поганий результат. В підприємстві мають поєднуватися результати використання контрольних процедур в системі управлінського контролю з механізмом стимулювання для забезпечення довгострокового ефективного функціонування першого.

9. Комунікація - це процес своєчасного інформування керівництва вищого рівня, свого роду основа і запорука успішного управлінського контролю. Підприємство повинно сприяти розширенню комунікаційних зв'язків в процесі функціонування управлінського контролю.

10. Моніторинг – система спостереження, яка має слідкувати за якістю реалізації пропозицій, сформульованих системою управлінського контролю в підприємстві. Це свого роду індикатор контролю в контролі.

Так як контрольне середовище є першим елементом системи управлінського контролю, то являється основою інших його складових. Таким чином, суб'єкт господарювання має можливість проаналізувати середовище управлінського контролю в першу чергу, а інші елементи будуть використовуватись в залежності від одержаних результатів.

Інформація системи управлінського контролю супроводжує процес прийняття управлінських рішень. Оскільки контроль є важливою функцією управлінської діяльності, він інтегрований у загальний цикл управління. Наявність достатньої кількості та якості релевантної інформації може суттєво підвищити оперативність та якість прийняття управлінських рішень.

Контроль є однією із ключових функцій управління, яку виконують менеджери за для перевірки дотримання їх підлеглими цілей підприємства. Управлінський контроль ґрунтується на порівнянні різних показників. У цьому контексті, як правило, використовуються фактичні, цільові та очікувані показники. Фактичні значення представляють собою реалізовані можливості, кількість або час. Цільові значення відносяться до бажаних стандартів і регулярно виводяться з процесу планування. Очікувані

значення базуються на фактичних показниках, але враховують очікуване майбутнє розвитку вартості та носять прогностичний характер.

Суб'єкти контролю використовують контрольні процедури в ході перевірки обраних об'єктів. При цьому об'єкт і суб'єкт контролю знаходяться у безпосередній взаємодії один з одним. Іноді бувають винятки, коли суб'єкт контролю (працівник підприємства) може бути чітко не окресленим, наприклад у випадку проведення соціального контролю, який побічно виконується іншими співробітниками підприємства. Об'єкти контролю виокремлюються всередині підприємства та використовують контрольні процедури, спрямовані на збір інформації. Термін «об'єкт контролю» не відноситься лише до працівника, робочого процесу чи обладнання, а й до типу інформації, яка має відношення до контрольної діяльності. В практичному використанні термін «об'єкт контролю» взагалі відноситься до керованого суб'єкта. В підприємствах об'єкти контролю варіюються від працівників та технологічних процесів до документів та обладнання. Проте розгляд того чи іншого типу інформації має бути. При цьому об'єкти контролю можна розділити на зовнішні та внутрішні по відношенню до підприємства. В принципі всі співробітники підприємства можуть розглядатися як потенційні об'єкти управлінського контролю³³⁷. Система управлінського контролю має три основні цілі (рис. 3):

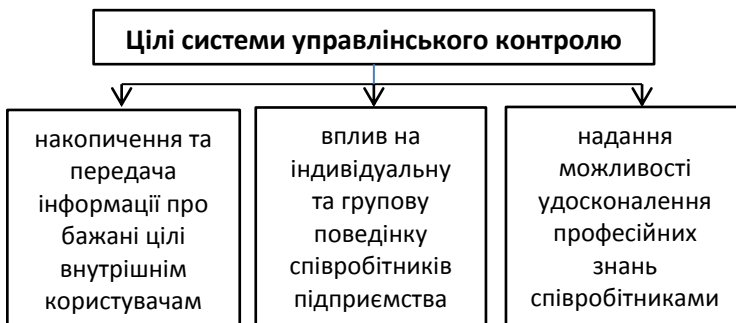

Рис. 3. Цілі системи управлінського контролю

³³⁷ Maciariello J. A. *Management Control Systems* / Joseph A. Maciariello. – USA, 1984. – 337 p.

Проведені дослідження показали, що актуальним є проведення контрольних заходів за процесом акумуляції даних за для прийняття управлінських рішень. Порівняльний аналіз (порівняння ключових показників ефективності діяльності різних суб'єктів господарювання) буде сприяти можливості підвищення економічної ефективності базового підприємства. Управлінський контроль також може передавати інформацію про бажані види та цілі діяльності. Замість того, щоб планувати і пропонувати лише певні процеси чи результати, запровадження елементів управлінського контролю підкреслить їх важливість, актуальність та підвищить обізнаність про них.

Управлінський контроль має прямий вплив на систему управління. Він забезпечує цілеспрямованість дій працівників підприємства. Це стає можливим через розробку та використання стандартів чи норм показників. Діяльність, що супроводжується контролем ведеться більш сумлінно та точно, а іноді навіть швидше. Сама присутність контролерів без використання ними контрольних процедур спливає на поведінку працівників.

На вимогу часу стало необхідним розширення попередньої концепції управлінського контролю в напрямку включення елементу підвищення кваліфікації співробітників. Контроль не лише сприяє удосконаленню кваліфікації, але й є процесом навчання сам по собі. Ключовою метою управлінського контролю в цьому сенсі є розширення професійних можливостей співробітників і, як наслідок, удосконалення діяльності суб'єкта господарювання в напрямку досягнення бажаних результатів, визначених системою управління. Завдяки інтеграції когнітивних та поведінкових наукових сфер управлінський контроль може:

- впливати на об'єкт управління через перманентне та суцільне спостереження та аналіз відхилень;
- впливати на суб'єкт контролю, в напрямку збільшення знань щодо цілей, процесу формування фактичних результатів діяльності. Таким чином проявляється навчальна функція контролю. В ході виконання своїх функцій суб'єктом контролю повніше

усвідомлюється мета здійснення тої чи іншої діяльності, а також вплив непередбачуваних обставин на процес управління³³⁸.

Таким чином, цілі управлінського контролю прямо впливають на процес управління. При цьому слід пам'ятати, що цілі не обов'язково є взаємовиключними, вони можуть взаємодіяти одна з одною. Наприклад, управлінський контроль може розглядатися як засіб вирішення проблем підприємства, подолання інформаційної асиметрії або ж запобігання опортуністичної поведінки.

Оцінка системи управлінського контролю та етапи його проведення

Оцінка системи управлінського контролю забезпечує об'єктивний, справедливий та точний вимір ефективності діяльності суб'єкта господарювання протягом певного періоду на основі використання інноваційних методів та процедур за для досягнення поставленої мети. Ця оцінка є професійним судженням суб'єктів управлінського контролю і полягає у виникненні можливості регулювання економічних цілей та поведінки адміністративного персоналу всіх рівнів управління шляхом використання системи оцінювання. Оцінка системи управлінського контролю сприяє чіткому окресленню його цілей, а не лише цілей системи управління, до тих пір поки стратегічні та поточні цілі суб'єкта господарювання не будуть досягнуті.

Як засіб впливу на систему управління, оцінка системи управлінського контролю включає в себе: елементи стратегічного планування, встановлення критеріїв оцінки (відбір критеріїв оцінки, встановлення стандарту критерію та методики розрахунку критеріїв), процедури та методи оцінки, звітні форм, а також системи винагород або ж покарань. Основними характеристиками системи оцінки управлінського контролю є комплексний підхід до процесу перевірки саме результатів діяльності, із особливим акцентом на результаті, а не процесі. З точки зору ієрархії системи управління, оцінка включає в себе оціночний контроль менеджерів

³³⁸ Davia Howard R. Accountant's Guide to Fraud Detection and Control / Davia Howard R. // John Wiley & Sons, inc.—New York. — 2000. — 368 p.

вищого та середнього рівнів, а також молодших менеджерів. Зміст же системи управління включає в себе оцінки: економічної ефективності діяльності, системи управління, якості роботи, технічної складової, а також оцінку ефективності виконання поставлених завдань.

Оцінка системи управлінського контролю повинна співвідноситись із метою контролю системи управління, яка полягає у підтриманні бажаного рівня рентабельності та ефективності діяльності суб'єкта господарювання. Результативність системи оцінки проявляється в тому, що керівники та працівники підприємства взаємопов'язані власною ефективністю праці. Переваги в досягненні поставлених завдань при цьому мають бути на однаковому рівні для всіх, адже це дасть змогу мобілізувати ініціативу та реалізувати потенціал персоналу, регулювати їх поведінку та сприяти досягненню індивідуальних та колективних цілей³³⁹.

Також до переваг оцінки системи управлінського контролю можна віднести і те, що не дивлячись на чіткість встановлених цілей суб'єкта господарювання, можна досягти певною мірою їх гнучкості. Таким чином адміністративний персонал та працівники підприємства відіграють свою суб'єктивну роль в процесі досягнення цілей. Що стосується недоліків, то тут слід відмітити, оцінка системи контролю не сприяє оперативному виявленню та виправленню відхилень в ході використання контрольних процедур. У порівнянні, наприклад, із бюджетуванням оцінка системи контролю має більш високий рівень.

Ефективність системи оцінки стає можливою лише за умови функціонування стимулювання, як засобу спонукання учасників до продуктивної праці за для створення суспільного продукту. Стимулювання мотивує, спрямовує, підтримує на належному рівні та регулює поведінку співробітників підприємства з метою досягнення цілей як індивідуальних, так і суб'єкта господарювання в цілому, шляхом використання відповідних стимулюючих важелів та

³³⁹ Donaldson T., Preston L.E. The stakeholder theory of the corporation: Concepts, evidence, and implications // Academy of Management Review. – 1995. – № 20. – P. 65-91.

забезпечення належних умов праці. Стимул визначає необхідність створення умов, які б спонукали, шляхом використання певних засобів та професійних якостей, досягнення бажаної мети.

Як засіб управління підприємством система стимулювання повинна враховувати показники стратегічного планування, окреслювати способи стимулювання, обмеження стимулів та посилення на оцінку ефективності. Основними характеристиками стимулюючої функції управлінського контролю є орієнтація на запити контролю та координація дій заінтересованих сторін. З точки зору ієрархії управління, система стимулювання включає в себе наявність стимулів починаючи від власників, топ-менеджерів до керівників нижчого рівня.

Мета стимулюючої функції управлінського контролю повинна бути взаємоузгоджена із цілями системи управління, які переважно полягають у досягненні бажаного рівня рентабельності та економічної ефективності. Якщо конкретизувати, то найбільша цінність для підприємства від використання системи стимулювання в межах управлінського контролю, полягає у координації дій та виокремлення завдань керівників та власників суб'єкта господарювання.

Таким чином, оцінка системи управлінського контролю потребує наявності високих професійних якостей персоналу підприємства, формування належного рівня корпоративної культури та філософії, сприйняття адміністративним персоналом та працівниками системи оцінки, як засобу досягнення поставлених цілей. При створенні та в ході подальшого функціонування системи управлінського контролю потрібно пам'ятати, що його мета обов'язково має бути узгоджена із метою власне системи управління, яка прагне до ефективності та оперативності проведення будь-яких дій. При цьому головна мета управлінського контролю не повинна суперечити стратегії розвитку суб'єкта господарювання. Таким чином, головним призначенням використання механізму управлінського контролю є конкретизація цілей функціонування підприємства в умовах мінливого зовнішнього середовища та координація дій його співробітників і керівників в ході використання різноманітних контрольних процедур на різних етапах контролю.

Етапи управлінського контролю відображають механізми, умови і методи його функціонування в межах суб'єкта господарювання. Слід наголосити, що існування різних класифікаційних ознак методів управлінського контролю стало причиною виокремлення різних його етапів проведення. З точки зору еволюції, поділ системи управлінського контролю на окремі етапи має врахувати два основних моменти:

- власне зміні контрольного періоду;
- зміні зовнішнього або внутрішнього контрольного середовища.

Серед досліджень еволюції виокремлення етапів управлінського контролю вченими виділялись різні їх класифікаційні поділи.

Таблиця 1

Погляди вчених щодо виокремлення етапів управлінського контролю

Автор	Етап	Зміст етапу
1	2	3
Р. Вілсон ³⁴⁰	I	Бюрократичний контроль - система побудована таким чином, що керівники вищих рівнів мають необмежені повноваження по відношенню до підлеглих, які в свою чергу мають виконувати їх розпорядження
	II	Встановлення конкретних норм та правил (стандартів контролю) - в основу системи покладено контроль виконання бюджетів
	III	Використання механізму стимулювання в контролі, який не тільки суттєво посилює роботу системи управлінського контролю, а й власне системи управління в підприємстві
	IV	Використання новітніх технологій в контролі, що в свою чергу дає можливість автоматичного примусового контролю здійснення господарських операцій, додержання технології виробництва, автоматичного контролю складних операцій, а також сприяє подальшому розвитку нових технологій в контролі

³⁴⁰ Wilson R (1975) Cost control handbook. Gower Press, Epping.

Продовження таблиці 1

1	2	3
	V	Створення в межах підприємства спеціального структурного підрозділу, працівники якого мають повноваження щодо здійснення контрольних процедур в підприємстві
Р. Сімонс ³⁴¹	I	Система меж управлінського контролю: метою системи контролю є виділення діапазону можливих заходів для допустимих видів діяльності, які власне і мають бути захищеними системою. Саме встановлені межі мають визначатися в повноваженнях відповідальних осіб
	II	Система моніторингу, що використовується для перманентного виявлення відхилень фактичного стану від запланованих результатів та їх корегування за потреби
	III	Довіра до системи управлінського контролю: співробітники підприємства мають бути зацікавленими в системі управлінського контролю суб'єкта господарювання, як одному із основних інструментів захисту майна підприємства
	IV	Інтерактивна система контролю - це принцип організації системи, при якій мета досягається шляхом інформаційного обміну елементів системи. Елементами інтерактивності є всі елементи взаємодіючої системи, за допомогою яких відбувається взаємодія з іншою системою, людиною (користувачем)
Р. Скотт ³⁴²	I	Закритий раціональний етап системи. Цей етап системи управлінського контролю, як правило, не приймає до уваги внутрішнє та зовнішнє середовище в якому функціонує підприємство, а відображає завдання контролю та управління за допомогою якісних та кількісних характеристик, з визначенням місця кожного управлінця-контролера в системі

³⁴¹ Robert Simons (1995) Control in an age of empowerment. Harvard Business Review (March-April).

³⁴² Scott, W. R. 1981. Organizations: Rational, Natural, and Open Systems. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.

Продовження таблиці 1

1	2	3
	II	Закрита стадія системи управління: ця стадія моделі управлінського контролю, як правило, не розглядає внутрішнє та зовнішнє середовище системи, в той же час не визначає цілі управління та контролю, що в свою чергу змушує управлінців-контролерів визначати і коригувати цілі
	III	Відкрита і раціональна ступінчаста система. Цей етап управлінського контролю, як правило, враховує зміни внутрішнього та зовнішнього середовища по відношенню до корпоративного управління, але його цілі менеджери не можуть вільно регулювати
	IV	Відкритий етап системи управлінського контролю. Цей етап ґрунтується на особливостях внутрішнього і зовнішнього середовища системи управління підприємства, в той час як мета внутрішнього контролю регулюється менеджерами відповідно до змін у зовнішньому середовищі управління

Аналізуючи дані *таблиці 1* можна стверджувати, що відбулася еволюція управлінського контролю від замкнутої до відкритої системи. З нашої точки зору це надає суб'єктам господарювання такі переваги:

1. система управлінського контролю стає тісно пов'язаною із зовнішнім середовищем і буде розвиватися та удосконалюватися одночасно із змінами, що відбуваються в економічному середовищі в якому функціонує суб'єкт господарювання;

2. зовнішнє середовище прямо впливає на внутрішні змінні підприємства, а отже і на виокремлення етапів управлінського контролю. Система управління суб'єкта господарювання піддається всеосяжному контролю.

3. менеджерами систем управлінського контролю та власне управління окремих типів можуть використовуватися різні методи. За для підтримання бажаного рівня ефективності суб'єкта господарювання система управлінського контролю також враховує технологічні та організаційні характеристики підприємства.

Враховуючи еволюцію розвитку етапів управлінського контролю та нинішній стан економічного розвитку України, механізм системи контролю в сучасних умовах має ґрунтуватися на основоположних принципах системи управління в загалом, а також враховувати концептуальні основи систем оцінки діяльності та стимулювання в середині суб'єкта господарювання.

Бюджетний управлінський контроль в системі управління суб'єктом господарювання

Мета системи бюджетного контролю узгоджується із контрольною метою управління та полягає у забезпеченні досягнення бажаного рівня ефективності та дієвості господарської діяльності підприємства. Конкретною кінцевою метою виступає необхідність досягнення кількісних та вартісних показників діяльності на основі прийнятих стандартів бюджетного контролю. Таким чином, система бюджетного контролю дозволяє керівникам та співробітникам підприємства раціонально оцінювати розмір показників закладених у бюджет, виявляти вплив дій суб'єктів управління на виникнення відхилень фактичних показників від бюджетних в ході здійснення господарської діяльності та проводити коригування в будь-який момент послідовно, забезпечуючи виконання поставлених цілей.

Здебільшого вітчизняні вчені такі як: В. Д. Андреев, М.Т. Білуха, Ф. Ф. Бутинець, Б. І. Валуєв, С. Ф. Голов, С. Я. Зубілевич, Л. П. Кулаковська, О.П. Кириленко, Л.К. Сук, Б.Ф. Усач, Л.С. Шатковська розглядають бюджетний контроль з позиції держави, в частині вивчення ефективності використання бюджетних коштів, наповнення доходної частини бюджету України та ін.. Проте є інші види бюджетів, які можуть складатися на рівні суб'єктів господарювання і які відображають бажаний рівень доходів, витрат та інших показників за певний період. Проблемними аспектами бюджетування займалися ряд вітчизняних та зарубіжних вчених: К. Друрі, Дж. Фостер, Т.О. Зінькевич, О.М. Тищенко, М.Д. Білик, Ф.Ф. Бутинець, Б.І. Валуєв, А.М. Герасимович, С.Ф. Голов тощо. Проте ними не в повній мірі були розглянуті питання бюджетного контролю за рівнем досягнення запланованих показників.

Оцінка ефективності функціонування системи управлінського контролю в цілому, а не лише окремих процедур контролю має велике значення для системи управління. Слід зазначити, що розуміння конотації, принципів, змісту та процедур оцінки управлінського контролю є запорукою ефективності господарської діяльності підприємства. Оцінка системи управлінського контролю в підприємстві відноситься до процесу, що має виконуватися вищим керівництвом підприємства або його спеціалізованим структурним підрозділом з метою комплексної оцінки ефективності діяльності суб'єкта господарювання та прийняття управлінських рішень за результатами такої оцінки. Кінцевим результатом буде підвищення ефективності системи управлінського контролю, шляхом застосування регулятивних дій та відображення їх виконання у відповідних звітах з оцінки, а також виявлення і запобігання пов'язаних з цим ризиків³⁴³.

Метою управлінського контролю є забезпечення гарантування досягнення бажаного стратегічного рівня ефективності підприємства. При постановці довгострокових цілей обов'язковою умовою має бути врахування місії існування суб'єкта господарювання в інтеграції із цілями управлінського контролю. Досягнення бажаного рівня операційної ефективності, завдяки використанню методологічного інструментарію управлінського контролю, є одним з головних завдань адміністративного управління³⁴⁴.

Бюджет – це схема, за допомогою якого відбувається розподіл ресурсів суб'єкта господарювання протягом певного періоду за для досягнення поставленої мети. Іншими словами бюджетом є грошове вираження цілей підприємства на певний

³⁴³ Савченко Р. О. Інтегральний механізм розробки стандартів управлінського контролю / Р. О. Савченко // Агросвіт. - 2016. - № 13-14. - С. 39-43.

³⁴⁴ Савченко Н.М. Роль управлінського контролю в досягненні стратегічних цілей суб'єктів господарювання / Н. М. Савченко // Фінансові інструменти регіонального розвитку : матеріали Всеукр. наук.-практ. інтернет-конф. (28 жовт. 2016 р.). – Житомир: Житомирський національний агроекологічний університет, 2016. – С. 99-102.

період. Окрім того бюджет є формою плану, який може бути розділений на різні категорії та рівні (рис. 4):

Рис. 4. Ієрархія планування

На рис. 4 показано, що бюджет є органічною частиною та основою планування показників за для досягнення стратегії розвитку підприємства. Конотація бюджетного планування може бути зведена до трьох аспектів:

по-перше, для того щоб відобразити у вартісному виразі входи і виходи за для реалізації цілей діяльності підприємства;

по-друге, щоб проілюструвати "чому", тобто в яких випадках будуть формуватися входи і виходи бюджетів;

по-третє, відображає "коли", тобто моменти формування входів і виходів.

За для оптимальності дотримання строків досягнення бажаних бюджетних показників в кожному підприємстві діє так званий бюджетний контроль, який відноситься до процесу регулювання цілей організації і економічної поведінки суб'єкта господарювання через форму бюджетного планування, коригування та зміни поведінки та управління негативними відхиленнями, за для забезпечення досягнення цілей та стратегії розвитку на всіх рівнях. З точки зору управління бюджетування

включає в себе формування бюджету (бюджетне планування), виконання бюджету, аналіз відхилень бюджету та коригування відхилень. При цьому бюджетний контроль супроводжує будь-яку стадію бюджетування за для забезпечення проведення своєчасної корекції господарської діяльності менеджерами суб'єкта управління.

Перевагами системи бюджетного контролю є: встановлення чітких кількісних критеріїв корпоративної поведінки; тісні взаємозв'язки стратегічних та поточних цілей функціонування суб'єкта господарювання; виявлення проблемних аспектів та своєчасна корекція відхилень. До недоліків бюджетного контролю відносять: необхідність комплексної постановки системи бюджетного управління; обмеження в якійсь мірі ініціативи керівників та працівників підприємства; чіткі бюджетні стандарти не дають в повній мірі оперативно реагувати системі менеджменту на зміни зовнішнього середовища.

Як правило, система бюджетного контролю використовується у всіх організаціях або підприємствах в яких запроваджено такий метод управлінського обліку як бюджетування. Однак важко розробити і впровадити систему бюджетного управління для підприємств з поганим бізнес-середовищем та нерозвиненою інфраструктурою. Потрібно пам'ятати, що концентрування уваги на контролі в системі управління може зв'язувати ініціативу керівників та працівників підприємства³⁴⁵.

Таким чином, бюджетний контроль дасть змогу сформувати кодекс поведінки суб'єктів управління, є простим у використанні, не обмежується системою управління та зовнішнім середовищем. В умовах розвитку постіндустріальної економіки, яка характеризується виникненням нових явищ в сфері технологій, комунікацій змінюються підходи до функціонування підприємства та відносин до людини. Людина стає ключовим ресурсом сучасних підприємств і розглядається як носій капіталу. За цих умов особливого значення набувають питання вивчення особливостей

³⁴⁵ Niskala M., Näsi S. *Stakeholder theory as a framework for accounting, in: Understanding Stakeholder Thinking / Edited by Juha Näsi. – Jyväskylä, Finland: LSR-Julkaisut Oy, 1995. – P. 119-134.*

людського капіталу, який уособлює в собі сукупність продуктивних здібностей, знань та вплив його на функціонування системи управлінського контролю.

Одним із завдань управлінського контролю є удосконалення системи управління та підвищення ефективності, результативності її діяльності в підприємстві. Отже, в якості об'єкта управлінського контролю може бути виділена в загальному управлінська діяльність. Так як управлінська діяльність здійснюється за допомогою людських ресурсів, відповідно вони мають безпосередній вплив на систему управлінського контролю. Вплив людських ресурсів на систему контролю, можна розглядати з двох позицій: діяльності людських ресурсів та якості людських ресурсів.

З точки зору управління персоналом, конотація сучасного менеджменту людських ресурсів є процесом, придбання, інтегрування, підтримки, мотивування, коригування управління та розвитку людських ресурсів³⁴⁶. Під час цього процесу, управлінський контроль можна розглядатися як з позиції власне події, так і з позицій власне людини. Розгляд управлінського контролю з позиції події стосується працівників підприємства, як об'єктів витрат, який розглядає їх як інструмент, що дозволяє зосередитись на вхідних ресурсах, їх використанні в процесі виробництва та власне одержанні готової продукції. При цьому управлінський контроль в більшій мірі набуває ознак статичного контролю. Ця позиція притаманна в більшості випадків для підприємств бюджетної сфери та комунальної власності, а також підприємствам, що мають багато регулярних формальних засобів контролю.

Розгляд управлінського контролю з позиції власне людини, вивчає працівника як цінний ресурс. При цьому звертається увагу на задоволення потреб, особистісного розвитку кожного співробітника, підкреслюється важливість мотиваційних важелів та індивідуального професійного розвитку. Управлінський контроль більше зорієнтовується на організаційну культуру та на процедури

³⁴⁶ Королюк Н.М. Сучасні концепції обліку людського капіталу / Н.М. Королюк // Вісник Хмельницького національного університету, серія: економічні науки - 2010. - № 1. т. 2. – С. 15-20.

неформального контролю. Ця позиція притаманна в більшості випадків приватним підприємствам, фермерським господарствам тощо.

З точки зору впливу якості людських ресурсів на систему управлінського контролю до уваги необхідно приймати як професійні, так і моральні якості - основні аспекти вимірювання людського ресурсу. При цьому потрібно враховувати, що моральні якості можуть спонукати працівників «робити правильні речі», а це в свою чергу буде визначати рівень узгодженості в очікуваннях працівників і керівництва, а професійна якість може гарантувати, що співробітники «виконують роботу правильно», а це визначає рівень узгодженості в очікуваннях працівників і керівництва на виході. За таких умов підприємству, в свою чергу, буде легше адаптуватись до умов функціонування системи управлінського контролю та замінити жорсткі обмеження на методи неформального контролю.

Ефективність у сфері управління та контролю турбує сьогодні безліч людей по всій планеті. Так, одні прагнуть підвищити свій професіоналізм, інші бажають досягти найвищих результатів тощо. Як би там не було, проблема лідерства стосується абсолютно будь-якої сфери життя і діяльності. Що ж стосується безпосередньо моделей лідерства, то їх на сьогоднішній день існує чимало. Однією з найбільш інтересних та ефективних є модель ефективного керівництва Фреда Фідлера. Дана модель, яка також відома як ситуаційна модель, ґрунтується на тому, що результативність діяльності колективу залежить здебільшого від того, наскільки кожна окремо взята ситуація дає можливість керівнику здійснювати контроль над своїми співробітниками і впливати на їх роботу.

Основною ідеєю даної моделі є те, що найбільшу ефективність в різних умовах будуть мати різні стилі керівництва. У зв'язку з цим, було визначено кілька стилів керівництва і різні ситуації, а також складені найоптимальніші комбінації цих двох складових. Таким чином, при побудові системи управлінського контролю та її подальшому функціонуванні необхідно також враховувати і стиль керівництва. Побудова та функціонування системи управлінського контролю в підприємстві не відокремлені від системи внутрішнього середовища. Зміна умов середовища призводить до змін і системи управлінського контролю. При

побудові системи управлінського контролю необхідним є врахування особливостей людського капіталу суб'єкта господарювання. Така необхідність викликана тим, що на кожному підприємстві акценти функціонування системи управлінського контролю може відрізнятись.

Особливості функціонування системи управлінського контролю в малих та середніх підприємствах

Не дивлячись на те, що управлінський контроль є однією із ключових функцій управління, вчені рідко наводять характеристику його місця в системі управління. Адже основна їх увага приділена проблемам розробки стратегії, процесам планування та організації господарської діяльності суб'єктів, що становлять суспільний інтерес. Можливо це пов'язано із негативним відношенням до самого поняття контролю. Проте як не парадоксально більшість із поставлених цілей не досягається. І однією із причин цього є той факт, що подальший контроль за реалізацією управлінських рішень менеджерами часто зневажається. Традиційно в процесі управління використовуються системи управлінського обліку, управління трудовими ресурсами та ін. В управлінському обліку основна увага приділяється застосуванню конкретних інструментів, наприклад таких як бюджетування, дисперсійний аналіз, трансфертне ціноутворення. Управлінський облік еволюційно пов'язаний з питанням, яким чином інформація із системи бухгалтерського обліку може бути використана для підтримки прийняття управлінських рішень. Такий перехід від чистого бухгалтерського обліку до участі в управлінських процесах прийняття рішень сприяло розвитку управлінського контролю.

Існує багато визначень суті управлінського контролю. Від офіційного, який стверджує, що контроль є процесом, за допомогою якого менеджери намагаються впливати на об'єкти всередині підприємства за для досягнення стратегічної мети. До формального визначення, відповідно до якого під контролем розуміється проведення неформальних, особистих процедур перевірки. Саме він вважається особливо корисним, адже може використовувати механізм самоконтролю, а також соціального

контролю за діяльність на поведінку співробітників підприємства без необхідності негайної взаємодії із ними. В зв'язку з цим саме непрямому (формальному) контролю в останній час приділяють багато уваги дослідники різних наукових сфер.

Суб'єкти управління вищої ланки можуть делегувати свої повноваження щодо досягнення стратегічних та поточних цілей своїм підлеглим, однак вони повинні розмежувати: які процеси в ході реалізації поставлених цілей можуть бути делеговані, а які необхідно перманентно особисто контролювати. Ні теоретичні дослідження, ні практика не змогли знайти ствердні відповіді на цю відкриту проблему. Отже, існує значний розрив в дослідженнях. Цей розрив в контексті малих та середніх суб'єктів, що становлять суспільний інтерес є ще більшим, адже управлінському контролю в цих суб'єктах не приділяється майже ніякої уваги. Вплив факторів внутрішнього та зовнішнього середовища на функціонування малих та середніх підприємств свідчить – наявність системи управлінського контролю є більш важливою ніж власне планування діяльності. Це підкреслює актуальність проведення подальших досліджень в цій сфері. Адже найкращі плани не будуть мати ніякого значення, якщо вони не можуть бути успішно реалізовані.

Оскільки керівники суб'єктів господарювання, як вже зазначалось, не здатні самостійно виконувати всі відповідні дії щодо реалізації механізму досягнення стратегічних цілей, то обов'язки делегуються підлеглим. Проте делегування повноважень майже завжди супроводжується ризиком того, що співробітники не в повній мірі будуть поводитися у відповідності до своїх посадових обов'язків і враховувати особливості конкретної ситуації. Таким чином, вагомою частиною роботи управлінського персоналу безсумнівно має бути застосування контрольних процедур. Це буде гарантувати реалізацію досягнення планових показників і підтверджувати, що професійна діяльність співробітників суб'єктів господарювання відповідає цілям підприємства.

Наслідком ефективного функціонування системи управлінського контролю є те, що співробітники підприємства працюють у відповідності до своїх посадових обов'язків. В цьому сенсі система управлінського контролю забезпечує оптимальний розподіл всіх видів ресурсів підприємства. Ключовими особами в

ході виконання системою управлінського контролю своїх функцій є облікові працівники.

Якщо в суб'єкті, що становить суспільний інтерес буде запроваджено ефективну систему управлінського контролю, то ресурси підприємства будуть розподілені раціонально, що поліпшить загальну ефективність його діяльності. Малі та середні суб'єкти господарювання виступають ідеальним об'єктом дослідження, щодо вивчення ефекту від використання формальних процедур управлінського контролю. Адже даний вид підприємств характеризуються відкритими, неформальними зв'язками та робочими стосунками. Також ці підприємства стикаються із наявністю низького рівня трудових, фінансових та матеріальних ресурсів. Низький рівень окремих видів ресурсів, наприклад трудових, призводить до обмеження можливостей використання контрольних процедур. На відміну від малих та середніх підприємств, великим за розміром суб'єктам господарювання притаманні: бюрократична структура, стандартизовані процеси здійснення управління та контролю, високий рівень формалізації їх процедур та ін.

Таким чином, одним із ключових питань необхідності запровадження системи управлінського контролю в малих та середніх за розміром суб'єктів господарювання є те, що це буде сприяти оптимальному використанню наявних дефіцитних ресурсів та дасть можливість успішно конкурувати з великими підприємствами. Управлінський контроль, як система, повинен виконувати одну або декілька видів діяльності періодично або ж перманентно. Підприємство має розуміти зміст елементів управлінського контролю, перш ніж організовувати та запроваджувати в практичну діяльність цю систему. Елементи управлінського контролю - це саме ті фактори, що будуть відображати його економічний зміст в цілому, а також окремих складових цієї системи.

Елементи управлінського контролю є важливими компонентами системи, що визначає цілі, сутність і процедури контролю. Його складові включають конкретні об'єкти системи, що відображають рівні управління, види діяльності та їх взаємозв'язки. Процедури управлінського контролю є засобами, завдяки яким

реалізовується призначення контролю. При організації та реалізації управлінського контролю підприємство повинно дотримуватися таких основних принципів (таб. 2):

Таблиця 2

Принципи функціонування системи управлінського контролю

№	Назва принципу	Економічний зміст
1	Принцип планування	об'єктом управлінського контролю підприємства має виступати вся сукупність господарських операцій в частині досягнення планових показників
2	Принцип придатності	управлінський контроль має брати до уваги характеристики організаційної структури підприємства, методологічного інструментарію, процедур контролю, проводити корегувальні дії
3	Принцип суттєвості (критична точка)	увага суб'єктів управлінського контролю в підприємстві має бути в основному зосереджена на ключових (значимих) питаннях при ігноруванні незначних (менш важливих) питань, які не мають вагомого впливу на досягнення організаційних цілей суб'єкта господарювання
4	Принцип управління тенденцією	система управлінського контролю має виявляти проблемні питання та потенційні загрози в ході проведення аналізу історичних даних і поточного стану діяльності суб'єкта господарювання, а вже потім контролювати відповідні заходи з метою запобігання їх повторенню
5	Принцип винятку	суб'єкти управлінського контролю мають звертати увагу на факти виникнення специфічних, непритаманних підприємству господарських ситуацій при здійсненні діяльності, що виникли та можуть виникнути повторно
6	Принцип превентивності контролю	підприємство повинно використовувати превентивні контрольні заходи, шляхом поліпшення якості управління суб'єктом господарювання. Превентивний принцип контролю підкреслює необхідність проведення навчання та підвищення кваліфікації осіб, відповідальних за організацію та функціонування управлінського контролю, а отже має ключове значення

В той же час необхідно зазначити, що підприємство має враховувати такі вимоги сьогодення:

1. Орієнтація на людину. Саме людина є найбільш важливим активом організації. У практиці управління та управлінського контролю суб'єктивні ініціативи людей слід розглядати в аспектах структури управління, організаційної структури, керівництва та відповідальності і т.д.

2. Об'єктивні критерії. При їх визначенні слід враховувати дію різних факторів, зокрема таких як: історичні показники, виробничі характеристики та цілі підприємства. Необхідним є також врахування взаємозв'язку організаційних цілей і діяльності контролерів в підприємстві.

3. Ефективність управління та контролю. Управлінський контроль вимагає не тільки підтримання бажаного рівня ефективності господарської діяльності підприємства. Він повинен забезпечувати ефективність функціонування власне самої системи контролю, тобто менше інвестицій (нижча вартість), але більше вигоди. Підприємство має контролювати вартість управлінського контролю і уникати виникнення ситуацій за яких вартість управлінського контролю буде вища, ніж одержані вигоди.

4. Гнучкість. Системи управління та управлінського контролю вимагають того, щоб цілі, стандарти, критерії, а також режими управлінського контролю були узгоджені з контрольним середовищем, а також мали право на існування ініціативи та творчі зусилля персоналу.

5. Керованість. Передбачається, що суб'єкт управлінського контролю повинен гармонізуватися із об'єктом контролю. При цьому саме керованість спонукає працювати систему оперативно та більш ефективно.

6. Комплексність. Управлінський контроль є повністю інтегрованою системою. Елементи, процедури, зміст та ієрархія управлінського контролю корелюються один з одним. Підприємство має зважати на це в процесі проектування, впровадження і експлуатації системи управлінського контролю.

В підприємстві за для забезпечення ефективності організації та функціонування системи управлінського контролю, повинні бути виокремлені принципи контролю, розроблені конкретні плани та

вимоги до нього, встановлені стандарти контролю та його процедури, а також окреслені вимоги до суб'єктів контролю в ході використання цих принципів на різних рівнях.

Як вже зазначалось, управлінський контроль є процесом, за допомогою якого управлінський персонал має можливість переконатись в тому, що задіяні ресурси в господарському процесі ефективно використані за для реалізації цілей підприємства. Система управлінського контролю співвідноситься із соціальним середовищем, діяльністю людей, їх поведінкою, що обумовлює характер їх взаємозв'язку та конвергентність. В зв'язку з цим питання взаємовпливу поведінки працівника та соціального середовища на систему управлінського контролю актуалізуються. За таких умов управлінський контроль жодним чином не повинен обмежувати автономію управлінця та нівелювати його обсяг повноважень.

Основною метою діяльності адмінперсоналу будь-якого підприємства є допомога в досягненні задекларованих цілей підприємства. При цьому завдання управлінського контролю полягає не стільки в зіставленні фактичних показників діяльності з задекларованими, скільки в можливості його суб'єктів вжити певні заходи за для досягнення поставлених цілей підприємства. Традиційно в процесі управління суб'єктами господарювання використовуються системи управлінського обліку та управління трудовими ресурсами. В управлінському обліку основна увага приділяється застосуванню конкретних інструментів, наприклад таких як: бюджетування, дисперсійний аналіз, трансфертне ціноутворення. Управлінський облік еволюційно пов'язаний з питанням, яким чином інформація із системи бухгалтерського обліку може бути використана для підтримки прийняття управлінських рішень. Такий перехід від чистого бухгалтерського обліку до участі обліковців в управлінських процесах прийняття рішень сприяло розвитку управлінського контролю.

В малих та середніх за розміром підприємствах система управлінського обліку розглядається як сукупність формальних, інформаційних процедур, що використовуються менеджерами для підтримки або зміни стратегічних та поточних цілей суб'єктів господарювання. При цьому слід пам'ятати, концепція

управлінського обліку заснована на твердженні про те, що система управлінського контролю є важливою та повинна функціонувати в будь-якому підприємстві. Традиційно менеджерами використовувався методологічний інструментарій контролю, що був притаманний системі бухгалтерського обліку³⁴⁷. Проте практичний досвід використання контрольних процедур свідчить, що традиційні, технократичні форми контролю повинні виходити за свої межі, шляхом трансформації в більш конгруентні, враховувати особливості діяльності та стиль управління суб'єкта господарювання.

Що стосується досліджень в сфері управління людськими ресурсами, то увага акцентується на системі стимулювання, рекрутинговій політиці, підвищенні кваліфікації. Використання будь-якого елементу забезпечують оптимальне використання людського капіталу та підкреслюють його зв'язок із рівнем продуктивності праці. Продуктивність є основою контролю за системою управління людськими ресурсами, адже неефективне управління нею може призвести до ліквідації підприємства. Як наслідок, на практиці суб'єкти господарювання почали демонструвати інтерес до вивчення ролі та ефекту від використання контрольних процедур при управлінні людським капіталом. При цьому акцент робиться на вивченні соціальних та культурних факторів, які проявляють себе при впровадженні групових стимулів.

Головним питанням управління персоналом є визначення успішності його функціонування. У випадку його ефективності необхідним є визначення впливу на це факторів внутрішнього та зовнішнього середовища. Практичні дослідження управління людським капіталом є можливими лише у великих суб'єктах господарювання із складною організаційною структурою, фрагментарними обов'язками його співробітників. Так як теоретичні аспекти та стратегія управління персоналом розробляються у великих підприємствах, то там же і проводиться їх тестування. Як наслідок, незважаючи на велику практичну значимість управління

³⁴⁷ Савченко Р. О. Зміст управлінського контролю / Р. О. Савченко // Сучасні тенденції розвитку світової економіки : зб. матеріалів IX Міжнар. наук.-практ. конф., 26 трав. 2017 р. – Харків : ХНАДУ, 2017. – Т. 2. – С. 214–215.

персоналом для малих та середніх підприємств необхідним є проведення подальших досліджень в цій сфері із врахуванням особливостей їх організаційної структури, комунікаційних зв'язків, систем мотивування та стимулювання та ін. Постає питання: чи результати проведених досліджень щодо управління персоналом у великих підприємствах однаково є корисними і для малих та середніх підприємств. В цьому сенсі система управління вважається не стільки інструментом керування поведінкою, скільки елементом організаційної структури.

Як показує практичний досвід система управління, яка позитивно зарекомендувала себе у великих підприємствах виявляється неефективною в малих та середніх підприємствах. Вважаємо за необхідне для удосконалення системи управління і зокрема таких її складових як управлінський облік та управління людським капіталом в малих та середніх підприємствах здійснити перехід від прямих до непрямих форм управлінського контролю. Непряма форма контролю спирається на механізм, якій відмінний від механізму контролю, що має пряму форму. Так, замість того, щоб безпосередньо взаємодіяти із співробітником підприємства система управлінського контролю в такому випадку буде змінювати їх робоче середовище в якому вони працюють. Це досить нетрадиційна форма контролю для вітчизняних підприємств, оскільки в її методологічній інструментарій не входять такі загальновідомі методи, що використовуються системою управління, наприклад бюджетування, система стимулювання, перманентне спостереження за технологічними процесами. Неформальним методологічним інструментарієм системи управління є врахування особливостей корпоративної культури суб'єкта господарювання, рівень соціалізації працівників, які як джерела інформації, фактори впливу не враховуються менеджерами в ході процесу управління. Однак зосередження уваги лише на формальних або лише неформальних формах управлінського контролю є недоречним. Ефективність системи управління може бути досягнута лише за умови комбінації форм системного формального та неформального межам управлінського контролю, оскільки вони обидві стосуються різних режимів та важелів системи управління. Час використаний для прийняття оперативних управлінських рішень та ефективність

діяльності малих та середніх підприємств знаходяться в оберненій залежності. Також використання непрямої форми управлінського контролю посилює комунікаційні зв'язки співробітників підприємства, а отже покращує інформаційне забезпечення прийняття управлінських рішень. Традиційний контроль сприймається співробітниками підприємства як обмеження їх професійної поведінки.

Отже, система управлінського контролю може працювати більш ефективно, якщо її методологічний інструментарій формується із врахуванням стратегії розвитку суб'єкта господарювання. Підприємство має організувати таку систему контролю, яка б відповідала вимогам управління. В практичній діяльності немає готових систем контролю, що сприяють формуванню правильних та найбільш сприятливих результатів в усіх типах суб'єктів господарювання та при будь-якому розвитку подій. Існує тісний взаємозв'язок між результатами діяльності суб'єкта господарювання, управління поведінкою персоналу підприємства та програмуванням завдань, визначенням параметрів виміру кінцевого результату. В зв'язку з цим непряма форма управлінського контролю є більш дієвою, оскільки, як показала практика, її використання дає кращий результат.

СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ОРГАНІЧНОГО ВИРОБНИЦТВА ФЕРМЕРСЬКИМИ ГОСПОДАРСТВАМИ В УКРАЇНІ

(Олександр Шегада)

Україна, маючи значний потенціал для виробництва органічної сільськогосподарської продукції, її експорту, споживання на внутрішньому ринку, досягла певних результатів щодо розвитку власного органічного виробництва. Так, площа сертифікованих сільськогосподарських угідь в Україні, задіяних під вирощування різноманітної органічної продукції, складає вже понад чотириста тисяч гектарів, а наша держава займає почесне двадцяте місце світових країн-лідерів органічного руху. Частка сертифікованих

органічних площ серед загального об'єму сільськогосподарських угідь України складає близько 1%. При цьому Україна займає перше місце в східноєвропейському регіоні щодо сертифікованої площі органічної ріллі, спеціалізуючись переважно на виробництві зернових, зернобобових та олійних культур³⁴⁸.

Історія людства нерозривно пов'язана з довкіллям, як базисом та умовою його існування. На перших етапах розвитку людства його вплив на природне середовище був незначним, мав локальний характер, а виробнича діяльність ґрунтувалася на використанні природні сил навколишнього середовища. У XIX–XX ст. людина отримала можливість активно впливати на довкілля та користуватися раніше недоступними ресурсами. Як наслідок, умови життя, чисельність та можливості людства стали змінюватися достатньо швидко. Виникла хибна ідея, що людина – господар природи, а природа невичерпне джерело потрібних їй ресурсів. Така стратегія виробництва та використання природних ресурсів зумовила розвиток екологічної кризи.

Питанням вивчення кон'юнктури ринку органічної продукції, підвищення ефективності її виробництва, ціноутворення, формуванню ринкового механізму в аграрному секторі приділяли увагу багато вчених. Теоретичні основи й узагальнення практичного досвіду розвитку органічного агробізнесу знайшли своє відображення в працях вітчизняних науковців: Артиша В.І., Берлач Н.А., Бородачевої Н.В., Дейнеко Л.В., Дуб А.Р., Дудар Т.О., Рудницької О.В., Ткачук І.Г., Топіхи В.І., Топіхи І.Н., Харченко В.В., Чорного Г.М., Шикуди М.К., Шубравської О.В. та ін. Безус Р.М. досліджував ринок органічної продукції в Україні. Берестецкий О.А. вивчав особливості запровадження органічного виробництва на різних типах ґрунтів. Бродський Ю.Б. розробляв економіко-математичні моделі оптимізації галузі рослинництва з можливістю запровадження органічного виробництва. Кобець М.І. досліджував наукові основи агропромислового виробництва в зоні Полісся і західного регіону України. Синякевич І. у своїх працях досліджувала екологізацію розвитку як об'єктивну необхідність. Данкевич В. Є. та Данкевич Є. М. вивчали придатність Поліських земель для

³⁴⁸<http://www.organic.com.ua/uk/homepage/2010-01-26-13-42-29>

запровадження органічного виробництва, можливості виробництва експортних партій продукції. Питання розвитку органічного виробництва в умовах Полісся досліджувалися у комплексній програмі розвитку сільського господарства Житомирської області. Подальшого дослідження потребують питання перспектив розвитку та регіональний розподіл суб'єктів з органічного агровиробництва в Україні.

Досліджуючи тенденції розвитку вітчизняного аграрного сектора, слід відмітити, що процес запровадження принципів органічного сільськогосподарського виробництва, а особливо споживання, в Україні відбувається надзвичайно повільно³⁴⁹. Частка потенційних споживачів екологічно чистої продукції харчування в країні нині становить лише 5 % всього населення. Водночас, у вітчизняних товаровиробників є можливість виходу на міжнародний ринок, зважаючи на сприятливу світову кон'юнктуру продовольчого ринку. В сучасних умовах господарювання органічне виробництво набуває світового значення, частково вирішує проблеми продовольчої безпеки та сприяє оздоровленню населення. За останні роки таке виробництво особливо набуло поширення в країнах-членах ЄС. З кожним роком в Європі зростає кількість виробників органічної продукції та площі органічних земель³⁵⁰.

У світі простежується тенденція до зростання земельної площі під органічним сільським господарством, особливо це стосується країн-членів ЄС, що підтверджує аналіз статистичної інформації ФАО. Так, для прикладу, за 2010–2016 рр. у Польщі загальна площа, що використовується для вирощування екологічно чистої продукції, збільшилася удвічі, у Литві та Словаччині – на 75 %, у Португалії – на

³⁴⁹ Безус Р.М. Ринок органічної продукції в Україні: проблеми та перспективи / Р.М. Безус, Г.Я. Антонюк // Економіка АПК. – 2011. – №6. – С. 47–52.

³⁵⁰ Берестецкий О.А. Биологические основы плодородия почвы / О.А. Берестецкий, Ю.М.Возняковская, Л.М. Доросинский и др. – Москва: Колос. – 287 с.

34 %. Загалом у 2016 р. у світі під органічним сільським господарством перебувало понад 30 млн га³⁵¹.

Щорічний приріст екологічно чистих продуктів на світовому ринку становить 25 %. Відповідно, площі органічних угідь та кількість виробників органічної продукції щороку збільшуються, що обумовлено значним попитом на дану продукцію (рис. 1).

Тільки сертифіковані продукти, які мають спеціальне маркування (про нього ми розповімо нижче), можуть офіційно називатися органічними. Всі інші позначення і такі приставки як “біо”- або “еко” - всього лише маркетинг.

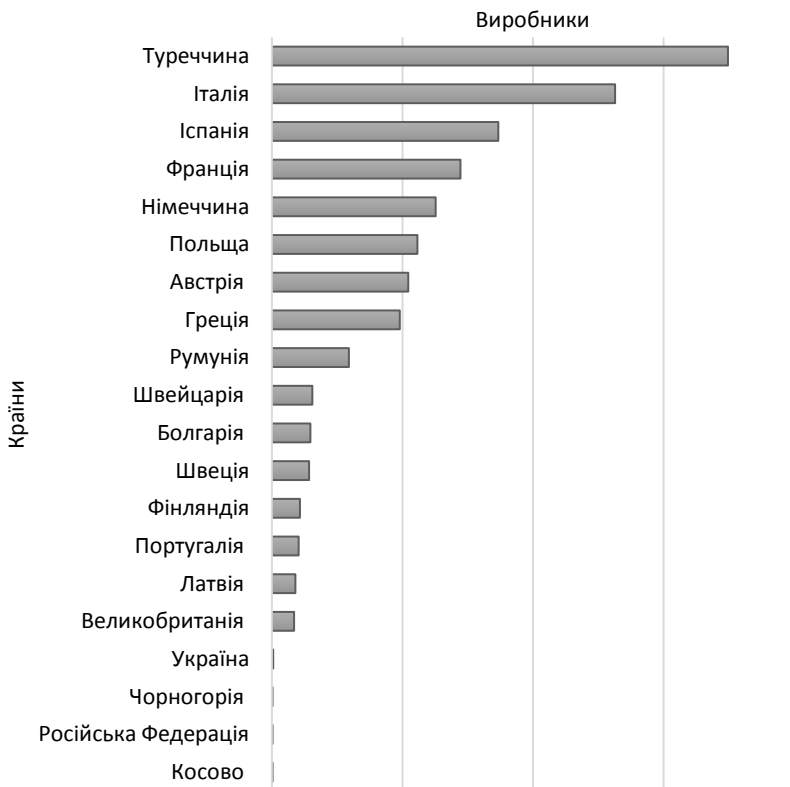
В Україні існує нормативна база, що регулює виробництво органічної продукції і її маркування - ЗУ “Про виробництво та обіг органічної сільськогосподарської продукції та сировини”. Але в ній йдеться про те, що підприємець / компанія, що випускає органічну продукцію, зобов'язана протягом 6 місяців привести свою діяльність згідно із Законом. В результаті багато виробників використовують слова «органічний» або “organic” в назві своїх продуктів, хоча ніякого відношення до органічного способу виробництва не мають.

Органічні продукти в Україні сертифікуються однією єдиною організацією, “Органік стандарт”, яка керується нормами ЄС. На такий продукції - маркування ЄС “зелений лист”. Не існує міжнародних правил виробництва органічної продукції. Кожна країна або об'єднання країн, таке як ЄС, має свої правила, яким повинні відповідати продукція, щоб отримати сертифікат і називатися органічною. Хоча багато в чому вони схожі і збігаються на 90-95%³⁵².

Кількість виробників органічної продукції та динаміка площ залежать від природно-кліматичних та природних умов країни, створення нормативно-правової бази та сертифікаційної служби. Процес сертифікації здійснюється на усіх етапах виробництва продукції, починаючи від її вирощування, переробки, зберігання, транспортування та завершуючи реалізацією.

³⁵¹ *Матеріали Федерації органічного руху України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.organic.com.ua/> 2018*

³⁵² *<https://goodwine.ua/uk/news/6510-shcho-take-spravzhnya-organika>*

**Рис. 1. Кількість виробників органічної продукції
в країнах Європи, тис. шт.**

Джерело: побудовано за даними³⁵³.

Досвід країн Європи засвідчує, що кращі результати з ведення органічного виробництва та використання сільськогосподарських земель мають інтегровані господарства, які формують замкнутий цикл виробництва. При цьому, додана вартість залишається повністю у товаровиробника даного продукту.

³⁵³ *Матеріали Федерації органічного руху України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.organic.com.ua/> 2018.*

У світі спостерігається стійке зростання попиту на органічну продукцію. За оцінками швейцарських експертів, ринок органічної продукції у світі становить близько 90 млрд доларів. Екологічним виробництвом продукції у світі займаються понад 2 млн господарств. У порівнянні з 1999 роком, площі земель, відведених під органічне сільське господарство, у світі збільшилися більше, ніж у три рази.

В Україні площі під веденням органічного виробництва складають лише 411 тис. га. У структурі сертифікованих органічних сільськогосподарських угідь рілля займає 206,5 тис. га або 76,4%. На пасовища і сінокоси припадає 57,5 тис. га, що складає 21,3 %, на перелоги – 5,0 тис. га (1,5 %) і лише 1,3 тис. га або 0,5 % на багаторічні насадження. При цьому, наявні ґрунтово-кліматичні умови дозволяють розширити площі під цим виробництвом. Однак, відсутність інфраструктурного забезпечення і державної підтримки даного виду господарювання та недосконала законодавчо-правова база, яка його регламентує, не дозволяють швидко нарощувати органічне виробництво³⁵⁴.

Вітчизняними науковцями виділено в Україні чотири зони, що мають певні екологічні та агротехнічні передумови для ведення органічного сільського господарства. Житомирська область входить в одну з таких зон, а саме – до Вінницько-Прикарпатської зони, що тягнеться широкою смугою близько 100 км від м. Попільня Житомирської області, охоплює північ Вінницької, Хмельницької та Тернопільської областей і простягається у напрямку до м. Львова. У цій зоні ґрунти ще не забруднені до небезпечних меж і є можливим вирощування екологічно чистої продукції на рівні найсучасніших світових стандартів.

Органічне виробництво є нішевим. Вагомим гравцем на цьому ринку можуть стати фермерські господарства. Ринкові перетворення в економіці України обумовили формування багатоукладної системи господарювання в аграрному секторі, де поряд з державними, приватними, орендними підприємствами, господарськими товариствами, виробничими кооперативами

³⁵⁴ *Матеріали Федерації органічного руху України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.organic.com.ua/> 2018.*

отримали розвиток фермерські господарства. Вони повинні розглядатися не як альтернатива великим виробництвам, а як об'єктивно необхідне їх доповнення, що дозволить більш повно розкрити і використати потенціал сільського господарства. З цих позицій функціонування фермерських господарств створює передумови для підвищення ефективності аграрної економіки, розширюючи межі пошуку раціональних форм і методів використання природних і економічних ресурсів аграрного виробництва.

Необхідність існування та подальшого ефективного розвитку фермерських господарств пов'язана з тим, що ними забезпечується поповнення обсягу та асортименту сільськогосподарської продукції; раціональне використання матеріальних та трудових ресурсів; економія капіталовкладень у сільське господарство; ріст ефективності та продуктивності використання землі; скорочення втрат сільськогосподарської продукції; поповнення місцевого бюджету тощо. Фермерське господарство визначене як своєрідна складно структурована форма територіальної організації агропромислового виробництва, своєрідний тип сільського поселення, в якому органічно та компактно поєднуються земельна площа й садиба з виробничими, господарськими та житловими будівлями, технікою й інвентарем.

Однак реалізація потенціалу фермерських господарств органічного сектора в умовах глобалізації сповільнюється низкою деструктивних факторів, усунення негативної дії яких можливо завдяки розробці та імплементації дієвих заходів, що сприятимуть розвитку органічного сільського господарства. Зазначене вимагає теоретико-методологічного обґрунтування наукових основ формування організаційно-економічних засад розвитку фермерських господарств органічного сектора, що вбачається важливим чинником підвищення конкурентоспроможності вітчизняної органічної продукції на внутрішньому й зовнішньому ринках.

Основними напрямками діяльності органічних підприємств Житомирської області є вирощування та реалізація зернових та зернобобових культур, виробництво тваринницької продукції: вирощування великої рогатої худоби, виробництво молока та м'яса.

Найбільш поширеним є вирощування органічного зерна, що здійснюється за кошти інвестиційних компаній та експортується за кордон. Слід зазначити, що у структурі площ, зайнятих під виробництвом органічного зерна, найбільша питома вага належить житу. Ця культура є традиційною для зони Полісся, вона не потребує внесення значної кількості добрив та є пристосованою до місцевих ґрунтово-кліматичних умов³⁵⁵.

Сучасний стан структури посівних площ при веденні органічного виробництва показує, що майже 200 тис. гектарів, або 49 %, складають зернові культури. Олійні розміщуються на площі 67 тис. га (16 %). Лише 19 тис. га, або 4,7 %, займають бобові. При цьому, на вирощування овочів припадає тільки 8,1 тис. га (2%), фруктів – 2,4 тис. га (0,6 %) (рис. 2).

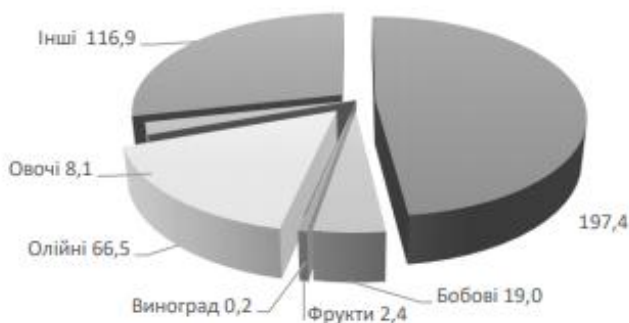

Рис.2. Площа органічних сільськогосподарських земель у розрізі за культурами, тис. га

Джерело: побудовано за даними³⁵⁶.

Така структура посівних площ не може забезпечити ефективне ведення органічного землеробства, чергування культур у сівозмінах, збереження родючості ґрунтів. Дана структура вирощування продукції характерна для ринку, що знаходиться на стадії становлення із нерозвиненим товарним асортиментом.

³⁵⁵Синякевич І. Екологізація розвитку: об'єктивна необхідність, методи, пріоритети / Синякевич І. // Економіка України. – 2004. – № 1. – С. 57–63.

³⁵⁶Матеріали Федерації органічного руху України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.organic.com.ua/> 2018.

Відповідно багато нішевих культур є перспективними для товаровиробників, особливо фермерських господарств. Відповідно до наявної структури посівних площ потребує трансформації і виробництво товарної органічної продукції. У структурі товарної органічної продукції виробництво продукції озимої пшениці складає 31 %, сояшнику – 27 %, кукурудзи на зерно – 19 %, тоді як сої – 5 %, а цукрових буряків лише 2 %. При цьому, у товарній органічній продукції повністю відсутній асортимент картоплі, овочів, фруктів та ягід. Окрім того, аналіз показує, що більшість виробленої товарної продукції реалізувалась як сировина, без відповідної переробки та формування додаткової доданої вартості. Щодо регіонального розподілу кількості підприємств, що пов'язують свій бізнес з органічним сектором, то слід відмітити їх концентрацію у Київській, Вінницькій та Львівській областях.

Водночас, незважаючи на переваги органічного землеробства, не всі сільськогосподарські підприємства можуть за рахунок власних потужностей (як виробничих, так і фінансових) здійснити перехід від традиційного виробництва до органічного. Зазначене підтверджується досвідом європейських країн³⁵⁷. Отже, органічне землеробство представляє собою значно складнішу систему й потребує зваженого підходу до впровадження.

У 2017 році зареєстровано Державний логотип України для органічної продукції; вперше зібрано офіційні дані щодо органічного виробництва. Офіс підтримки реформ при Міністерстві аграрної політики та продовольства України зібрав дані оперативного моніторингу про основні показники органічного сільського господарства серед органів сертифікації, які сертифікували органічне виробництво і торгівлю органічними продуктами в Україні відповідно до органічного законодавства ЄС. За цими даними станом на 31.12.2016 року:

- площа сільськогосподарських земель з органічним статусом становить 289 551 га,

³⁵⁷ Willer, H., Lernoud, J. (2017). *The World of Organic Agriculture. Statistics and Emerging Trends 2017*. Bio Suisse, FiBL, Germany. – <https://shop.fibl.org/CHen/mwdownloads/download/link/id/785/?ref=1> [21 04 2018].

- площа сільськогосподарських земель перехідного періоду – 91 622 га,
- загальна площа сільськогосподарських земель з органічним статусом та перехідного періоду – 381 173 га,
- частка органічних земель від загальної площі сільськогосподарських земель – 0,89%,
- загальна кількість операторів ринку – 426, в тому числі 294 сільськогосподарські виробники.

Більшість органічних операторів в Україні сертифіковані за органічним стандартом ЄС, що є еквівалентним Регламентом ЄС 834/2007 та 889/2008, що застосовуються як для експорту органічної продукції, так і на внутрішньому ринку. Українські органічні оператори також часто сертифіковані відповідно до Національної органічної програми США (NOP)³⁵⁸.

Як на внутрішньому ринку України органічним виробникам не дозволяє ефективно працювати недосконалість нормативно-правової бази та “псевдо-органічні” виробники, так і на зовнішньому ринку є певні перепони. Зокрема, в Євросоюзі діють Настанови щодо проведення додаткового офіційного контролю продукції, країною походження якої є Україна, Казахстан та Російська Федерація. Такі ж жорсткі регулювання діяли і в 2016-2017 роках.

З метою удосконалення засад правового регулювання органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції та адаптації вимог органічного законодавства до права ЄС, за підтримки громадського сектору та фахівців органічного ринку, органів виконачої влади був прийнятий новий Закон України “Про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції” (№ 2496-VIII, набрав чинності 02 серпня 2018 р., вступає в дію з 02 серпня 2019 р.).

У першу чергу в Законі враховані повною мірою директиви й регламенти ЄС, що дозволить адаптувати українське законодавство до європейського; удосконалено вимоги до виробництва, маркування та обігу органічної продукції; вилучено положення

³⁵⁸<http://www.dossier.org.ua/organichne-virobnictvo-ta-produkti-harchuvannya>

щодо оцінки придатності земель для виробництва органічної продукції, що суперечило міжнародній практиці; докорінно змінено принципи сертифікації виробництва; суттєво удосконалено вимоги до органів сертифікації, інспектора з органічного виробництва; конкретизовано відповідальність за порушення законодавства у сфері виробництва, обігу та маркування органічної продукції, як для виробників так і для органів сертифікації, тощо. Зокрема, введення в обіг або реалізація продукції без сертифіката, що засвідчує відповідність процесу виробництва продукції та/або її обігу вимогам законодавства у сфері органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції або вимогам законодавства держави походження такої продукції, тягнуть за собою накладення штрафу на юридичних осіб у розмірі восьми мінімальних заробітних плат, на фізичних осіб - підприємців - у розмірі п'яти мінімальних заробітних плат.

В даний час експерти робочої групи при Мінагрополітики з розробки законодавства в органічній сфері, до якої входять і фахівці Федерації органічного руху України, працюють над розробкою підзаконних актів, які необхідно прийняти вже протягом року з моменту набрання чинності Закону.

Окрім цього, в Державній цільовій Програмі розвитку села на період до 2015 р., що вже закінчила свою дію, було задекларовано довести обсяг частки органічної продукції у загальному обсязі валової продукції сільського господарства до 10 відсотків, чого, безумовно, досягнуто не було через відсутність підтримки галузі державою.

Ще одним документом, що акцентує увагу на органічному секторі, є Стратегія розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 р., схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України за №806-р. В стратегії серед пріоритетних напрямів досягнення стратегічних цілей вказано і забезпечення продовольчої безпеки держави шляхом сприяння розвитку органічного землеробства, насамперед в особистих селянських і середніх господарствах³⁵⁹.

Незважаючи на кризу та високі ціни, вітчизняний органічний ринок також зростає. Розвитку реалізації органічної продукції

³⁵⁹<http://www.organic.com.ua/uk/homepage/2010-01-26-13-42-29>

сприяло відкриття спеціалізованих магазинів та включення екологічно чистих продуктів харчування в асортимент вітчизняних супермаркетів. Отже, органічне землеробство в Україні має потенціал, до того ж, варто враховувати, що маржинальний дохід при виробництві органічних продуктів у декілька разів вищий, ніж при виробництві звичайних.

В Україні також є достатня кількість придатних для органічного агровиробництва земель. Тож не закріпитися на такому перспективному ринку було б для українських виробників стратегічною помилкою. З огляду на сусідство з ЄС, особливо привабливою є експортна орієнтованість ринку, адже Євросоюз є другим світовим ринком споживання органічної продукції, який до того ж розвивається швидкими темпами.

Про те, що органічний сектор і в Україні розвивається багатообіцяючими темпами, свідчать дані його зростання. За підрахунками аналітиків ринку, за останні сім років органічний ринок в Україні зріс у 29 разів. Однак, залишаються фактори, що уповільнюють цей процес. Серед них – зниження купівельної спроможності населення, нерозвинена законодавча база та недостатня інформованість як споживачів, так і виробників органічної продукції щодо особливостей її вирощування і продажу.

THE MISSION OF COOPERATIVES IN SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF RURAL AREAS

(Vitaly Zinovchuk)

The concept of cooperation and society

The use of “the concept of cooperation” is quite common in modern society and can have many areas of application, including those related to agriculture and rural life in general. As a rule, it is used without any special preconditions to indicate the collaboration, interaction or mutual assistance of individuals or organizations in any field of human activities. From such positions, cooperation can be regarded as an inalienable attribute of the society development, with the same age as human civilization. Therefore, it is impossible to accurately trace the chronology of the emergence and spread of this phenomenon.

It is important that cooperation, generally, emotionally carries in its meaning a certain positive charge as an antipode to confrontation, hostility, competition, etc. That is exactly the kind of cooperation between countries for the sake of peace, progress and political stability; or cooperation between the government and business for economic growth and prosperity of nations; or cooperation between citizens and/or their social groups in order to build a more just and high-moral society. Although joint actions and mutual assistance may also be aimed at achieving low and unworthy goals in politics, the economy, the social sphere, and attitude to the environment, however, in such cases, the concept of “cooperation” is usually not used.

Cooperation can exist at different organizational levels: cooperation between countries and their governments, cooperation between social groups, cooperation between economic subjects, cooperation between individuals, cooperation between heterogeneous entities (for example, between the government and professional organizations, or between companies and individuals). Cooperation may be informal (without legal registration of cooperation) or formal which stipulates the writing of agreements on cooperation. Depending on the awareness of the need for joint actions, the following types of cooperation are distinguished:

- *natural* – transformation of the personality's positive features, embodied in consciousness, into the group actions (for example, the help of strong to weaker, the care of society about persons with disabilities and aged people, the care of adults about the upbringing of the younger generation, the counteraction to antisocial challenges, etc.);

- *spontaneous* – unplanned and not declared in advance group actions of people who have to cooperate because of the extreme circumstances in which they have found themselves (flood- and firefighting, protecting from attackers, eliminating the consequences of natural and technogenic disasters, etc.);

- *traditional* – planned or anticipated group actions of people who knowingly and timely choose interaction as the most appropriate way to realize their economic and social interests, but does not provide for the establishment of individual requirements for participants of such actions (local self-government, public movements and socio-political events, organization of celebrations and ceremonies, landscaping, charity events, etc.; in agriculture – harvesting, grazing of cattle, organization of public pastures, coordinated application of plant protection products and carrying out of veterinary measures, joint construction, etc.);

- *contractual* – purposeful and clearly regulated interaction of individuals or organizations, which stipulates the qualification requirements for its participants, establishes the nature and procedure for acquiring and depriving of membership, individual rights and obligations of participants, the degree of their individual and consolidated responsibilities (public organizations, professional unions, political parties, business corporations, cooperatives and their associations).

It is worth emphasizing that cooperation is a social concept. It means, it is possible to cooperate always only with someone else. The presence of the counterparty in cooperative relations is obligatory. Consequently, the use of the term “cooperation” implies the existence of a social medium – a set of potential actors of interaction, carriers of certain interests during their whole living cycle – origin, support, development and implementation. From this point of view, cooperation

has been and remains a comprehensive concept as for the scope and range of coverage of potential participants, as well as universal in using various instruments to achieve its goals.

Case study 1

Chumaky (salt suppliers) as the first Ukrainian rural cooperators

The salt supply with the use of oxen was one of the earliest informal rural cooperation at the ethnical territory of Ukraine. It dates back to the time of Kievan Rus. In the XIV-XV centuries salt supply became one of the most important sources of earnings for a significant part of Ukrainians. In the Middle Ages, salt and fish were the most important subject of trade. The salt was taken from Crimea and Carpathian Region, and fish from the same Crimea or the rivers – Dnipro and Don. In addition, exports to Lithuania, Poland, Russia, and some other European countries expanded. The greatest development of this business reached the end of the XVIII - early XIX century.

The supply of salt was a dangerous and time-consuming process. It was almost impossible individually to overcome the long path that lay ahead, so efforts were united. It was easier to defend against the attacks of Tatars, wild beasts and robbers. In addition, this activity was not available to every peasant or Cossack from an economic point of view. After all, this case needed a cart and a pair of strong oxen, which were at a high price. The relations between salt suppliers created a peculiar code of norms and rules of interaction. They regulated the relations between the participants of the campaigns, which contributed to the fact that everyone felt part of the community, counted on support and provided it as needed. In their minds, certain features were formed – responsibility, honesty, respect for older and more experienced colleagues, and others.

In the 60's and 90's of the XIX century, a more profitable mode of transport – the railway – began to develop. This fact contributed to the decline of the traditional salt supply. However, it played a role in understanding the organized interaction of peasants and transformed into other forms of their future cooperation³⁶⁰.

However, from a certain point in time, the phenomenon of cooperation was determined with a larger professional orientation, which involves the use of relatively clear characteristics that distinguish

³⁶⁰

Source: <https://etnoxata.com.ua/statti/traditsiji/rol-chumatstva-v-sotsialno-kulturnomu-rozvitku-ukrajini/>

it from other manifestations of human activities. In particular, in the broad sense, *cooperation is considered a voluntary association of individuals or/and legal entities for joint activities in pursuit of certain goals on basis of common interests, partnership, mutual assistance and democratic governance*. In this context, the concept of cooperation is used relatively recently – approximately from the first half of the nineteenth century. Despite the diversity and dynamism of its forms and the unlimited scope of the use, cooperation as a concept does not change with time its content and does not cause any special discussions about its interpretation.

The importance of the professional application of the cooperation concept is gradually increasing. However, there are not always well-founded cases of the using synonyms of such notions as “cooperation”, “co-operation”, “cooperative”, “cooperative system”, “cooperative movement”, etc. On the one hand, the tendency of the conceptual apparatus expansion within the cooperative problem is positive, but on the other – the problems of definitions and logical construction of the hierarchy for the relevant notions, as well as their exact and well-founded use, are becoming more actual. This is also required by the interdisciplinary nature of the cooperation concept, when, sharing in general the its definition and interpretation of essence, representatives of various branches of science must coordinate their views on cooperation as a subject for their creative search.

Often, a group of potential cooperators seeking to meet their interests is formed in the economic sphere. This is due to the fact that cooperation provides the organizational beginning, which is the antipode to chaotic, uncontrollable and inappropriate use of efforts and resources, or as a means of achieving such economic goals that, in the absence of joint action, were considered as unattainable. Cooperation involves the emergence of new, more complex, and eventually more advanced economic relations. It is associated with the reasonability of establishing a special economic order, which ensures the achievement of a certain result only or faster through group actions. The economic interest is necessarily the basis of these actions. Therefore, cooperation, above all, is a type of economic organization.

In the entire history, an uncountable number of attempts to create organizations based on mutual assistance and mutually

beneficial cooperation, including in agriculture, have been made. But a great number of cooperatives disappeared as quickly as they appeared. Their viability was demonstrated and proved only by those of them, which, during their creation and in their further activities, used certain rules. Violation or even neglect of these rules did not always unequivocally lead to the collapse of the organization, although such punishment for those who stumbled stubbornly turned into a pattern. But the critical point is, ignoring the cooperative principles is fraught with the degeneration of the cooperative organization, that is, the loss of the attractive opportunities for which it was created. That is why, at a certain stage in the development of cooperation, cooperative scholars and practical cooperators, abstracting from the insignificant and secondary, singled out these rules, called them *the cooperative principles*, proved their evolutionary nature and the extreme need to observe them. They include: 1) open and voluntary membership; 2) democratic member control; 3) members' economic participation; 4) autonomy and independence; 5) education, training and information; 6) cooperation among cooperatives; 7) concern for community.

The agricultural and other *rural cooperatives* are the most common type of cooperative organization in the World. They play an important role in addressing the global food problem, strongly support rural communities, provide employment and incomes of the rural population, and become the primary structure of a civil society. Protecting, first of all, the small producers, agricultural cooperatives give them access to modern technologies of production, processing and marketing of their products, turning them into equal participants in market processes, resistant to turbulent changes and challenges of an aggressive competitive environment. In countries with a developed market system, agricultural cooperatives have turned into powerful and competitive structures of modern agribusiness. Their social and economic mission is recognized as fully relevant to the concept of sustainable development of society.

Cooperatives in Ukrainian agribusiness

In Ukraine, the cooperation of agricultural producers, primarily those who operate on a family basis, has been recognized as irreversible and objectively necessary for completing the market transformation of

the agrarian sector of the national economy. Its goal, along with guaranteeing the country's food security, is to ensure evolutionary integration into the world economic space, access to highly competitive foreign markets and gain a decent place in the international division of labor corresponding to the agricultural potential of our country. Agricultural cooperation is also seen as an instrument of economic and social self-defense of rural population, a school of democracy and a vector for building a civil society. The development of cooperation should be devoid of political color, to unite, but not divide people, to serve human values and to strengthen the economic sovereignty of our state.

In accordance with the Law of Ukraine "On Agricultural Cooperation" (1997) the Western type market-oriented cooperatives in Ukraine are defined as servicing cooperatives, though in fact they comprise marketing, purchasing, input supply, service, processing cooperatives and some others. Their special feature lies in the fact that they are set up not for manufacturing the agricultural produce but for providing agricultural producers with services which are linked with their main line of business. The creation of the legal framework for developing the cooperation was welcomed by Ukrainian agrarians, private farmers in particular. The parallels between developing farm cooperation in Western countries and Ukraine were actively drawn. The historic experience of Ukrainian cooperatives which had existed before the forced collectivization was addressed to as well. Many international projects of technical assistance for those who were entering the Ukrainian cooperative movement had been started.

The development of agricultural cooperation in Ukraine cannot be considered out of the context of profound transformations which take place in the agrarian sector. On the one hand, the existence of the so-called "critical mass" of independent agricultural producers who can potentially count on getting the synergetic effect of the group interaction might be a favorable prerequisite. According to official estimations Ukraine has about 40 thousand private farmers and about 4.0 million small family plots. The Ukrainian agrarians are participating in cooperative movement because of the necessity to resist the uncontrolled expansion of intermediary (speculative) business as well as ever-increasing aggressive competition on the part of agriholdings.

POKROVA: a pioneer of Ukrainian cooperative dairy sector

After the collapse of the system of collective farming, the Ukrainian dairy sector suffered a significant decline. Unfavorable demographic processes in the countryside, a significant reduction in livestock, degradation of the mix fodder industry, problems with animal breeding, unsuccessful privatization of the processing industry have led to crisis phenomena that have become a national scale threat. That is why the government has for many years been resorting to regulatory measures for supporting the dairy sector, among which the growing importance of motivating the development of dairy market-oriented cooperatives. On the background of rather modest results in this direction, every successful example is worth attention.

The precedent of a successful dairy cooperative of family farms was created in the Brody district of Lviv Oblast (Zabolotivska United Territorial Community). In order to develop milk production in the private sector, its collection, processing and marketing, in 2010 22 local farmers decided to unite their efforts in post-production (market) activities. For this purpose, already next year they registered the agricultural marketing cooperative "Pokrova". In this case, they were provided with technical (advisory) assistance, and received small individual interest-free loans of the Canadian International Development Agency (CIDA). Continuous advisory support for this startup was assumed by the Lviv Agricultural Extension Service.

The creation of a cooperative was the impetus for the revival of the dairy sector in the region. In particular, now the owners of about 250 family farms from the 10 surrounding communities are the members of the cooperative. There was an opportunity to increase the number of animals in the farms. Public cultural pastures are created. The modern equipment for farms, reception and cooling of milk has been received. New milk tank-transporter has been bought. Retail stores opened in the village and in the district center. The level of sanitary control of raw milk and final products quality was significantly arisen. As a social investment, a boiler for kindergarten has been purchased. Considerable attention is paid to environmental protection, especially in the process of utilization of manure. The Canadian standardization of animal health has been introduced. People are settled in the empty houses left before. In the surrounding villages there appeared more young people who would like to work over there³⁶¹.

However, the new Ukrainian cooperatives are still very weak economically. Quite often producers start their joint actions on setting

³⁶¹ Source: <https://zik.ua/news/>

up their cooperative enterprise without any clearly formulated idea, simple business plan, resources and management skills necessary for such a business. They intuitively feel that the cooperation is appropriative but they have no idea how to put their initiative into practice. That is why a great number of Ukraine's new cooperatives are registered only, others are dragging out a problematic existence, and some of them are violating the fundamental cooperative principles, thus turning into pseudocooperatives or even adapting to shadow business.

Despite these negative moments, in the country there is a steady increase in the understanding that agricultural cooperatives are an inherent part of a market economy and a democratic society. There are several facts that support this idea. Firstly, promoting the development of agricultural cooperation is foreseen by the Coalition Agreement (2014) of the majority in the Ukrainian Parliament, which is increasingly and essentially considering issues concerning assistance to private farmers and their cooperatives.

Secondly, the Cabinet of Ministers of Ukraine approved the Concept for the Development of Private Farms and Agricultural Cooperatives for 2018-2020 which specifies measures to strengthen the cooperative movement in the agricultural sector. For the implementation of this concept, for the first year, an unprecedented level of state financial assistance has been allocated to private farmers. The government is actively working on creating an effective mechanism for allocating these funds and monitoring the effectiveness of their use. Thirdly, in accordance with the adopted legislative documents, the government is trying to increase the number of registered private farmers (as legal entities) and motivate them to create their own structures for the marketing of products. To this end, there is an intention to introduce certain restrictions for processors on the purchase of some types of raw products (starting with milk) directly from individuals. It is anticipated that such a policy will have a positive impact on the quality of agricultural raw materials that will be marketed.

The last but not least, the involvement of rural communities into the cooperative movement could be considered another marked achievement in the development of farm cooperation. The above

communities are the most important social institute in the rural life which greatly influences the cooperation movement. Under the pressure of current conditions caused by certain destructive processes in the agrarian sector, unfavorable demographic situation and social indifference of the rural population, community-based cooperatives are the most promising instrument of rural development as a whole.

The ever increasing communicative possibilities of the civil society might become a prerequisite and a social environment for the development of agricultural cooperation. These include increasing the number of foreign trips for rural youth, the spread of modern media and media, and open access to the study of foreign experience. The course on agricultural cooperation is taught at Ukrainian universities. More and more research projects are joining the study of common developmental issues.

The unique role of agricultural cooperatives in a market economic system is worldwidely confirmed. Their distribution is connected with achieving synergistic effect of agricultural producers' joint actions. This effect finds its expression in the confrontation to unproductive (speculative) business intermediaries, profit opportunities not only in agriculture but also due participation in the creation of value added produce and large scale business transactions including involving into international markets, access to services at cost, use of professional management, coordination and division of risk. In addition to these purely economic factors of group activities motivation, cooperatives conduct an important social mission, and recently have notably strengthened their environmental orientation.

Agricultural cooperatives are gradually spreading in agriculture of Ukraine. They have not yet played a significant role in gross agricultural production, providing rural employment and the formation of state budget. However, taking into consideration the current organizational structure of Ukrainian agriculture and fact of dominating role of small producers, the need of cooperative development becomes increasingly obvious. Under such conditions it is very important to direct growing wave of cooperative studies on such methodological interpretation of the essence of cooperatives which has positioned them as business organizations (enterprises or companies) of a special economic nature,

an inherent part of the market economy and an important institution of a democratic society.

New cooperatives in rural areas: Lessons for Ukraine

For the recent decades, in some countries, mostly developed, new cooperatives began to emerge, whose activities are closely aligned with the objectives of sustainable rural development. For Ukraine, with rare exceptions, this is still *a terra incognita*, although the need to initiate similar trends in the development of the cooperative movement is obvious and indisputable. Therefore, we will try to at least partially summarize some information about this foreign experience and thus attempt to direct a scientific search in the appropriate direction.

It is worthwhile starting with the allocation of the main areas of application of the cooperative concept in the latest approaches to ensuring sustainable development in the countryside. The first is the sphere of ecological interests. The possibilities of cooperation here are connected with rational and efficient use of various resources, first of all natural ones. This is achieved due to the openness of cooperative organizations, strengthening of mutual control, close interaction with local communities. The ecological direction also includes a growing number of local initiatives aimed at the development of alternative energy sources, primarily of local origin. And finally, cooperative initiatives related to the production, processing and marketing of organic products are becoming increasingly popular. Although in the ecological sphere the newly created cooperatives, so-called "green cooperatives", are attracting the most attention, however no acting cooperative of the traditional specialization seeks to avoid environmental risks and to neglect environmental requirements in their activities. Although environmental cooperatives are also associated with agribusiness, the ecological dominance in their activities significantly prevails.

Case study 3

Organic Meadow Co-operative (Guelph, Ontario, Canada)

The co-operative provides unique opportunity for Ontario farmers to collectively store, process and market organically grown products. To date, Organic Meadow is one of the most successful organic farmers' co-operatives in

Canada, with over 160 members including over 100 family farms. It was started as a small group of organic grain farmers in 1989 developing a market and access to international markets has grown to include a full line of organic milk, dairy products, eggs and grains. The Co-operative owns Organic Meadow Inc., a fluid milk processing plant in Guelph, as well as several co-packing partnerships for other organic dairy products and frozen vegetables all marketed under the Organic Meadow brand.

In the early 1990s when the organic industry wasn't as mainstream, Organic Meadow had a very unique position and took on the administration role for the segregation of organic milk, and matching the supply and demand for this product to fill consumer demand. And only few years ago the Dairy Farmers of Ontario (regulatory organization representing over 4,000 dairy farmers) took over the administration of organic milk as part of their overall obligations under the Milk Act. Organic Meadow basically produces every dairy product with any popularity either in their plant or co-packed with other partners. Being the "first in" brand has allowed Organic Meadow to become a national entity, with products in stores from Newfoundland to British Columbia. As a producer owned co-operative owning its own dairy processing facility and brand, the co-operative and its members are well positioned for the future.

The cooperative requires strict adherence of ecological standards. For milk production: all animals over 6 months of age must be pastured; dairy cows must be fed a pasture based diet in season; dairy cows must have outdoor access year round; before being eligible to ship organic milk, a dairy herd must be fed a transition ration including organic feed for 12 months; certified organic dairy cows must eat a ration consisting of 100 % organic feed. For grain production: no use of synthetic sprays (herbicides, insecticides and fungicides) or synthetic fertilizers for 36 months prior to harvest; no GMO or treated seed planted for 36 months; when certified organic, organic seed must be used if available; a diversified crop rotation and soil conservation practices are required; accurate records of field activities, custom equipment cleaning, storage and sales are required. For egg production and chicken rising: producers must purchase certified organic pullets; hens and pullets must be fed 100 % organic feed; hens are free run, with 2 ft² per bird of indoor space required; the use of antibiotics or synthetic hormones is prohibited; there must be a nest for every 8 hens and a rooster for every 50; all hens must have access to pasture in season³⁶².

³⁶²Source: <https://fmc-gac.com/business-structures-agreements/organic-meadow-co-operative/>

The next sphere of cooperative activities of rural population covers development of non-agricultural entrepreneurship on the basis of use of local opportunities. The key tasks to be taken include the creation of new jobs, the increase of incomes of the rural population, the development of "grass-roots" initiatives. The participation of local people in the implementation of economic and social projects requires relevant knowledge, training, experience, etc. Consequently, an important positive feature of this scenario involves the accumulation of social capital of local communities. This in the conditions of modern Ukraine could contribute to reduction of rural poverty and, ultimately, to improve the quality of life in the countryside.

One more promising sphere of development of rural inhabitants' interaction concerns the provision of access to the modern social goods and support for the development of social infrastructure in the countryside. Such a mission makes rural life more attractive and comfortable, promotes the interest of young people to work in agriculture, and also ensures the harmonious personal development and satisfaction of its most sophisticated needs and tastes. The concept of cooperation gradually finds fertile soil in the field of health care, education, culture, construction, banking, retailing, tourism, recreation and many others.

Conclusions

Our state is gradually leaving those functions in agriculture and rural areas as a whole, which do not belong to the state in the countries with a developed market economy and a democratic society. But these functions do not disappear, they only transform or go to other executors. In such a situation, it is in the interests of rural residents to unite their own efforts, with the support of the government and under its patronage, in order to meet their economic and social needs for improving the quality of life, assurance of control and the irreversibility of the desired transformations. It is not expected that the process of reorganization of rural life will be simple and fast. However, the government and society do a lot to successfully complete the reforms that were initiated. In particular, decentralization of economic power, the rise of the role of local self-government, and the provision of increasing powers to rural communities take place on a country-wide

scale. This creates an objective need to strengthen the organized interaction and mutual assistance of rural people. That is why the concept of cooperation has a special perspective in ensuring sustainable development of rural areas.

РОЗДІЛ 4

ГЛОБАЛЬНІ ЦІЛІ ТА МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СТАЛОГО СІЛЬСЬКОГО РОЗВИТКУ

СТАЛИЙ РОЗВИТОК СІЛЬСЬКИХ ГРОМАД: УКРАЇНСЬКІ РЕАЛІЇ ТА ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ПРИКЛАД

(Тетяна Зінчук)

Роль об'єднаних територіальних громад (ОТГ) в період реформ децентралізації влади особливо активізувалася з огляду на економічні, соціальні та екологічні виклики, які є найвідчутнішими у процесах життєдіяльності сільських територій. Соціально-економічна ситуація на сільських територіях залишається несприятливою, про що свідчать такі факти: *по-перше*, високий рівень депопуляції населення і переважання у віковій структурі осіб старше 60-и років, розповсюдження бідності і безробіття; *по-друге*, низький рівень фінансової підтримки непрацездатного населення; *по-третє*, дефіцит фінансових ресурсів для розвитку малого та середнього агробізнесу і несільськогосподарського підприємництва; *по-четверте*, гальмування процесів впровадження і розповсюдження новітніх ідей, знань, технологій у виробничій та невиробничій сферах; *по-п'яте*, втрачання природної, культурної та духовної спадщини села.

За результатами статистичної аналітики 2017 р., у сільській місцевості проживало понад 13 084 тис. чол. населення, з них 2 402 тис. осіб у віці від 60 до 80-ти років та 645 710 особи старше 80-ти річного віку. У структурі населення 23,3% припадає на вікову категорію 60 і старше років і 17,4% - 65 і старше³⁶³. Середня тривалість життя у сільській місцевості становить 70,59 років, у т.ч. чоловіків – 65,5 років, жінок – 76 років³⁶⁴. Значення наведених показників значно нижче порівняно з населенням, що проживає у

³⁶³ За даними Державної служба статистики України, http://database.ukrcensus.gov.ua/PXWEB2007/ukr/publ_new1/2018/zb_dy_2017.pdf, сс. 26, 28, 32.

³⁶⁴ Там само, с. 53.

містах, і ще відчутно нижче, ніж у європейських країнах. Рівень доходу на одну особу населення в секторі домогосподарств на 23% нижче від мінімального прожиткового мінімуму, а рівень безробіття у 1,7 рази перевищує аналогічний у містах. Відповідно до оцінки умов життя “бідні” сільські домогосподарства сягають 39%, а міські – 17% від загальної кількості домогосподарств³⁶⁵. Враховуючи, що сільські території займають особливе місце в стратегії розвитку національної економіки, оскільки на них припадає 90% площі і третина усього населення, наведені дані спонукають до перегляду традиційних підходів щодо політики сільського розвитку у бік посилення організаційної та соціально-економічної місії ОТГ.

В процесі реформування політики сільського розвитку за період 2016-2018 рр. кількість ОТГ зросла з 93 у 2016 р. до 458 у 2018 р.³⁶⁶, що свідчить про певні прогресивні кількісні зрушення у цьому напрямку. Розміщення ОТГ по території України є дещо нерівномірним. Найактивніше ці процеси відбуваються у таких областях, як Дніпропетровська, Житомирська, Тернопільська, Хмельницька; повільні темпи утворення ОТГ характерні у Закарпатській та Київській областях. Відповідно до Закону України “Про добровільне об’єднання територіальних громад” передбачено форми державної підтримки (Стаття 9) у вигляді інформаційно-просвітницької, організаційно-методичної та фінансової допомоги. Держава здійснює фінансову підтримку ОТГ через надання фінансових ресурсів у вигляді субвенцій на формування відповідної інфраструктури згідно з планом соціально-економічного розвитку (Стаття 10). Сплата податків підприємствами та фізичними особами безпосередньо відбувається в місці здійснення діяльності, а не за місцем реєстрації, що має позитивний вплив на розвиток сільських територій³⁶⁷. Бюджетним кодексом передбачено джерела

³⁶⁵ [http://minagro.gov.ua/system/files/Єдина комплексна стратегія розвитку сільського господарства та сільських територій на 2015-2020.pdf](http://minagro.gov.ua/system/files/Єдина_комплексна_стратегія_розвитку_сільського_господарства_та_сільських_територій_на_2015-2020.pdf), с.19.

³⁶⁶ Демографічний паспорт – Україна, http://database.ukrcensus.gov.ua/MULT/Dialog/statfile_c_files/pasport.files/pasport/00_uk.htm#0101.

³⁶⁷ Закон України “Про добровільне об’єднання територіальних громад”, <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/157-19>.

надходжень та механізми формування бюджетів ОТГ, які формуються у відповідності до Закону та Перспективного плану, що певним чином стимулює розвиток сільських територій.

Отже, фактично всі основні види видатків за напрямками: освіта, охорона здоров'я, соціальний захист та соціальне забезпечення (включаючи пільги, субсидії, компенсації проїзду та інші виплати на будівництво і реконструкцію житла), культура та спорт повністю покладаються на бюджети ОТГ, які створюються у відповідності до Закону та Перспективного плану³⁶⁸. Це ще раз підтверджує необхідність розгортання процесу зі створення ОТГ, ключовою метою яких є забезпечення соціально-економічної ефективності сільських територій.

Однією із проблем реалізації нових функцій та можливостей ОТГ є переважання на сільських територіях індустріального типу аграрного виробництва. В результаті поширеної діяльності аграрних холдингів та їх негативного впливу на сучасний екологічний стан, поступово втрачається біорізноманіття, порушується стан сільських ландшафтів, водних і земельних ресурсів. Відмічаються такі явища, як масова вирубка лісів, надмірна експлуатація та хімізація орних земель, зменшується площа та знижується рівень родючості чорноземних масивів, забруднюються водні джерела й вичерпуються резерви національного природокористування.

За підсумками 2017 р., площа земель в обробітку ТОП-10 агрохолдингами сягала майже 6 млн га. Ключовими лідерами земельного банку залишаються “Кернел” (600 тис га), UkrLandFarming (570 тис. га), “Агропросперис” (NCH Capital), 410 тис. га та інші. Найбільша кількість агрохолдингів зосереджена у Київській (32), Чернігівській (28) та Полтавській (26) областях³⁶⁹. Напрями здійснення агроторговельної політики з боку агрохолдингів безпосередньо знаходяться у площині ймовірності виникнення ризиків на сільських територіях. Зокрема, це – екологічні (забруднення навколишнього середовища, викиди

³⁶⁸ Кавунець А., Дорох В. *Особливості об'єднання територіальних громад в Україні (регіональний аспект)*, видання друге, доповнене, <http://sq.vn.ua/wp-content/uploads/2017/06/Knyga-new.pdf>, с. 31.

³⁶⁹ *Топ-10 агрохолдингів*, <http://agroportal.ua>.

парникових газів, забруднення водних і земельних ресурсів, тощо); соціальні (порушення прав людини та верховенства закону, низький рівень соціальної захищеності зайнятих в процесі виробництва) тощо.

Політика попередніх урядів у сфері розвитку сільських територій спрямовувалася на пріоритетність заходів зі стимулювання та підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва, ігноруючи таку складову, як добробут сільського населення та якість життя. Сучасна парадигма в економічному напрямі і забезпеченні життєдіяльності сільських територій базується на основних засадах політики сталого розвитку, що має відповідати Глобальним Цілям сталого розвитку. Таким чином, стратегічні завдання з вирішення проблем функціонування сільських територій повинні нівелювати негативні впливи від діяльності бізнес-структур в аграрному секторі.

Дефініція “сталий розвиток” тлумачиться Міжнародною Комісією з навколишнього середовища і розвитку (WCED) у такій редакції: *сталий розвиток – це такий розвиток суспільства, який задовольняє потреби теперішніх поколінь, не ставлячи під загрозу здатність прийдешніх поколінь задовольняти свої власні потреби*. Сталість – це спроможність генерації залишити після себе стільки капіталу, скільки було успадковано³⁷⁰.

Сталий розвиток сільських громад можна визначити як сукупність дій і заходів, механізмів та інституційних, організаційно-економічних та фінансових важелів впливу на досягнення основних цілей розвитку сільської економіки. Відповідно визначеним 17-и цілям сталого розвитку³⁷¹, яких дотримуються всі країни світу, формуються й цілі розвитку сільських територій, засновані на соціальній згуртованості та соціальній відповідальності. Із зазначених цілей на основі результатів аналізу доцільно виділити ТОП–5, які безпосередньо формують політику сталого розвитку за участю і на основі згуртованості ОТГ (табл.1).

³⁷⁰ *Report of the World Commission on Environment and Development - Our Common Future*, <https://sustainabledevelopment.un.org/milestones/wced>.

³⁷¹³⁷¹ *Цілі сталого розвитку 2016-2030*, <http://www.un.org.ua/ua/tsili-rozvytku-tysiacholitia/tsili-staloho-rozvytku>.

Таблиця 1

ТОП–5 цілей сталого розвитку сільських громад

Ціль	Теоретично-прикладні проблеми реалізації
Ціль 1. Подолання бідності	<ul style="list-style-type: none"> – дефініція не зазначена як економічна категорія; – відсутність критеріїв ідентифікації; – невизначеність параметрів віднесення сільського населення до середнього класу.
Ціль 5. Гендерна рівність	<ul style="list-style-type: none"> – уповільненість подолання стереотипів щодо ролі та функцій жінки в сільському соціумі; – існування “скляної стелі” у кар’єрному зростанні; – меншість у представництві влади;
Ціль 7. Використання відновлювальних джерел енергії	<ul style="list-style-type: none"> – низький рівень диверсифікації сільської економіки; – ігнорування екологічних вимог у сільськогосподарському виробництві; – недосконале нормативно-правове забезпечення; – недостатній рівень стимулювання держави щодо використання ВДЕ на сільських територіях; – відсутність фінансових ресурсів; – незначна частка інвестицій в сферу відновлювальної енергетики; – проблеми логістичного забезпечення розвитку відновлювальної енергетики;
Ціль 8. Гідні робочі місця та економічне зростання	<ul style="list-style-type: none"> – диспропорції у регіональному розвитку; – слабкий рівень співпраці між роботодавцями, представниками сільських громад та урядом; – недотримання принципів соціальної справедливості; – нерозвиненість підприємницької несільськогосподарської діяльності; – інноваційна відсталість фермерського господарювання та інших форм малого і середнього аграрного бізнесу; – соціальна невідповідальність аграрних корпоративних бізнес-структур.
Ціль 15. Забезпечення життя на землі	<ul style="list-style-type: none"> – нехтування екологічними та санітарними нормами і стандартами в природоохоронній діяльності.

Водночас, за рядом причин процес реалізації цілей затягується в часі та вимагає конкретного комплексу заходів з розвитку сільських територій. З огляду на ймовірність виникнення ризиків та глобальні виклики, які вони провокують, головні завдання ОТГ полягають у досягненні найефективнішого використання природоресурсного потенціалу, у т.ч. земельного, людського, фінансового, соціального з мінімальними втратами для навколишнього природного середовища, а також посиленні вимог щодо соціальної відповідальності бізнес-структур. Важливим чинником, який забезпечує стратегічний розвиток сільських територій є співробітництво сільських громад. Співробітництво дає можливість громадам економити ресурси, підвищувати ефективність їх використання. Кінцева мета такого співробітництва – підвищення якості послуг для населення громад. Також згуртованість довкола розвитку своїх громад, як свідчить досвід, приваблює інвестиції у сільську економіку. Тим більше, що держава надає фінансову підтримку у формі субвенцій місцевим бюджетам суб'єктів співробітництва у пріоритетних сферах державної політики.

Співробітництво, або згуртування сільських громад відповідно до Закону України “Про співробітництво територіальних громад” здійснюється у формах:

- делегування одному із суб'єктів співробітництва іншими суб'єктами співробітництва виконання одного чи кількох завдань з передачею йому відповідних ресурсів;
- реалізації спільних проектів, що передбачає координацію діяльності суб'єктів співробітництва та акумулювання ними на визначений період ресурсів з метою спільного здійснення відповідних заходів;
- спільного фінансування (утримання) суб'єктами співробітництва підприємств, установ та організацій комунальної форми власності - інфраструктурних об'єктів;
- утворення суб'єктами співробітництва спільних комунальних підприємств, установ та організацій - спільних інфраструктурних об'єктів;

- утворення суб'єктами співробітництва спільного органу управління для спільного виконання визначених законом повноважень³⁷².

Враховуючи обов'язковість виконання зобов'язань України в контексті Угоди про Асоціацію між Україною та ЄС (Стаття 13 Торгівля і сталий розвиток), посилюється співробітництво з є країнами ЄС у напрямку дотримання принципів сталого розвитку, які доцільно розглядати з позиції розвитку сільських територій.

В ЄС розроблена та реалізується Стратегія EU – 2020, цілі якої відображають завдання сталого розвитку та частково застосовуються у політиці сільського розвитку. Зокрема, це такі: скорочення викидів парникових газів не менш ніж на 20%, збільшення питомої ваги відновлюваних джерел енергії в кінцевому енергоспоживанні до 20%, інклюзивне зростання, пов'язане із необхідністю збільшити відсоток працевлаштованого населення до 75%, скоротити кількість тих, хто існує на межі бідності, принаймні на 20 млн. осіб.

Усі країни-члени ЄС втягнуті у так званий “магічний шестикутник”, зміст якого наповнений завданнями: 1) повної зайнятості; 2) стабільності грошової одиниці; 3) збалансованості платіжного балансу; 4) економічного зростання; 5) справедливого розподілу доходів та майна у суспільстві; 6) збереженню навколишнього середовища. Так, у національній стратегії Німеччини визначені основні складові, які відповідають загальній європейській стратегії: – рівноправність поколінь; – якість життя; – соціальна згуртованість; – міжнародна відповідальність.

В залежності від рівня розвиненості громадянського суспільства, його свідомості, культури, соціальної орієнтованості, поважання прав людини досягається можливість вирішення конкретних проблем сталого розвитку. За таких умов громадяни беруть на себе відповідальність за спільне благо, що закладено в основу інклюзивного економічного зростання.

За європейським підходом в основу сталого розвитку громадянського суспільства покладено принцип інклюзії. Тобто, це

³⁷²Закон України “Про співробітництво територіальних громад”, <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1508-18>.

сукупність організаційних зусиль, практичних навичок і досягнень різноманітних груп людей, або окремих осіб, які мають різний економічний і соціально-культурний рівень (національне походження, вік, раса та етнічність, релігія / віра, стать, сімейний стан та соціально-економічний статус, рівень освіти та кваліфікації, виробничий досвід) та, водночас. справедливий і однаковий доступ до суспільних благ. Отже, йдеться про розширення можливостей для людей шляхом поваги та оцінки того, що робить їх різними. В управлінні різноманіттям метою є створення виробничого середовища, в якому кожен працівник відчуває себе цінним і шанованим та здатний служити компанії завдяки використанню його унікальних здібностей. Досить розповсюдженими є приклади з досвіду окремих країн-членів ЄС щодо політики розвитку сільських територій на засадах сталості та посиленні ролі громадянськості, яка регулюється Законодавством ЄС на період 2014-2020 рр. Це основні положення Європейської Ради і парламенту щодо:

- встановлення загальних положень Європейського фонду Регіонального розвитку, Європейського Соціального Фонду, Фонду Згуртовання, Європейського Аграрного Фонду, Фонду розвитку сільських районів тощо (*регулювання (ЄС) No 1303/2013 Європейського Парламенту і Ради*);
- підтримка розвитку сільських районів Європейським Аграрним Фондом (*Регулювання (ЄС) No 1305/2013 Європейського Парламенту і Ради*);
- фінансування, управління та моніторинг Спільної аграрної політики ЄС (САП ЄС), (*Регулювання (ЄС) No 1306/2013 Європейського Парламенту і Ради*);
- встановлення певних перехідних положень щодо підтримки розвитку сільських районів Європейським Аграрним Фондом (*Регулювання (ЄС) No 1310/2013 Європейського Парламенту і Ради*)³⁷³.

³⁷³Європейський досвід законодавчого регулювання державної підтримки та розвитку сільських населених пунктів, <http://parlament.org.ua/wp-content/uploads/2016/12/Infodovidka-YEvropejskyj-dosvid-zakonodavchogo-regulyuvannya-derzhavnoyi-pidtrymky-ta-rozvytku-sil'skyh-naselenyh-punktiv.pdf>, с. 4.

Кожна країна-член Євросоюзу, має програму розвитку сільських територій, у якій відображено загальні положення політики сільського розвитку ЄС на 2014-2020 рр.³⁷⁴.

Зокрема, в Бельгії реалізується дві програми регіонального розвитку: 1) програма розвитку сільських територій Фландрії та 2) програма розвитку сільських територій Валлонії під егідою Департаменту сільського господарства та рибальства Бельгії. Обсяг фінансування складає відповідно 916 та 650 млн євро.

Головними стратегічними цілями програми у першому випадку є такі, як: інвестування молодих фермерів, інвестиції в інновації та освіту; фокусування на підвищенні життєздатності і стійкості сільськогосподарського сектору як в економічному, так і в екологічному напрямках, підтримка 3 тис. інвестиційних проєктів, пов'язаних з охороною довкілля та змінами клімату, 6 тис. – спрямованих на підвищення енергоефективності, 5 тис. – на скорочення викидів парникових газів; підвищення якості і життєдіяльності сільської місцевості. У другому випадку передбачено такі заходи: збереження навколишнього природного середовища (20% сільськогосподарських земель призначені для стимулювання біорізноманіття, 16% – для покращення управління водними ресурсами, 14% – для покращення продуктивності); інвестиційна підтримка 40% фермерських господарств, орієнтація на диверсифікацію, інновації та підвищення ефективності використання ресурсного потенціалу; покращення якості надання послуг на сільських територіях для 20% сільського населення.

У Болгарії за підтримки Державного фонду сільського господарства здійснюється програма підвищення конкурентоспроможності та збалансованого розвитку агропродовольчого та лісового господарства. В рамках заходів майже 500 агрохолдингів і близько 120 компаній лісгосподарського комплексу, а також 4 тис. малих ферм отримають інвестиційну і фінансову підтримку, для 1630 молодих фермерів передбачено допомогу на розвиток власного бізнесу. В програмі також виокремлені напрями щодо охорони і збалансованого управління екосистемами, підвищення

³⁷⁴Там само, с.5-14.

ефективності використання природних ресурсів і адаптація до змін клімату, соціально-економічний розвиток сільських районів (більш, ніж 4 тис. 200 робочих місць створюватиметься за рахунок диверсифікації та розвитку малих підприємств, 600 робочих місць – за рахунок реалізації місцевої стратегії LEADER (для третини сільського населення відбудеться підвищення якості інфраструктурних послуг).

За подібними пріоритетами розвитку сільських територій прямує й Польща. Із найхарактерніших рис національної програми Міністерства сільського господарства і розвитку села, слід виділити такі: модернізація фермерських господарств, підтримка молодих фермерів, інвестиції у знання та інновації, збалансоване управління природними ресурсами, створення 22 тис. нових робочих місць, збалансований територіальний розвиток сільської економіки і громад. Бюджет фінансування складає більш, ніж 13 млрд євро, з яких майже 9 млрд євро виділяється з бюджету ЄС. Протягом останніх років у Польщі відбувається постійний процес переїзду населення великих міст до сіл, які розташовані у приміській території.

Румунія, як країна-член ЄС з 2007 р., має свої перспективи відродження сільських територій, які зводяться до модернізації 3 тис. 400 ферм і сільськогосподарських кооперативів, підтримки розвитку 30 тис. малих ферм, виділення фінансової допомоги більш, ніж 9 тис. 400 молодим фермерам, охороні навколишнього середовища та протистоянням змінам клімату, економічного розвитку на основі створення 3 тис. несільськогосподарських підприємств та 27 тис. нових робочих місць, підвищення якості життя у румунських селах. За сприянням Міністерства сільського господарства і розвитку сільських районів Румунії обсяг бюджетування національної програми розвитку сільських територій сягатиме 95 млрд євро, з яких – 81 млрд євро виділятиметься з бюджету ЄС.

Програмою розвитку сільських територій Франції за підтримки Міністерства сільського господарства, продовольства та лісового господарства передбачено такі стратегічні цілі: залучення зацікавлених сторін у процес реалізації політики сільського розвитку; підвищення якості реалізації програми розвитку сільських

територій; інформування громадськості та потенційних бенефіціарів щодо політики розвитку сільських територій; стимулювання впровадження інновацій в сільське господарство, харчову промисловість, розвиток сільської місцевості, відновлення природних ресурсів. На період 2014-2020 рр. у Франції буде реалізовано 30 програм з розвитку сільських територій. Причому, обсяг фінансування з бюджету ЄС складе 11,38 млрд євро. Контроль і фінансування регіональних програм покладено на регіональні органи влади.

Таким чином, сталий розвиток сільських громад є одним із пріоритетів забезпечення економічного зростання на сільських територіях. Реалізація ними основних цілей, визначених у сучасній глобальній політиці сталого розвитку, посилюють їх призначення у забезпеченні якості і безпеки життя, зростанні добробуту та процесі відродженні сільського способу життя. Сільські громади, як представники громадянського суспільства, тобто “третього сектору”, беруть активну участь у внутрішній політиці та активізують свій вплив на процес реформування в сферах державного управління, енергетики та навколишнього середовища, подоланні нерівномірності розвитку сільських територій, розвитку несільськогосподарського підприємництва у сільській місцевості.

Відмічається суттєвий вплив сільських громад на прискорення процесів європейської інтеграції, зокрема, в частині реалізації Угоди про Асоціацію між Україною та ЄС і позитивна тенденція до зростання громадянської культури і громадянської активності населення. Водночас, через залучення потенціалу сільських громад, потребують більш відчутного вирішення проблеми неефективного використання природно-ресурсного, людського, фінансового потенціалу сільських територій та соціальної відповідальності аграрного бізнесу.

CHANGING THE LIVESTOCK SECTOR THROUGH THE SUSTAINABLE DEVELOPMENT GOALS

(Audrius Gargasas, Oleksandr Kovalchuk)

One in eight people in the world live in extreme poverty; 815 million are undernourished; 1.3 billion tonnes of food are wasted every year; six million children die before their fifth birthday each year; more than 200 million people are unemployed. Moreover, three billion people rely on wood, coal, charcoal or animal waste for cooking and heating; our soils, freshwater, oceans, and forests are being rapidly degraded and biodiversity eroded; and climate change is putting even more pressure on the natural resources we depend on, disrupting national economies and blighting many people's lives.

Roughly one in eight people suffer from hunger worldwide, and most of them live in developing countries. Within those countries, approximately 13 percent of the population is undernourished (measured in terms of dietary energy consumption). The persistence of hunger is no longer a matter of food availability. With enough food to feed everyone on the planet, continuing hunger and malnutrition calls for a major change in global food and agriculture systems. The United Nations' Millennium Development Goals (MDGs), which preceded the current SDGs, set the target of halving the proportion of people suffering from hunger between 1990 and 2015. During that period, and for the developing regions as a whole, that proportion decreased from 23.3 percent to 12.9 percent. Seventy-two developing countries out of 129, or more than half the countries monitored, reached the MDG hunger target. However, one in eight people in developing countries still fail to obtain sufficient protein and energy from their diets, and even more suffer from some form of micronutrient deficiency³⁷⁵.

The United Nations 2030 Agenda for Sustainable Development, with its 17 Sustainable Development Goals (SDGs) and 169 targets, has become the universally endorsed framework accepted by all and applicable to all countries. The SDGs build on the success of the 2000–2015 Millennium Development Goals (MDGs) and aim to do even

³⁷⁵ FAO. (2018). *World Livestock: Transforming the livestock sector through the Sustainable Development Goals*. Rome. p. 10.

more to end poverty and hunger. They seek to address, in a sustainable manner, the root causes of poverty and the universal need for development. Governments are expected to take ownership and establish national frameworks for their achievement. Implementation and success will depend on the commitment of individual nations to promote sustainable development policies together with inter-sectoral coordination mechanisms, and focused plans and programmes.

After a prolonged decline in hunger numbers, the most recent estimates indicate that the number of people in the world suffering hunger increased from 777 million in 2015 to 815 million in 2016. The food security situation has deteriorated above all in parts of sub-Saharan Africa, Southeast Asia and Western Asia, frequently as a result of conflict, drought or floods. However, food security has also declined in more stable settings, especially where economic slowdown has drained foreign exchange and fiscal revenues, affecting food availability in two ways: through reduced import capacity and food access, and through reduced fiscal revenue to protect poor households against rising domestic food prices. The latest hunger figures stand as a warning that the goal of a world without hunger by 2030 is a challenging one. It will require renewed efforts and novel ways of working³⁷⁶.

In addition retail prices have increased substantially faster than producer prices, with marketing margins also moving up as a result. This issue has captured special attention from policymakers due to its implications for welfare distribution, hence the need for policy intervention. According to the USDA Economic Research Service (ERS) a breakdown of the “Food Dollar” (Figure 1) reveals that for a dollar spent in 2015 by consumers on domestically produced food, only 8.6 cents went to farmers, 15.6 cents went to processors, 9.3 cents went to wholesalers, 12.7 cents went to retailers, and 34.4 cents went to pay for services provided by the catering industry³⁷⁷. In other words, about 91 percent of consumers’ annual expenditure on domestically produced

³⁷⁶ FAO. (2017). *The future of food and agriculture – Trends and challenges*. Rome. (also available at <http://www.fao.org/3/a-i6583e.pdf>).

³⁷⁷ Economic Research Service, U.S. Department of Agriculture. (2017). *Food Dollar Series*. (also available at <https://www.ers.usda.gov/data-products/food-dollar-series/>).

food goes to providers of non-agricultural food and services and around 9 percent goes to farmers.

Fig. 1. Food Dollar (United States of America)

Source: USDA.

Human progress has been dependent on the products and services of livestock since at least the advent of agriculture, and even the most modern post-industrial societies remain critically reliant on animals for food and nutrition security. As our understanding of economic development advances, so must our recognition of the enduring importance of livestock. Livestock are especially vital to the economies of developing countries, where food insecurity is an endemic concern.

Globally, livestock’s share of agricultural output is about 40 percent in developed countries, and 20 percent in developing countries. According to the Organization for Economic Cooperation and Development (OECD) and the Food and Agriculture Organization of the

United Nations (FAO)³⁷⁸, livestock has been one of the fastest-growing agricultural sectors in developing nations. There is little doubt that rapid economic growth contributes to poverty alleviation, indeed, agriculture is acknowledged as the economic sector with the highest impact on poverty reduction. However, the correlation between rapid growth in livestock production and rural poverty reduction is still an understudied topic. Between 2000–2004 and 2009–2013, the total gross production value of livestock commodities increased substantially in many developing countries. Yet while some of the poverty reduction figures are impressive, the relationship between livestock’s economic performance and the level of rural poverty alleviation is less clear.

As for SDG 1 (*Livestock and no poverty*) it calls for a multidimensional approach to ending poverty. Given the livestock sector’s expected rapid growth, and the assumption that many of the poor rely on livestock for their livelihoods, livestock’s positive contribution to poverty reduction has sometimes been taken for granted. Livestock can indeed play a catalytic role in strengthening the assets that rural households use to achieve their livelihood objectives, and in increasing the resilience of families to external shocks. Yet the sector’s capacity to turn fast sectoral growth into reduced poverty will vary depending on countries and production systems, and on a combination of macroeconomic and microeconomic factors. These include, on the macro side, the size of the livestock sector in the economy, its growth rate, and the participation of the poor in that growth; and on the micro side, on the capacity of producers to use their livestock-related assets to generate income, the ability of workers to link to expanding employment opportunities, and the possibility for consumers to benefit from more competitive prices.

As for SDG 2 (*Livestock and zero hunger*) the livestock sector can contribute significantly at different levels and from different angles³⁷⁹. At the household level, it can increase the direct consumption of Animal-source foods (ASFs) and help generate income; at the rural

³⁷⁸OECD & FAO. (2017). *Agricultural Outlook 2017–2026*. Paris. OECD Publishing. <http://www.oecd-ilibrary.org>.

³⁷⁹FAO. (2018). *World Livestock: Transforming the livestock sector through the Sustainable Development Goals*. Rome. p. 25.

community level, it can support the creation of employment opportunities; at the national economy level, it can reduce ASF prices, generate fiscal revenue, and earn foreign exchange; and at the global level, it can provide the world with sufficient and reliable supplies of meat, milk, eggs and dairy products. The sector must, however, overcome some new, interconnected challenges. Increased demand for livestock products will add to existing pressure on ecosystems; livestock producers will face greater competition for resources so that while productivity should increase, it will likely do so more slowly. Furthermore, the ongoing transformation of the sector's market structure may hinder small producers and poor consumers from benefiting from economic growth and productivity improvements.

Goal 3 aims to ensure health and well-being for all at all ages. While the benefits derived from livestock are well recognized, if not managed properly, livestock and their products can be sources of communicable and non-communicable human diseases. Many of the microorganisms harboured by livestock can be transmitted to humans. Overconsumption of ASF leads to an increase in the non-communicable human disease burden. Inappropriate use of antimicrobials in livestock production contributes to rising antimicrobial resistance in animal and human infections across the globe, and contamination of soil or surface waters through manure and other waste. Considering the magnitude of the linkages and the complexity of the relationships between human health, animal health, nutrition and the environment, multidisciplinary and interdisciplinary action is required. The "One Health" concept and approach is considered pivotal in designing and promoting policies, strategies and actions for the livestock sector to ensure healthy lives and production efficiency³⁸⁰.

Goal 4 promotes inclusive and equitable quality education at all levels. Consumption of ASFs improves children's cognitive and physical development as well as school attendance and performance. In addition, livestock provide income to poor households to pay for schooling. School feeding programmes that include ASF products can help provide proper nutrition to undernourished children. However,

³⁸⁰ *One Health*. 2018. [online]. <http://www.onehealthglobal.net/contact-us/> [Cited 15 September 2018].

among traditional livestock-raising communities, sending children to school conflicts with pastoral lifestyles. Other issues are related to gaps in livestock R&D and to the fact that small-scale livestock producers are often challenged in obtaining agricultural training and advisory services, limiting their capacity to manage their livestock more efficiently. Participatory, hands-on approaches, such as Livestock Farmer Field Schools, can successfully develop livestock producers' critical analysis, decision-making and communication skills. Strengthening the nexus between livestock production, nutrition, education, and health requires inclusive inter-sectoral approaches tailored to the specific needs and demands of livestock producers.

Goal 5 seeks to empower women and girls to reach their full potential. Throughout the developing world, women and girls in rural areas are deeply involved in livestock production. However, women livestock farmers typically face greater challenges than men, including economic, social and institutional barriers. To enable women to meaningfully operate in, and benefit from, the livestock sector, policies and programmes should work to remove root causes of gender inequalities as well as the obstacles and constraints facing women. Doing so could make livestock a pathway out of poverty for millions of rural women and girls. Key areas for policy intervention include developing gender-responsive extension services and participatory training programmes for rural women; providing them with improved access to land and productive assets, as well as to markets, credit and insurance; and fostering their access to labour-saving technologies. Finally, there is a need to collect, document and disseminate those successful approaches and good practices that have clearly had a positive effect on women's economic empowerment and have been shown to increase gender equality in the livestock sector.

SDG 6 concerns the quality and sustainability of water resources. Agriculture uses approximately 70 percent of the world's available freshwater, and roughly 30 percent of global agricultural water is used to produce livestock. Total water footprints vary greatly, depending on the animal farming system, but intensified animal production appears to go hand in hand with an increased water footprint. Thus, when selecting a farming system, careful consideration should be given not only to economic and productive aspects but to the water resources

required and their sustainable use (Figure 2.). A holistic approach to water management should be adopted, leading to fully integrated wastewater management that pays close attention to antimicrobials and other residues, *inter alia*. Management strategies should be site-specific, and take account of social, cultural, environmental and economic conditions in the targeted areas, with water governance a key issue in decision-making.

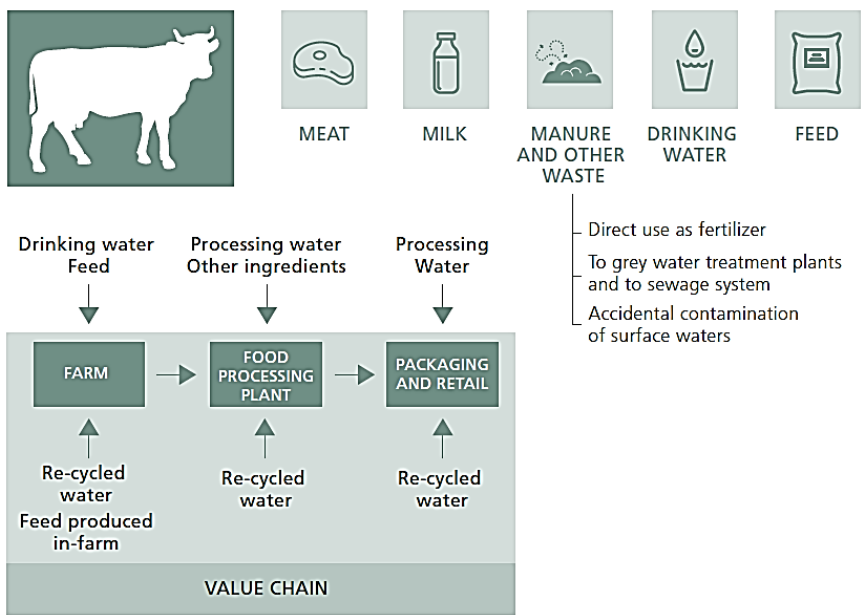

Fig. 2. A holistic approach to water management
 Source: FAO, 2018.

Sustainable Development Goal 7 seeks to ensure access to affordable, reliable, sustainable and modern energy for all. It highlights the importance of investing in renewable forms of energy and expanding infrastructure to supply sustainable energy services to developing countries, where many people still live without electricity. According to the International Energy Agency (IEA), around 17 percent of the global population lacks access to electricity, and 38 percent is without clean cooking facilities. Almost all of these people – 80 percent

– live in rural areas. Out of 1.2 billion people without electricity, more than half are in Africa (634 million) followed by developing Asia (512 million), Latin America (22 million) and the Middle East (18 million)³⁸¹. The “Energy Revolution” now replacing polluting coal and oil with clean, renewable sources is likely to figure as one of the most significant conquests of the twenty-first century. Livestock, whose manure can be turned into biogas, has an important role to play in this process, especially in developing countries. For biogas not only enhances their energy security but also helps resolve vexing problems such as environmental pollution, bad odour and flies. At global level, turning animal manure into biogas would also eliminate a leading source of methane, a powerful driver of global warming. In the context of the current environmental debate, solar, wind, geothermal power, animal and biomass energies are considered as clean. Indeed livestock production relies on energy embedded in biomass, which comes mainly from solar energy, while other sources may also contribute (Figure 3.). Goal 7 encourages wider access to energy, and greater use of renewables. The livestock sector, increasingly, is contributing to the provision of clean, renewable energy by converting manure into biogas. Animal draught power is also used extensively in smallholder settings, and its increased use in future can help achieve renewable energy targets. Livestock are further able to exploit the reserves of energy contained in plant biomass that is not edible by humans. New institutions and technologies will be needed, however, to greatly expand manure-based biogas generation. The use of clean energy to substitute fossil fuels in feed production must also be increased.

Goal 8 promotes sustainable economic growth and full and productive employment. The value of livestock production accounts for nearly 40 percent of total agricultural output in developed countries and for 20 percent in developing countries. Yet the contribution of livestock to overall economic growth through numerous vertical and horizontal multiplier effects goes well beyond simple production. In developing countries, however, the livestock sector is highly segmented

³⁸¹ *International Energy Agency. (2016). World Energy Outlook. 2016. [online]. www.worldenergyoutlook.org/resources/energydevelopment/energyaccessdatabase/ [Cited 10 September 2018].*

and the level of labour productivity differs widely between processing and production processes, and also between commercial and subsistence farmers.

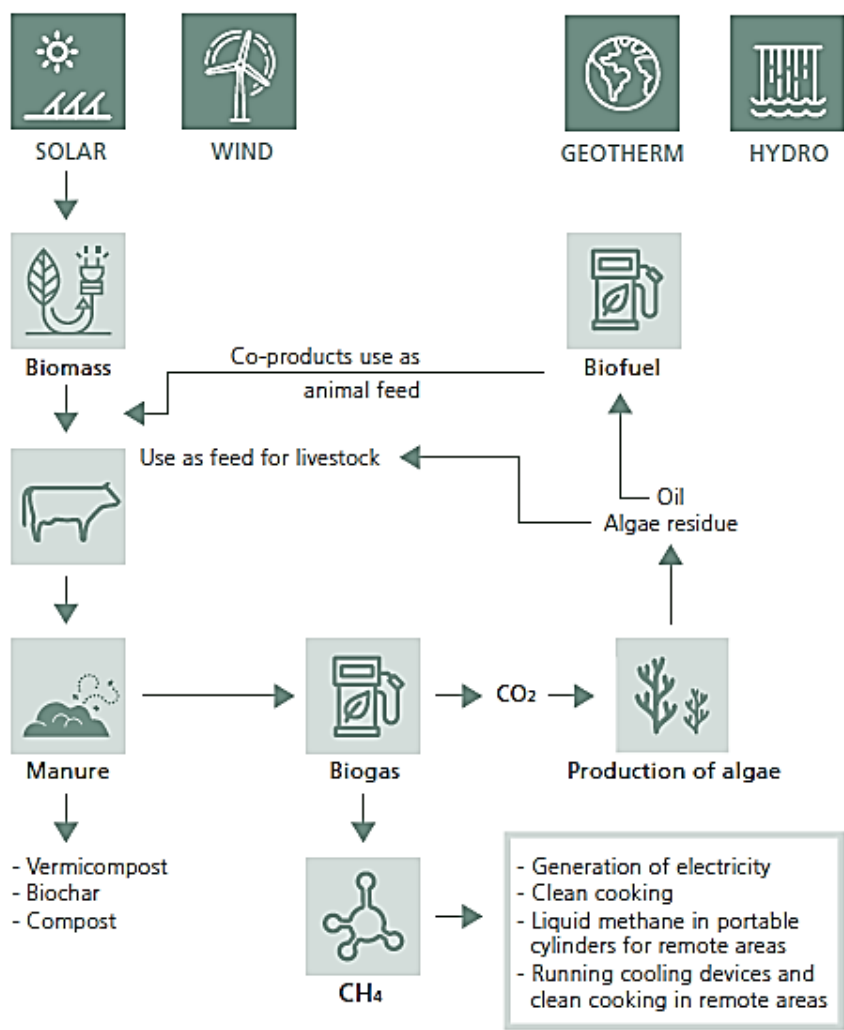

Fig. 3. Clean Energy-Livestock Nexus
Source: FAO, 2018.

Simply multiplying the same kind of opportunities might just result in an expansion of underemployment. Livestock economic growth models should therefore put special emphasis on increasing labour productivity and focus on high value-added and labour-intensive activities.

Thus, along with daunting challenges, the future holds immense opportunities – including for livestock. The sector can play a key role in improving the lives of millions by: providing the world with sufficient and reliable supplies of meat, milk, eggs and dairy products; increasing the direct consumption of animal-source foods; helping to generate income and create employment; and strengthening the assets that rural households use to achieve their livelihood objectives. It can also help improve children’s cognitive and physical development as well as school attendance and performance; empower rural women; improve natural resource-use efficiency; broaden access to clean and renewable energy; and support sustainable economic growth. Finally, it can generate fiscal revenue and foreign exchange; create opportunities for value addition and industrialization; stimulate smallholder entrepreneurship, close inequality gaps; promote sustainable consumption and production patterns; increase the resilience of households to climate shocks; and bring together multiple stakeholders to achieve all these goals.

However, before all of this can happen, a number of complex interactions need to be addressed. The scarce availability of productive factors in developing countries may prevent small-scale livestock keepers from benefiting from fast livestock growth; overuse of natural resources to increase short-term production could lower productivity in the long term; although emission intensity from the livestock sector is declining, a rise in production would lead to higher overall greenhouse gas (GHG) levels. The list continues: competition over land can constrain the availability of natural resources to produce food; emergence and spread of transboundary animal diseases can pose major threats to public health; promoting greater competition with higher levels of market concentration will likely keep many small producers from participating in markets. Overarching all of these issues is the need to curb the negative effects of livestock production on biodiversity and the environment, and to stop the improper use of antimicrobials in stock-raising.

ГЕНДЕРНИЙ МЕЙНСТРІМІНГ ЯК ІНСТРУМЕНТ РЕАЛІЗАЦІЇ ГЛОБАЛЬНИХ ЦІЛЕЙ СТАЛОГО РОЗВИТКУ

(Наталія Куцмус)

Гендерні відносини в системі сільської економіки спираються на усталене уявлення про їх зміст – вони базуються на традиційному для сільського соціуму розподілі ролей та обов'язків, влади та ресурсів між чоловіками й жінками. Останні виступають рушійною силою для підтримки та розвитку сільських територій як у соціокультурному, так і в економічному відношенні. Сільські жінки не лише сприяють збереженню традицій і сільського способу життя, але й формують значну частку робочої сили в сільській економіці та сприяють розвитку сільської місцевості в умовах перманентного процесу депопуляції. На жаль, попри це, сільські жінки також є “невидимою” рушійною силою сільського розвитку, економічна значущість яких не відображена належним чином у статистиці, а праця часто носить безоплатний характер і не гарантує матеріальної незалежності від інших членів родини, часто не набувають права власності на землю та майно.

Об'єктивні умови, що склалися в сільській місцевості (безробіття, бідність, недостатній рівень розвитку транспортних мереж і брак базових послуг у галузі освіти, охорони здоров'я та догляду), разом зі збереженням традиційної ментальності, що накладає стереотипні ролі для жінок і чоловіків та обмежує перших підпорядкованою позицією як у приватному, так і суспільному житті, перешкоджають досягненню гендерної рівності. Цю проблему ускладнює нездатність держави адекватно забезпечувати інтеграцію гендерних питань у розробку та реалізацію законодавчих і політичних заходів, що стосуються сільського господарства та сільської місцевості. Крім того, сільські жінки рідко стають об'єктом конкретних і цілеспрямованих законодавчих і політичних заходів. Унаслідок усього зазначеного, сільська економіка функціонує на умовах диспаритетності позицій різних гендерних груп, асиметричності їх можливостей і результатів.

Гендерні асиметрії, які виявлені в сільській економіці України, за своєю природою нагадують загальносвітові, оскільки стосуються класичних сфер дискримінації жінок – зайнятості, доходів, участі в

прийнятті рішень, бізнес-активності тощо. З огляду на це, головними кроками в їх подоланні можна визначити: *по-перше*, законодавче гарантування рівності жінок і чоловіків поряд зі створенням умов для дотримання антидискримінаційних інституційних норм; *по-друге*, інвестування розвитку людського капіталу жінок та дівчат; *по-третє*, забезпечення доступу сільського жіночого населення до суспільних послуг і технологій; *по-четверте*, формування й імплементація продуманої, гендерно-сенситивної аграрної політики та політики сільського розвитку. Інструментом реалізації зазначених кроків подолання гендерного розриву в сільській економіці має стати *гендерний мейнстрімінг* – концепція, яка вимагає систематичного включення гендерних питань у діяльність усіх державних установ та реалізацію різного роду політик.

Гендерний мейнстрімінг у сучасних умовах характеризується багатогранністю розуміння та, відповідно, цільових завдань. Зокрема, у ФАО дотримуються ідеї, що це є невід’ємний елемент життєвого циклу будь-якого проекту, над яким працює організація. Тому гендерний мейнстрімінг за своєю суттю визначається через наслідки для чоловіків і жінок від реалізації запланованих дій у будь-яких сферах та на будь-яких рівнях³⁸². Для їх досягнення ФАО орієнтується на 4 організаційні результати у своїй діяльності: 1) інкорпорування пріоритету досягнення гендерної рівності на сільських територіях до програм ООН; 2) підсилення потенціалу окремих країн щодо інтеграції зусиль у сфері забезпечення гендерної рівності на основі дезагрегації статистичної інформації за ознакою статі; 3) формування гендерно-чутливих політик у руральній площині; 4) демонстрація персоналом ФАО здатності до розв’язання гендерних проблем.

Європейський підхід до трактування сутності гендерного мейнстрімінгу відображається через систематичність інтеграції пріоритетів та потреб жінок і чоловіків у всі види політики з метою сприяння гендерній рівності, мобілізацію наявних інструментів її досягнення, активне та відкрите врахування гендерних аспектів на

³⁸² FAO policy on gender equality: Attaining Food Security Goals in Agriculture and Rural Development / Food and Agriculture Organization of the United Nations. Rome, 2013. 24 p.

етапах планування, моніторингу й оцінки суспільної політики³⁸³. Зокрема, мейнстрімінг гендерної рівності є виявом визнання проблеми дискримінації за ознакою статі в ЄС, у цілому, та на сільських територіях, оскільки він є інтегрованим до Спільної аграрної політики. Водночас, як зазначає професор Королівського університету в Белфасті (Північна Ірландія) С. Шортал, наразі гендерний мейнстрімінг в аграрній площині більше фокусується не на природі проблеми дискримінації сільських жінок, а на її симптомах, що не дозволяє трансформувати його в ефективний політичний інструмент³⁸⁴. Позиція нідерландської науковиці Б. Бок щодо практики реалізації гендерно-чутливої політики сільського розвитку в ЄС спирається на більш оптимістичні оцінки результативності гендерного мейнстрімінгу. Зокрема, у своїх дослідженнях автор зазначає, що він є безальтернативним способом збереження жінок на сільських територіях як найважливішого фактору забезпечення їх довгострокової життєздатності³⁸⁵. Попри це, зазначається, що для вирішення системних особливостей гендерної нерівності та реалізації інклюзивних проєктів, які відповідали б усім соціальним групам у сільському соціумі, робиться недостатньо.

Деполітизація питань гендерної нерівності призводить до того, що політики, котрі визначають обов'язковість гендерного поля, не передбачають реальних змін у порядку денному чи процесах формування політики сільського розвитку. В академічному середовищі гендерний мейнстрімінг часто зазнає критики та сприймається як "обіцянка" трансформації державної політики в

³⁸³ *Inclusive Growth in cities: a sympathetic critique* / Lee N. *Regional Studies*. 2018.

URL: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/00343404.2018.1476753> (Last accessed: 16.10.2014).

³⁸⁴ Shortall S. *Gender mainstreaming and the Common Agricultural Policy. Gender, Place & Culture: A Journal of Feminist Geography*. 2015. Vol. 22, Iss. 5. P. 717–730.

³⁸⁵ Bock B. *Gender mainstreaming and rural development policy; the trivialisation of rural gender issues. Gender, Place & Culture: A Journal of Feminist Geography*. 2015. Vol. 22, Issue 5. P. 731–745.

напрямі забезпечення соціальної справедливості³⁸⁶. Важливо підкреслити, що гендерний мейнстрімінг – це також стратегія, спрямована на забезпечення справедливого врахування проблем та досвіду як жінок, так і чоловіків під час розробки, впровадження, моніторингу та оцінки політики й програм в усіх сферах; отримання аналогічних вигод від прикладених зусиль. Кінцевою метою гендерного мейнстрімінгу є досягнення гендерної рівності.

Попри критику й революційний характер ідеї гендерного мейнстрімінгу, котра вимагає визнання гендерної проблематики всіма центральними суб'єктами політичного процесу, її ефективність є досяжною в умовах активізації соціальних рухів, що мають вплив на політичне середовище. Складовими елементами зародження та поширення цього явища є як сформовані політичні можливості та наявні мобілізуючі структури, так і рамкові процеси в суспільстві (рис. 1):

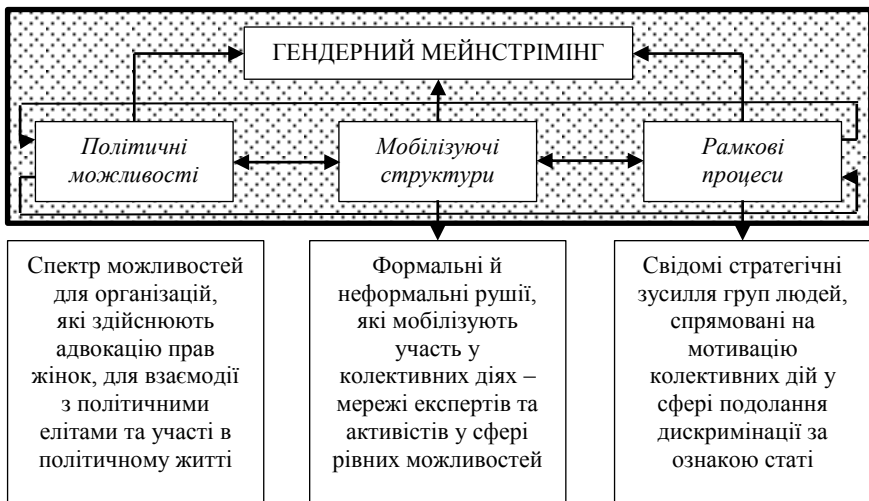

Рис. 1. Умови реалізації мейнстрімінгу гендерної рівності

Джерело: власні дослідження.

³⁸⁶ Hankivsky O. *Gender vs. Diversity Mainstreaming: A Preliminary Examination of the Role and Transformative Potential of Feminist Theory*. *Canadian Journal of Political Science*. 2005. Vol. 38, Issue 4. P. 977–1001.

У даному контексті методологічними вимогами щодо гендерного мейнстрімінгу є визначення осіб, відповідальних за загальну інтеграцію стратегії подолання гендерної нерівності на інституційному рівні та проведення тренінгів із гендерних питань для інших посадових осіб; збір статистичних даних, дезагрегованих за ознакою статі, для використання при плануванні, моніторингу й оцінці впливу чинної гендерної політики на рівність статей, її наслідків для суспільства та навколишнього середовища. Ці вимоги аргументуються самою сутністю проблеми гендерної нерівності, яка є комплексним аспектом розвитку поряд із рівнем управлінської діяльності на державному рівні, реальними правами людини та екологічною стійкістю. З огляду на це, пріоритетами гендерного мейнстрімінгу в політиці розвитку сільської економіки можна визначити не лише ті з них, що зорієнтовані безпосередньо на інституціоналізацію гендерних відносин у сільському соціально-економічному середовищі, а й партнерський підхід до цього процесу, імплементацію гендерних ноу-хау, мотивацію просування активної політичної волі в протидії обмеженням за ознакою статі.

В експертному середовищі гендерний мейнстрімінг, незважаючи на свій стратегічний характер, часто асоціюється з використанням проектного підходу в сільському розвитку. Його завданням при цьому є гарантування рівної участі й отримання вигод на основі створення сприятливого середовища та використання відповідних інструментів і процедур³⁸⁷. Однак, обмежувати цей процес лише проектною діяльністю не виправдано, оскільки він відіграє важливу роль у розвитку людських ресурсів, тренінгових і навчальних заходах, інституційному розвитку та культурі, процесах планування, менеджменті природних ресурсів, торгівлі й економіці тощо.

Специфічними гендерними цілями при реалізації проектів розвитку на сільських територіях визначаються: 1) паритетна участь в технічній допомозі та трансфері технологій за проектами розвитку сільськогосподарського й сільського мікропідприємництва; 2) гендерні тренінги для бенефіціарів проектів, їх персоналу, інших

³⁸⁷ Міжнародний фонд аграрного розвитку (IFAD) – <http://www.ifad.org/gender/tools/gender/index.htm>.

осіб, що беруть участь у проектних заходах; 3) гарантування рівноправного доступу до виробничих ресурсів; 4) запровадження та рівний доступ до інформаційних систем щодо виробництва та реалізації сільськогосподарської продукції; 5) мотивація та просування гендерного підходу в проектній діяльності на всіх рівнях громад-бенефіціарів.

Поза рамками проектного підходу, гендерний мейнстрімінг є інтегрованим процесом, який у довгостроковому періоді сприяє тривалим змінам у батьківських ролях, інституційних практиках, організації праці та часу, розвитку особистості та незалежності (у першу чергу, фінансової)³⁸⁸. Його перевагою є можливість імплементації гендерних аспектів до процесів управління розвитком без зміни усталеної політичної парадигми. Стратегічними цілями гендерного мейнстрімінгу є:

- справедливий розподіл влади та впливу;
- аналогічні можливості досягнення фінансової незалежності;
- рівні умови та можливості для започаткування бізнесу;
- рівний доступ до освіти та професійного розвитку;
- тренінги з метою розвитку персональних амбіцій, інтересів та здібностей;
- розподіл відповідальності за ведення домашнього господарства та догляд за дітьми;
- свобода від насильства за ознакою статі.

Холістичний характер концепції гендерного мейнстрімінгу відносно методології протидії проблемам нерівності статей усе ж не забезпечує її ідеалізації. Це означає, що поряд із наявними перевагами гендерний мейнстрімінг пов'язується із низкою обмежень, які знижують його ефективність як політичного інструменту або перешкоджають повноцінній реалізації (табл. 1). Формат реалізації гендерного мейнстрімінгу в рамках політики розвитку сільської економіки може варіювати залежно від контексту, проте узагальнений вираз його як ітеративного процесу може бути представлений через послідовність семи етапів (рис. 2).

³⁸⁸ Gaesing K., Becker M. *Practitioner's Guide: Gender Mainstreaming*. Bonn : GTZ-LUPO, 2009. 10 p.

Таблиця 1

**Переваги та обмеження мейнстрімінгу
гендерної рівності**

<i>Переваги</i>	<i>Обмеження</i>
<ul style="list-style-type: none"> ➤ Процес правотворення – забезпечується перегляд законодавчих та регулятивних норм з метою закладання стійких основ для становлення гендерної рівності; ➤ Гендерні питання можуть бути адресованими на всі рівні влади та управління – від міністерств до місцевих громад; ➤ Гендерний мейнстрімінг уповноважує близько 50% населення, яке, формуючи найпотужніший сегмент робочої сили, у багатьох випадках залишається маргіналізованим; ➤ Жінки часто виявляють високий рівень відповідальності та управлінські навички у сфері менеджменту капіталу; ➤ Розв'язання гендерних проблем має позитивний вплив на економічний розвиток, подолання бідності, сталий менеджмент природних ресурсів, освітній потенціал тощо; ➤ В умовах реалізації заходів гендерного мейнстрімінгу жінки здобувають мотивацію для вирішення своїх проблемних ситуацій, тим самим сприяючи розвитку суспільства загалом. 	<ul style="list-style-type: none"> ➤ Традиційні культурні норми та релігійні цінності можуть бути головною перешкодою для гендерної рівності, оскільки спроможні змінюватися лише в довгостроковій перспективі; ➤ Грамотність та знання жінок у певних ситуаціях є обмеженими, тому започаткування ітеративного процесу гендерного мейнстрімінгу потребує тривалих у часі та витратних відносно необхідних ресурсів тренінгів; ➤ У багатьох випадках жінки відстають за освітою та професійними навичками, а тому отримують менш престижну й оплачувану роботу в порівнянні з чоловіками; ➤ Зміна в суспільстві позиції маскулінного домінування на гендерно-збалансовану стикається з проблемою втрати чоловіками влади. У таких умовах існує нагальна потреба в аргументації переваг рівності представників обох статей та гендерного мейнстрімінгу; ➤ Як наскрізна проблема, гендерна нерівність часто зазнає нехтувань, коли виникає потреба в розв'язанні інших нагальних проблем (наприклад, подолання бідності).

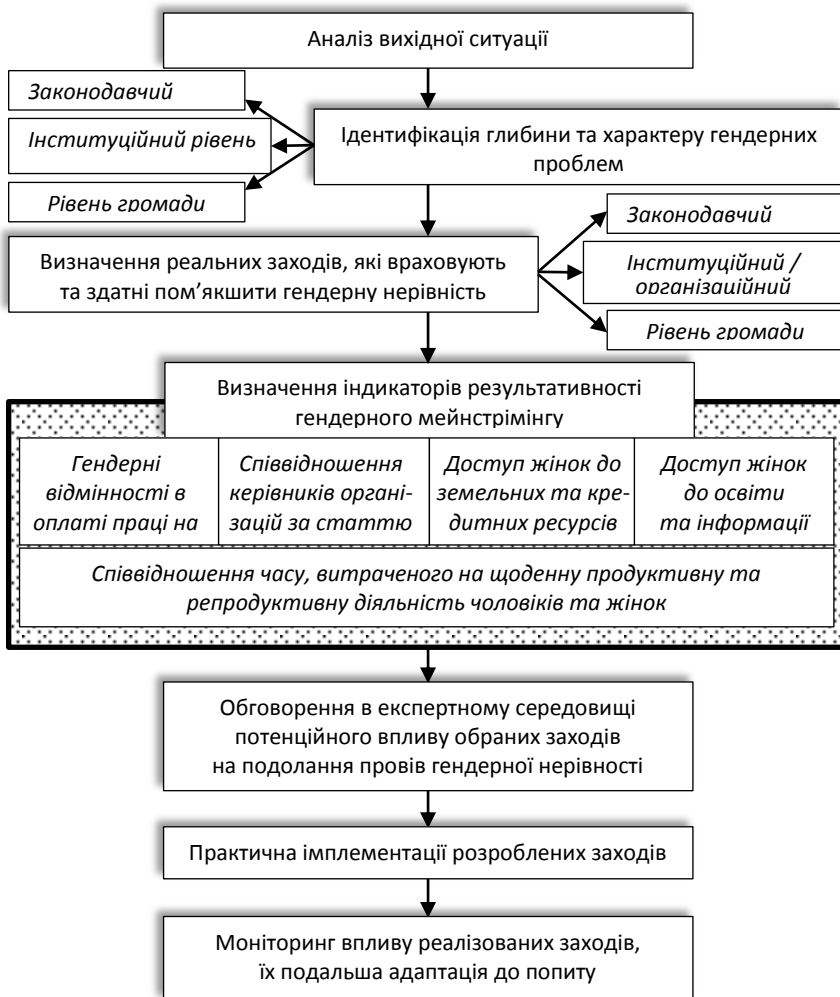

Рис. 2. Алгоритм здійснення гендерного мейнстрімінгу

Необхідно зауважити, що формування необхідного кола заходів, спрямованого на подолання проявів гендерних обмежень, повинно мати системний характер і бути диференційованим за рівнями впливу: *на законодавчому рівні* – розвиток законодавчих і регулятивних правових актів, що підтримують гендерну рівність

(у сферах доступу до ресурсів, освіти, зайнятості, владних повноважень тощо); *на інституційному / організаційному рівнях* – удосконалення інституційної політики та правил, розробка процедур гендерно-справедливого добору персоналу, розширення внутрішньо організаційних навчальних заходів із метою подолання дефіциту кваліфікації; *на рівні громади* – гендерно-сенситивні освітні заходи, сприяння формуванню лідерського потенціалу жінок та розширенню їх участі в громадянському суспільстві.

Зважаючи на системні характеристики сільської економіки в Україні (*• позиція сільського господарства як системоутворюючої галузі; • безальтернативність неформальної зайнятості в особистих селянських господарствах; • максимальний розрив в оплаті праці чоловіків і жінок, вертикальна та горизонтальна гендерна сегрегація праці в підприємствах – суб'єктах агробізнесу тощо*), гендерний мейнстрімінг має враховувати особливості позицій сільських жінок та бути націленим на адвокацію їх можливостей у підприємницькій діяльності, формування гендерно-чутливих програм і заходів у рамках аграрної політики, розвиток можливостей для вдосконалення освітнього потенціалу жіночих трудових ресурсів, їх адаптації до умов сучасного сільського господарства.

Фокус аграрної політики в площині гендерних відносин має бути націлений на підвищення ефективності використання людського капіталу сільських жінок. Зокрема, мова йде про: *по-перше*, виокремлення чітких стратегічних напрямів розширення можливостей жінок у сільському господарстві завдяки доступу до виробничих ресурсів, технологій, ринків збуту; *по-друге*, забезпечення дезагрегації даних, котрі відображають участь жінок і чоловіків у сільськогосподарському виробництві; *по-третє*, визначення гарантованої частки державних видатків на аграрну політику, яка спрямовується на підтримку жінок-фермерів; *по-четверте*, дослідження впливу макро- та мікрорівневих ініціатив в аграрній політиці на жінок, залучених до сфери сільськогосподарського виробництва як на умовах участі в ній у якості суб'єкта такої діяльності, так і на умовах зайнятості (формальної чи неформальної), а також ре-дизайн цієї політики у випадках, коли встановлений її негативний вплив; *по-п'яте*,

формування та використання цілісного підходу щодо поширення технологій, “дружніх до жінок”, спрямованих на підвищення продуктивності праці, скорочення витрат часу на ведення домашнього господарства, зростання сімейних доходів, розширення можливостей для зайнятості; *по-шосте*, підтримку проектів маркетингу місцевих продуктів; *по-сьоме*, просування кар’єри в сільському господарстві як перспективної для чоловіків та жінок.

Останній із зазначених елементів посилює роль аграрної освіти, що має на меті формування конкурентоспроможного кадрового потенціалу для забезпечення ефективного розвитку аграрного сектору економіки України. З огляду на техніко-технологічні та інші особливості сільськогосподарського виробництва, вона високою мірою залежить від проявів гендерних проблем у суспільстві та в подальшому ретранслює їх у систему аграрних відносин. Необхідно зауважити, що в контексті агропродовольчого забезпечення та сталого сільського розвитку як ключових пріоритетів сучасного етапу розвитку суспільства проблема подолання гендерної нерівності, особливо на етапі навчання, потребує формування дієвих інструментів для розв’язання. Так, існування гендерних диспропорцій у системі аграрної освіти негативно впливає на можливості зайнятості та професійний розвиток сільських жінок, інтенсивність просування новітніх технологій, які як фактор виробництва стають усе більш значущими для розвитку сільського господарства й економіки загалом.

Важливим чинником появи гендерних диспропорцій в аграрній освіті виступають усталені у суспільстві гендерні стереотипи, які обумовлюють сегрегацію праці чоловіків і жінок у вертикальному та горизонтальному напрямках. Типовим прикладом цього явища саме в аграрній освіті можна вважати гендерну структуру контингенту студентів аграрних вузів, у якій традиційно жінки домінують серед студентів спеціальностей (напрямів підготовки), пов’язаних із фінансами, обліком та аудитом, менеджментом та екологією, а переважно “чоловічими” є ті з них, що стосуються механізації, агрономії, лісового господарства і т.д.

З позицій інституційного підходу проблема нерівності статей в освіті пов'язується з існуванням у суспільстві гендерних стереотипів, унаслідок яких навіть за рівних умов жінки обирають для себе традиційно жіночі професії та, у підсумку, стають учасниками більш жорсткої конкурентної боротьби на ринку праці, отримують нижчу її оплату. Крім того, навіть у традиційно жіночих сферах зайнятості керівні посади відводяться переважно чоловікам. Подолання наявних гендерних стереотипів потребує, з одного боку, культурно-політичних трансформацій суспільства, спрямованих на усталення принципів гендерної рівності, а з іншого – розширення національного законодавства в цій площині із чітким виокремленням норм щодо рівноправності чоловіків і жінок, рівного ставлення до дітей, учнів і студентів вищих навчальних закладів та заборони дискримінації за ознакою статі.

У стратегічній перспективі ключовими напрямками подолання гендерних диспропорцій в аграрній освіті можна вважати:

– *підвищення рівня залученості жінок до спеціалізованих сільськогосподарських навчальних курсів* (у свою чергу це потребує проведення промо-кампаній щодо просування сільського господарства як кар'єри для жінок, розширення участі дівчат у наукових та прикладних навчальних сільськогосподарських проектах);

– *розширення загальної підготовки студентів аграрних університетів із гендерних питань* (призначення особи, відповідальної за гендерну експертизу та координацію гендерних питань у навчальних планах; включення гендерних питань у процес вивчення у вищих аграрних закладах освіти; підвищення кваліфікації викладачів стосовно гендерних аспектів навчання у вищій школі за допомогою короткострокових курсів і тренінгів; залучення персоналу та студентів аграрних вузів до збору даних і реалізації проектів, пов'язаних із гендерною проблематикою; уникнення використання в навчальних матеріалах сексистських концепцій, висловлювань та зображень);

– *розширення тренінгів для жінок у навчальному процесі* (установлення мінімальних квот щодо навчання жінок-сільськогосподарських техніків і жінок фермерів; забезпечення

доступності навчальних турів та зовнішніх тренінгів для жіночого персоналу).

Окрім внутрішньо-системних заходів важливим для розв'язання проблеми гендерної нерівності у вищій аграрній освіті є розширення можливостей жінок в отриманні результатів від здобутої спеціалізації, що потребує застосування цілої низки інструментів: 1) реалізація заходів із підготовки студентів-жінок для сільськогосподарської кар'єри на всіх рівнях, зокрема розширення переліку нетрадиційних сільськогосподарських родів занять та практичних видів діяльності щодо здобуття навиків з управління й інших затребуваних на ринку праці спеціалізацій; 2) сприяння у формуванні конкурентних переваг жінок-спеціалістів у сільському господарстві на основі розширення їх доступу до аспірантських і докторських програм досліджень; 3) створення сприятливих і гуманних умов праці для жінок у сільському господарстві; 4) розробка та імплементація програм фінансової підтримки й сервісного обслуговування жінок-фермерів; 5) професіоналізація праці в сільському господарстві як напрям підвищення її привабливості; 6) організація об'єднань жінок, зайнятих в аграрному виробництві, які здатні діяти як "групи тиску" у сфері просування доступу до освіти та можливостей у зайнятості; 7) нівелювання розриву в оплаті праці чоловіків і жінок (становить близько 30 %), зайнятих у сільському господарстві; 8) гендерна сенсibilізація діяльності на всіх рівнях національної та інтернаціональної систем управління, неурядових організацій, науково-дослідних інститутів, пов'язаних із плануванням та реалізацією політики сільського розвитку.

Імплементація гендерного підходу в аграрній освіті має важливу роль не лише з позицій професійного та кар'єрного розвитку молоді, підвищення конкурентоспроможності молодих жінок-спеціалістів на ринку праці в аграрному секторі економіки, а й завдяки формуванню сприятливого середовища в країні загалом та на сільських територіях, зокрема для подолання дискримінаційних стереотипів в економічній і соціальній сферах, ефективної реалізації гендерного мейнстрімінгу.

За прогнозами ФАО³⁸⁹, імплементація концепції гендерного мейнстрімінгу в політику сільського розвитку дозволить до 2025 р. досягнути таких цілей у сфері гендерних відносин:

1) паритетна участь чоловіків та жінок у процесах прийняття рішень на рівні місцевих органів влади та у формуванні законів, політик і програм;

2) рівний доступ до контролю над зайнятістю та доходами, земельними й іншими виробничими ресурсами;

3) зниження трудового навантаження на жінок (особливо у сфері неоплачуваної домашньої праці) завдяки вдосконаленню технології, інфраструктури та сервісних можливостей;

4) рівний доступ до товарів і послуг для розвитку сільського господарства, аграрних ринків, несільськогосподарського бізнесу на сільських територіях;

5) зростання частки фінансування проєктів, пов'язаних із сільськими жінками та гендерною рівністю, до 30 % у загальному обсязі підтримки аграрної сфери.

Загалом, гендерний мейнстрімінг необхідно розглядати в якості інструменту для формування гендерно-чутливої політики розвитку сільської економіки. Така політика є концептуальним базисом процесів, зорієнтованих на забезпечення рівноправного співіснування й участі жінок і чоловіків в економіці, сприяння удосконаленню можливостей для жіночої само-детермінації щодо виконуваних ролей, їх поєднання та пріоритетизації. Гендерно-чутлива політика розвитку сільської економіки також визначає необхідність адаптації та розширення використовуваного інструментарію в частині досягнення сталої гендерної демократії. Така доктрина суспільного й економічного устрою передбачає використання рівних прав різними соціальними групами, що в сучасних інституційних умовах означає демонтаж умов чоловічого панування³⁹⁰. Реалізація мети гендерної демократії вимагає нової

³⁸⁹ За інформацією офіційного сайту ФАО: <http://www.fao.org/gender/>.

³⁹⁰ Bock B. *Gender mainstreaming and rural development policy; the trivialisation of rural gender issues. Gender, Place & Culture: A Journal of Feminist Geography*. 2015. Vol. 22, Issue 5. P. 731–745.

гендерної культури, цінності якої, стандарти та соціальні практики можуть використовувати потенціал усіх членів сільського соціуму.

Гендерна демократія передбачає, окрім іншого, зосередженості на просуванні всіх аспектів рівності, необхідних для співіснування жінок та чоловіків на рівних умовах:

- самовизначення особистості незалежно від очікуваних рольових функцій;
- визнання рівних прав і можливості для жінок та чоловіків, відмова від гендерних стереотипів, які перешкоджають практичному їх утіленню;
- рівне ставлення до жінок і чоловіків у всіх сферах суспільного та приватного життя;
- рівноправна участь представників обох статей у формуванні суспільства;
- справедливий розподіл соціальних ресурсів і завдань;
- соціальна переоцінка значення специфічної жіночої активності та навичок;
- визнання жінок як носіїв влади, відмова від маскулінності як провідної філософії соціальної структуризації;
- залучення жінок і чоловіків до трансформації гендерних відносин.

Для досягнення гендерної чутливості політика розвитку сільської економіки повинна бути сформована та імплементована інтегрованим чином. Однією з цілей такої політики має стати лобювання більшої демократії в сільському розвитку, для чого важливими є наступні методологічні принципи:

- сприяння жінкам і чоловікам у самоідентифікації та виборі способу життя;
- деконструювання односторонніх, бінарних гендерних уявлень;
- врахування регіональних і локальних особливостей гендерної нерівності в розробці політики;
- вибір перспектив інтеграції та напрямів підвищення якості життя в локальному середовищі для жінок і чоловіків на всіх етапах життя;
- робота щодо соціально-економічної реструктуризації суспільства на засадах сталого розвитку, орієнтації на майбутнє;
- розвиток жіночого лідерського потенціалу;
- просування обізнаності щодо гендерних питань та актуальності гендерної рівності для розвитку економіки сільських територій;

- застосування традиційних та інноваційних інструментів уповноваження сільських жінок.

Підсумовуючи викладене, важливо підкреслити, що прогрес у визнанні ролі жінок у розвитку сільського господарства та економіки сільських територій значною мірою відбувся за рахунок розширення їх реальних прав і можливостей, особливо в країнах, що розвиваються. Проте, ці досягнення можуть бути нівельовані під впливом програм структурної перебудови аграрного сектору, спроб максимізації комерційного ефекту від ведення сільського господарства, відмови уряду від реалізації політики розвитку сільської місцевості, продовження використання гендерно-нейтральних політичних інструментів в аграрній площині. У таких умовах запорукою збереження досягнутих прогресивних результатів та їх примноження виступає гендерний мейнстрімінг – сучасний, апробований і визнаний у міжнародному середовищі підхід до просування гендерної рівності в суспільстві. На рівні політики розвитку сільської економіки він забезпечує врахування гендерних перспектив у всіх стратегіях, планах, програмах і проектах розвитку сільського господарства та територій, забезпечення справедливого впливу на жінок і чоловіків.

INSTITUTIONAL AND INVESTMENT SUPPORT FOR THE DEVELOPMENT OF RURAL AREAS: USA EXPERIENCE

(Oksana Prokopchuk)

The process of forming a modern paradigm for the development of rural areas takes place in the context of implementing systemic reforms in many areas of public life, in particular, educational and medical, which is aimed at creating favorable conditions for a high quality of life. The most tangible results are expected from the reform of the institutional environment of rural development through the decentralization of power, which will improve the mechanism of its financial provision and expand the opportunities of communities in attracting financial assets and managing them. It is a positive fact that the implementation of these changes takes place with regard to the

international experience. However, the approbation of the mechanism tools for the revival of rural areas in the world's advanced countries should only be an element of their own model of national policy for rural development that would be congruent with its specific nature, potential and trends.

The revival of rural areas has traditionally been an important aspect of the federal administration in the United States. However, until the end of the 20th century, programs for rural development had been developed within the framework of implementation of regional and agricultural policy. Rural development was identified as a policy of expanding economic opportunities and improving the quality of life of rural residents. Bearing in mind the significance of rural areas in the national economy and public life (almost 97% of the country's area belongs to rural areas with about 60 million people or 19.7% of the country's population³⁹¹), policy for rural development was gradually coming forward, although it currently remains the area of activity of U.S. Department of Agriculture.

At the beginning of the 21st century, rural areas of the country acquired modern global traits and trends inherent in most of the civilized countries. The main ones are diversification of the rural economy and reducing the role of agriculture and forestry in ensuring employment and life necessities for rural residents; transition to a multifunctional model (enhancement of environmental, cultural, recreational functions); development of communication lines and infrastructure, which gradually aligns the level of development between urbanized and rural areas and minimizes the social isolation of the latter. However, along with the positive trends, the problems that are traditional for rural areas are relevant. They include high unemployment, poverty, aging and depopulation, the activity of the emigration processes among young people, and the low level of development of social infrastructure.

An analysis of the growing scale of the decline of rural areas and consideration of their crucial role in preserving and recreating rural

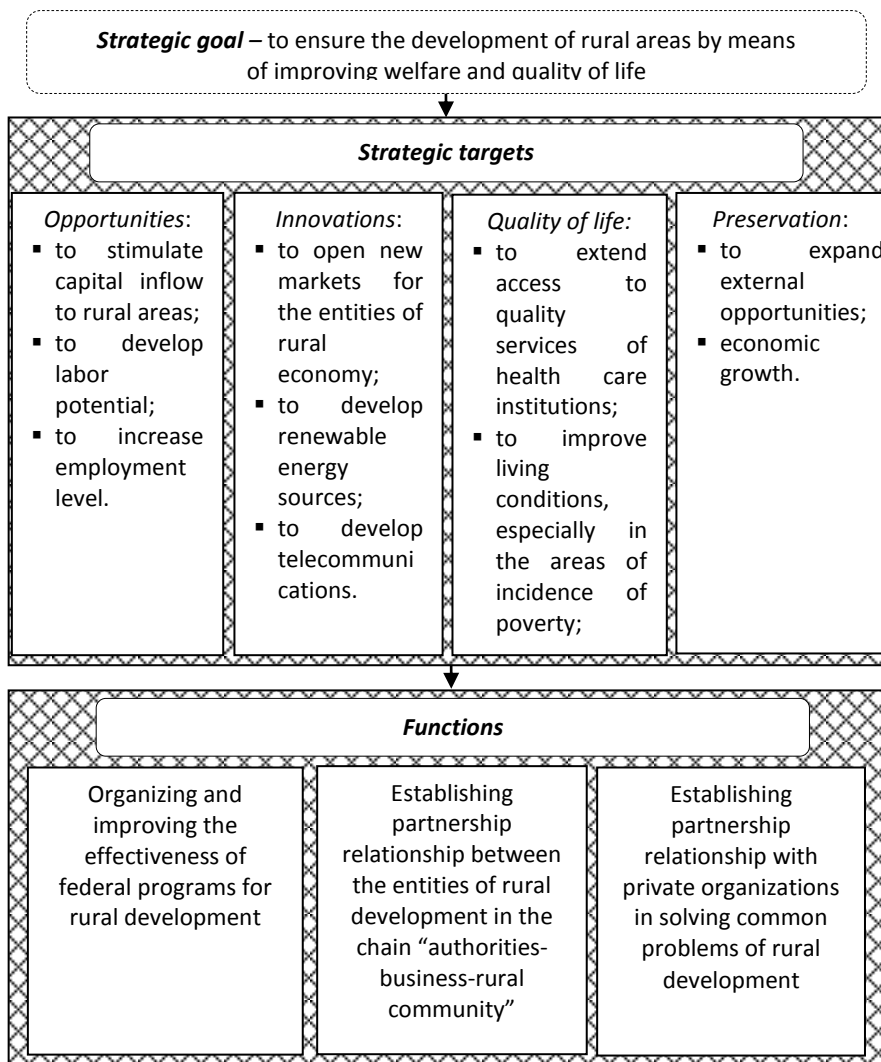
³⁹¹ *American Community Survey: 2011-2015, US Census Bureau, New Census Data Show Differences Between Urban and Rural Populations (December 8, 2016), available at: <https://www.census.gov/newsroom/press.../cb16-210.html>*

society and national economy became the basis for reaching a consensus among scientists and government representatives on the need to improve the policy for rural development and consolidate resources and efforts towards the revival of rural areas. At the same time, the principle of non-intervention, i.e. the maximum concentration of opportunities and authorities on the identification of problems and their solving at the community level, prevails in the implementation of the policy of supporting rural areas in the United States. The state fulfills the functions of information and consulting support and the creation of an effective mechanism of partnership relationship between the authorities and rural communities and business. In view of this, the White House Rural Council of the Executive Office of the President of the United States was created in 2012. Ensuring the development of rural areas by means of improving the welfare and quality of life was defined as the strategic goal of its functioning (Fig. 1). At present, the White House Village Council is a key link in establishing partnership relationship between the government and all entities of rural development (communities, farmers, private organizations) in order to solve the topical issues of the revival of rural areas.

This is achieved through holding governmental, federal and local forums, conferences, where various problems are solved, such as diversification of the rural economy, improvement of social living conditions, production of food and energy, investment support, environmental protection, recovery of recreational potential of rural areas³⁹². In order to solve topical issues of rural policy and maximize the inflow of capital to rural areas, the leaders of financial institutions, state officials, representatives of rural entrepreneurship and experts in economic development are invited to participate in such forums.

Information and consulting support for rural areas in the United States is carried out through a network of advisory services "Extension", which was created to spread innovation in rural areas by establishing the cooperation between academic institutions and rural communities or representatives of local businesses.

³⁹² *Ofitsiyniyi sait departamentu silskoho hospodarstva SShA. [Online]. – available at: <https://www.usda.gov/media/press-releases/2015/07/28/usda-announces-first-private-sector-investments-through-us-rural>.*

**Fig. 1. Target functioning orientation
of the White House Rural Council in the USA**

Source: built using the data³⁹³.

³⁹³ American Community Survey: 2011-2015, US Census Bureau, New Census Data Show Differences Between Urban and Rural Populations (2016), available at: <https://www.census.gov/newsroom/press.../cb16-210.html>

The advisory services are also involved in the process of elaboration of federal and regional programs for rural development. In the practical field, the advisory service focuses on four areas: agriculture, household economy, implementation of youth programs, community. In this respect, a way of its implementation is to assist in solving problems, the spread of education, knowledge and new technologies in the production and livelihood of rural population³⁹⁴.

One of the main institutions of the policy for rural development is the Department of Agriculture of the United States (USDA). The strategic directions of its activity are creating a favorable environment for life, expanding economic opportunities and access to resources, establishing cooperation between individual communities, developing the rural economy by expanding investment opportunities, developing market infrastructure for selling agricultural products, development of alternative energy sources³⁹⁵.

The key function of this ministry is to provide financial support to rural communities, population and businesses representatives. It is carried out through the development and implementation of federal, regional and local programs by providing funds, loans or guaranteeing them. To distinguish the rural areas which are subject to program support, they are divided into three groups: • *suburban area* - up to 5 miles from an urbanized area or less than 2.5 miles from an urban complex; • *remote* - a rural area, located at a distance of 5 to 25 miles from an urbanized area or 2.5 to 10 miles from an urban complex; • *far away* - a rural area located more than 25 miles from an urbanized area or more than 10 miles from an urban complex³⁹⁶.

USDA Program Support is aimed at the economic development of rural areas and business (encouraging business and cooperation), providing the population with affordable and safe housing (providing direct loans and grant programs), infrastructure development (utility

³⁹⁴ *Program evaluation in Extension* / [E.J. Boone, J. Pettit, R.D. Safrit] // *Journal of Extension Systems*. – 1994. – № 10 (1). – P. 87–121.

³⁹⁵ *Ofitsiyniyi sait departamentu silskoho hospodarstva SShA*. [Online]. – available at: www.rurdev.usda.gov

³⁹⁶ *Standards for Defining Metropolitan and Micropolitan Statistical Areas* / Office of Management and Budget. – *Federal Register*, 2000. – No. 249.

provision for apartment houses and detached houses, food outlets, alternative energy, telecommunications, cleaning and protection of water and the environment) (Table 1).

Table 1

**Funding of governmental programs for rural development
in the USA, USD million**

Program	Year					2016 over 2010, %
	2005	2010	2012	2014	2016	
1	2	3	4	5	6	7
<i>Programs of housing credit</i>						
Single Family Housing Direct Loan Program	132.1	540.7	45.6	24.5	60.7	11.2
Guaranteed Single Family Housing Purchase and Refinance Loans	33.3	172.8	0	0	0	-
Very Low-income Rural Housing Repair Loan and Housing Assistance Grants Program	-	4.4	1.4	2.2	3.4	77.3
Farm Labor Housing Program Loan	15.5	9.9	7.1	5.6	6.8	68.7
Housing Preservation Grant Loan	8.8	9.4	7.4	0	0	-
<i>Programs for supporting rural communities</i>						
Rural Community Facilities Direct and Guaranteed Loans	729.3	294.9	1300	2200	2200	by 7 times
Rural Community Development Initiative Grants	3.9	6.3	3.6	6.0	4.0	63.5
<i>Programs for development of rural business cooperation</i>						
Rural Economic Development Loans	24.3	33.1	33.1	33.1	33.1	100
Rural Economic Development Grants	7.0	7.9	5.8	5.8	5.8	73.4
Appropriate Technology Transfer for Rural Areas	2.5	2.8	2.2	2.2	2.5	89.3
Value-Added Agricultural Product Development Grants	15.5	20.7	14.0	15.0	10.0	48.3

End of the table 1

1	2	3	4	5	6	7
<i>Programs for development of rural business</i>						
Rural Business Opportunity Grants	3.1	2.5	2.2	2.2	0	-
Rural Agricultural Business Development Grants	41.3	38.7	24.3	24.3	0	-
<i>Programs for development of rural service sector</i>						
Rural Services Development Program	4320	7100	7000	5500	5000	70,4
Telecommunications Development Program	518	690	690	690	690	100
Distance Learning and Telemedicine Grants	34.7	37.7	27.0	24.3	20.0	53.1

Source: built using the data³⁹⁷.

Loans, a loan guarantee or free assistance for the purchase, repair or rental of housing in rural communities are provided within the framework of programs for creating favorable living conditions. Since 2009, the Department has provided financial support to more than 625 000 rural families in more than 21 000 communities. Moreover, the department acted as a co-investor in the construction and reconstruction of over 900 educational institutions, 475 libraries, over 1 000 healthcare institutions and 3 400 public safety facilities.

In 2009, more than 375 000 rural workplaces were created and financial assistance was provided to almost 75 000 rural entrepreneurship entities in the course of implementation of business and cooperation programs³⁹⁸.

Programs for infrastructure development contribute to the creation of safe living conditions and economic activity in rural areas through the implementation of infrastructure projects for water supply and discharge, electricity, telecommunications, the development of educational and medical facilities, and environmental protection.

³⁹⁷ Cowan T. (2016), *An Overview of USDA Rural Development Programs*. [Online]. – available at: <https://fas.org/sqp/crs/misc/RL31837.pdf>.

³⁹⁸ Ofitsiinyi sait departamentu silskoho hospodarstva SShA. [Online]. – available at www.rurdev.usda.gov

According to USDA, this helped preserve health of more than 20 million rural residents.

The establishment of effective cooperation between rural communities, the state and investors is an effective form of support for rural areas of the U.S. Department of Agriculture along with the use of traditional financial instruments, such as direct financing or lending. In view of this, the Rural Infrastructure Development Fund was created upon an initiative of the Department. It allowed expanding the capacity of rural communities to attract capital by means of the elaboration of existing government loans and grants programs.

The operation of the fund is a form of partnership relation between specialized government institutions (USDA and the White House Rural Council) and private existing and potential investors. This allows for accumulating funds and accelerating investment process in the development of rural areas.

The structure of the fund ensures the achievement of the goal through creating a stable platform for private-public partnership and attracting capital in the process of implementation of the projects for the development of rural infrastructure. At the same time, the capital is attracted from a variety of sources, in particular from private companies specializing in the implementation of projects of different kinds and risk level. Special-purpose investments are primarily used for the development of rural infrastructure, particularly energy supply, water supply and discharge systems, reconstruction or establishment of health care and educational institutions, as well as implementation of business projects in the field of agriculture.

According to the White House Rural Council, solely the national cooperative bank through the intermediary of the infrastructure fund has invested USD 10 billion in the development of rural economy, in particular small business, and in creation of additional workplaces and infrastructure. The Rural Infrastructure Development Fund is only part of a powerful system of financial institutions. This is the system of co-investors in the development of rural areas, which includes:

- U.S. Department of Agriculture, as an investor in government programs and a co-ordering party of projects that are subject to the restrictions of budget funding, but which can meet the needs

of rural residents to create quality living conditions (development of social infrastructure, creation of additional workplaces);

- Rural Infrastructure Development Fund as a platform for balancing supply and demand for investment assets in the context of rural socioeconomic space;
- The National Cooperative Bank (CoBank) as one of the major investors in the projects of economic and social development in rural areas. In particular, the bank is the main investor in the Rural Infrastructure Development Fund;
- Private investment companies, such as the Rural Business Investment Company, which specializes in financing the projects for rural development;
- U.S. Department of Health and Human Services, which has invested around USD 10 million in the field of medical care in recent years. The grant programs of the Department are aimed at increasing the efficiency of medical care provided to rural residents by developing and re-equipping medical institutions in rural areas.

The result of the partnership cooperation of these institutions is the intensification of investment processes in the U.S. rural areas. At the same time, the strategic portfolio of their activities is formed by the following priority directions:

1. Development of small business and creation of new workplaces. Small business is very important for the country's rural economy. It creates two out of every three workplaces in the United States every year. Almost half of the employed Americans are owners of or are employed in small businesses³⁹⁹.
2. Enhancing rural entrepreneurial initiatives as a tool for increasing the sustainability and strengthening of rural America through holding forums, where government and private institutions and representatives of rural communities participate in order to identify and expand entrepreneurial opportunities in rural areas.
3. Environmental protection. As part of the implementation of the Regional Conservation Partnership Program (RCPP), one creates

³⁹⁹ *Ofitsiyni sait departamentu silskoho hospodarstva SShA. [Online]. – available at: www.rurdev.usda.gov*

opportunities for attracting federal and private funds for the implementation of innovative projects aimed at the conservation, restoration and sustainable use of soil, water and wildlife on a regional scale. The program involves the investment of over USD 1.2 billion during 2014-2019 to conserve natural resources in rural areas.

4. Development of charity in rural areas. Upon an initiative of the U.S. Department of Health and Human Services, 30 state and regional funds have been set up. Their activities are aimed at improving health care in rural communities. USD 5 million was allocated in 2015 to achieve this goal.
5. Development of education and solution to the problems of rural isolation through the expansion of communication networks in rural areas (Internet connection in educational institutions and libraries).
6. Favoring the development of bioeconomy through the program BioPreferred in order to not only provide the population with quality and safe products, but also create thousands of new workplaces in rural areas where bio-products are grown and produced⁴⁰⁰.

The generalization of the information on the results of the implementation of the U.S. policy for rural development makes it possible to argue the existence of an efficient mechanism for its institutional and investment support. Despite the significant difference in the level of socioeconomic development of the United States and Ukraine, the rural areas of both countries are characterized by the problems of lower quality of life and infrastructural provision compared to urbanized regions; high intensity of immigration processes of youth, violations of age and gender structure of the population; unemployment. Accordingly, the priorities of rural areas are similar. These are increasing competitive ability and diversifying the rural economy, developing social infrastructure, natural environment protection, poverty reduction and improving the quality of life of the

⁴⁰⁰ *Ofitsiyniyi sait departamentu silskoho hospodarstva SShA. [Online]. – available at: <https://obamawhitehouse.archives.gov/the-press-office/2014/07/24/fact-sheet-increasing-investment-rural-america>.*

population. The foregoing makes it possible to argue that American experience may be useful in building an innovative model of rural policy in Ukraine. In particular, it is expedient to focus the efforts of government institutions on the functions of information and consulting support of rural areas as well as coordination and intensification of the partnership relationship between the entities of rural development and potential private investors. This will contribute to leveling the impact of constraining factors on improving the effectiveness of the state policy, one of which is the scarcity of budget funding. The attention should also be focused on the development of financial infrastructure, which will enhance the financial capacity of rural communities to attract capital and transform it into public goods.

Ukraine has a system of agricultural advisory services aimed at providing agricultural advisory support. The functions of establishing cooperation between potential investors and representatives of rural areas are assigned and partly executed by local self-governing authorities. However, the intensity and efficiency of fulfilling communication and information and consulting functions are low. The development of an effective mechanism for supporting local initiatives as well as harmonization of supply and demand for investment assets in the field of rural development, taking into account the experience of developed countries of the world, require special attention of scientists and experts.

ВЕРТИКАЛЬНО ІНТЕГРОВАНІ СТРУКТУРИ ЯК ЕФЕКТИВНИЙ МЕТОД ВЕДЕННЯ АГРАРНОГО БІЗНЕСУ В ЗАРУБІЖНИХ КРАЇНАХ

(Євгеній Левківський)

Вертикально інтегровані структури (холдинги) як форма організації бізнесу надійно увійшли в систему аграрного виробництва як індустріально орієнтовані компанії. Діяльність таких підприємств спрямована на забезпечення стабільного виробництва та реалізації агропродовольчої продукції з використанням сучасних ринкових механізмів щодо впровадження новачійних технологій,

політики ціноутворення, дотримання якості і безпечності, маркетингу і логістики та соціальної відповідальності. Загальною метою аграрних холдингів є оптимізація господарської-економічної діяльності при максимізації норми прибутку та отриманні додаткових конкурентних переваг на ринку.

Вертикально інтегровані структури об'єднують у своїй структурі сукупність підприємств з усіма циклами загального виробничо-збутового ланцюгу: від виробництва сільськогосподарської продукції, її переробки до створення готового продукту і реалізації. Можуть функціонувати як у монопрофільних, так і багатoproфільних формах, що залежить від стратегічних цілей компанії. Великі інтегровані структури завдають вектор та стимул розвитку аграрній економіці багатьох країн світу й вважаються базисом стабільності виробництва продовольчих товарів.

Початок виникнення вертикально інтегрованих структур припадає на 50-і роки минулого століття. При цьому термін «вертикальна інтеграція» вперше виник в ангlosаксонській літературі у 60-х роках. За сучасних умов функціонування, агрохолдингова компанія розглядається скрізь призму технологічної модернізації та створення доданої вартості в агропродовольчому виробництві. Водночас, діяльність вертикально інтегрованих структур пов'язана з поглибленням виробничої спеціалізації в сільському господарстві, що дозволяє більш гнучко реагувати на кон'юнктурні ринкові зміни та глобальні виклики.

Тривалий еволюційний період розвитку привів до дещо неоднозначного сприйняття вертикально інтегрованих структур аграрного бізнесу, що є досить вагомим чинником для розгляду їх переваг, недоліків, стимулів та вивчення досвіду окремих країн світу.

Економічна доцільність функціонуючих вертикально інтегрованих структур аргументується такими рисами:

- надійні конкурентні позиції на зовнішньому ринку;
- зниження трансакційних витрат;
- диверсифікаційний характер;
- оптимальне управління продовольчими запасами;

- розуміння та впровадження науково-технічних досягнень;
- сприятливий інвестиційний клімат з мінімальними ризиками;
- професійний менеджмент та маркетинг.

Активного розвитку агрохолдингові структури досягли в таких країнах, як Аргентині, Австралії, Бразилії, Індонезії, Китай, Малайзія, Туреччина, США. Причому, якщо в США середній розмір господарства складає 200 га, то в інших зазначених країнах компанії мають в обробітку майже мільйони гектарів сільськогосподарських угідь⁴⁰¹.

На сучасному етапі така країна, як Австралія показова як країна з високим рівнем розвитку агрохолдингів. У якості прикладу великотоварного агробізнесу можна привести австралійську компанію Grain Corp як провідного експортеру зерна. Компанія володіє інтегрованою мережею транспортування зерна у Східній Європі та фокусує свою діяльність на виробництві таких сільськогосподарських культур, як пшениця, ячмінь, ріпак. Географія діяльності розповсюджена на територіях Нової Зеландії, Північної Америки, Європи, на які припадає 50% світової торгівлі даними видами сільськогосподарської продукції. Компанія управляє сьома експортними терміналами у Східній Європі, перероблює насіння ріпаку на ріпакову олію та шрот, виробляє солодові продукти, маргарини, кондитерський жир, спреди.

Високий рівень виробництва якісної продукції підтверджується стандартами ISO та HACCP, в рамках яких здійснюється діяльність компанії. За фінансовими результатами 2017 р. чистий прибуток компанії становив 125, 2 млн дол. США⁴⁰². Агрохолдингізація займає вагоме місце в економіці Австралії. Наступним прикладом також є діяльність Australian Agricultural Company. Це австралійський холдинг світового масштабу, земельний банк якого становить 6,4 млн га, або 1% суходутної території Австралії. Компанія спеціалізується на виробництві

⁴⁰¹ Яким буде агробізнес в Україні через 20 років? <http://agroportal.ua/views/blogs/kakim-budet-agrobiznes-v-ukraine-cherez->

⁴⁰² Grain Corp, <https://latifundist.com/kompanii/1038-graincorp>.

яловичини і є другим за величиною латифундистом Австралії. Так, у 2016 р. компанія виробила та експортувала 48,3 тис тонн сільськогосподарської продукції, розмір прибутку склав 45 млн дол. США. Компанія розвиває сферу управління витратами і доходами, а також активно займається ринковим процесом ціноутворення. З метою цінової стабілізації, собівартість продукції скоротилася на 25%⁴⁰³.

Лідером в сфері агробізнесу Австралії є холдинг S.Kidman & Co Ltd — вагомий приватний землевласник та виробник яловичини із розміром земельного банку 10,1 млн га. Активи компанії займають 1,3% всієї площі країни та 2,5% площі сільськогосподарських угідь країни. Експортні потоки яловичини трав'яної відгодівлі спрямовуються до багатьох країн світу, а саме у Японію, США та Північно-Східну Азію⁴⁰⁴.

Статус надкраїни сільського господарства отримала Бразилія. Це відбулося внаслідок інтенсивного виробництва та експорту таких видів продукції, як цукор, етанол, соя, яловичина, свинина та м'ясо птиці. У цій країні на сільськогосподарські угіддя припадає 264 млн га; найприйнятніший розмір сільськогосподарського підприємства — більше 100 га сільгоспугідь. Офіційно в Бразилії зареєстровано 4,5 млн сільськогосподарських підприємств з площею сільськогосподарських угідь — 200 тис. га та більше. Вони професійно та у промислових масштабах спеціалізуються на виробництві сільськогосподарської продукції в залежності від умов природо-кліматичної зони країни.

Провідними інтегрованими корпораціями, функціонуючими в Бразилії є великі компанії міжнародного агробізнесу, зокрема такі, як ADM, Bunge, Cargill, Dreyfus та інші великотоварні фермерські господарства — потужні гравці аграрних ринків. До переваг великотоварного виробництва Бразилії слід віднести те, що країна є лідером витрат на численні види сільськогосподарських вантажів. За обсягами експорту кукурудзи та сої вона випереджає всі країни світу, так як і за такими видами сільськогосподарської продукції, як

⁴⁰³ТОП-35 латифундистів світу, 2017<https://latifundist.com/rating/top-35-latifundistov-mira>.

⁴⁰⁴ Там само.

яловичина, свинина та м'ясо птиці. За даними напрями міжнародної спеціалізації, Бразилія претендує на статус країни – «годувальниці світу». В галузі цукровиробництва тут відмічаються найнижчі в світі витрати, що сприяє щорічному зростанню обсягів виробництва цукру в середньому на 27 млн тонн. Впровадження новітніх технологій за програмою Proalcool, дозволило досягти світового лідерства у виробництві етанолу, з випередженням США. Частка експорту етанолу на світовому ринку становить 36%, у той же час, США обіймає сегмент ринку етанолу – 33 %. Аграрний бізнес та його суміжні галузі забезпечують 40% ВВП Бразилії, сільськогосподарські товари становлять 43% усього експорту та 93% активного торговельного балансу країни⁴⁰⁵.

В переліку країн, які можна віднести до світових високопотужних виробників сільськогосподарської продукції, провідні позиції займає Аргентина, як світовий експортер сої і продуктів її переробки, кукурудзи, зерна. Питома вага цієї країни в світовому експорті сільськогосподарської продукції складає більш, ніж 2 %. Аргентина обіймає 8-е місце в світі з виробництва агропродукції і 12-е з її експорту. Основними гравцями на аргентинському аграрному ринку виступають компанії за мірками, наприклад, України, із незначними розмірами сільськогосподарських угідь – від 200 до 1000 га. Як правило, це сімейні фермерські господарства⁴⁰⁶.

Прикладом агрохолдингу, розміщеного в Аргентині, Бразилії та Болівії може слугувати компанія Cresud, земельний банк якої становить 1 млн га сільськогосподарських угідь. Напрямок міжнародної спеціалізації – виробництво сої, кукурудзи, зернових, насіння соняшнику, цукрової тростини, м'ясне та молочне скотарство, яке здійснюється 33-ма фермерськими господарствами Латинської Америки⁴⁰⁷.

⁴⁰⁵ Бразилія – надкраїна сільського господарства,
<https://propozitsiya.com/ua/braziliya-nadkrayina-silskogo-gospodarstva>

⁴⁰⁶ Аграрії проти політиків. Досвід аргентини,
<https://landlord.ua/news/agrarii-protiv-populistov-opyit-argentyini/>

⁴⁰⁷ Топ 35 латифундистів світу 2017 року,
<https://latifundist.com/rating/top-35-latifundistov-mira>

Набирають обертів і процеси холдингізації у сільському господарстві Китаю. Компанія China Beidahuang Industry Group Holdings Limited володіє банком землі у розмірі 5,62 млн га, який розташований у Китаї, Південній Америці та Австралії. Компанія спеціалізується на виробництві і експорті зернових культур, щорічне виробництво яких сягає 10 млн тонн. Транснаціональна корпорація здійснює свою діяльність у 9 філіях, які об'єднують 104 господарства, 1136 підприємств з переробки, торгівлі, транспортування, будівництва та надання послуг. Водночас, співробітництво здійснюється з 60-ма країнами світу, розташованими на 5 континентах. Характерною сучасно рисою організації менеджменту компанії є активний пошук додаткових земельних угідь в інших країнах світу та інвестування в новозалучені землі. Статутний капітал компанії становить майже 1 млрд дол. США, а вартість активів перевищує 7 млрд дол. США⁴⁰⁸.

Однією із найрозвиненіших агросистем світу є агробізнес США. Високодиверсифікований експортний потенціал США сформувався на основі багатопрофільності, високої продуктивності праці та техніко-технологічній оснащеності. Так, лише один середньостатистичний фермер забезпечує прожитковий мінімум для більш, ніж 60-ти людей. Найбільш рейтинговими американськими вертикально інтегрованими глобальними агрокомпаніями є такі, як Adcoagro (виробництво продуктів харчування, біосировина), Adler Seeds (виробництво та дистрибуція насіння), Agria Corporation (виробництво зерна, насіння, тваринницької продукції), Alico Incorporated (BPX та цитрусові; площа сільськогосподарських угідь становить 40,5 тис га)⁴⁰⁹.

Отже, процес формування і функціонування вертикально інтегрованих бізнес-структур в галузі сільського господарства є об'єктивним процесом світового масштабу. Великотоварні компанії безперечно мають багато економічних переваг перед підприємствами малого і середнього аграрного бізнесу, оскільки

⁴⁰⁸Beidahuang Group, <http://www.chinabdh.com/>

⁴⁰⁹Названі 11 найвеликих компаній світу, <http://agroportal.ua/news/novosti-kompanii/nazvany-11-krupneishikh-agrokompanii-mira/>

володіють значними фінансовими можливостями. Серед основних аргументів на користь даної форми організації виробництва можна назвати такі:

- значна концентрація капіталу;
- низький рівень витрат на придбання товарів і послуг у порівнянні з продажем;
- постійне зниження собівартості сільськогосподарської продукції;
- відносна цінова стабільність;
- швидка інноваційна мобільність;
- використання сучасних методів мінімізації ризиків тощо.

Відповідно в оглядовій перспективі, враховуючи темпи зростання кількості населення світу, глобалізаційні виклики, посилення вимог щодо реалізації політики сталого розвитку, агрохолдинги будуть відігравати свою позитивну роль у продовольчій безпеці. Разом з тим, процес подальшої надкронцентрації землі призводить до посилення монополізму та монокультурного типу сільськогосподарського виробництва, що у свою чергу, негативно відбивається на стані навколишнього природного середовища, супроводжується загостренням соціальних проблем, викликає погіршення природного стану земельних ресурсів.

Klaipėdos universiteto leidykla

СТАЛИЙ РОЗВИТОК СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ

Монографія.

За редакцією професора Т. Зінчук (Україна),
професора Ю. Раманаускаса (Литва)

SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF RURAL AREAS

Monograph

Edited by Prof. Dr. T. Zinchuk (Ukraine),
Prof. Dr. J. Ramanauskas (Lithuania)

Klaipėda, 2019

SL 1335. 2019 01 07. Apimtis 26,25 sąl. sp. l. Tiražas 200 egz.

Išleido Klaipėdos universiteto leidykla, H. Manto g. 84, 92294 Klaipėda
Spausdino UAB "Leidykla" Švietimo literatūros centras "

Jordanija g. 14, 04210 Kijevas

Tel. +370 46 398 891. El. paštas leidykla@ku.lt;

Interneto adresas <http://www.ku.lt/leidykla/>

Підписано до друку 26.10.2018. Формат 60х84 1/16.
Друк офсетний. Папір офсетний. Гарнітура Calibri.
Умовн. друк. арк. 24,5. Тираж – 200 прим.

ТОВ «Видавництво «Центр учбової літератури»
вул. Іорданська, 14-а м.Київ 04210
тел./факс 044-425-01-34

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції ДК № 4162 від 21.09.2011 р.